

Adana Şehir Hastanesi'nde Hasta Memnuniyetine Yönelik Bir Araştırma <i>A Study on Patient Satisfaction in Adana City Hospital</i>	<i>Emre SARCAN</i> <i>Gülbiye YENİMAHALLELİ</i> <i>YAŞAR</i>
Vergi Takozu ve İşsizlik Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği <i>The Relationship Between Tax Wedge and Unemployment: The Case of Turkey</i>	<i>Selçuk BUYRUKOĞLU</i> <i>Elif IŞIK KÜPELİ</i>
Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Siyasi İktisat Teorisinde Robert Cox ve Eleştirel Teori: Marx, Vico ve Tarihin Yapımı <i>Robert Cox and his Critical Theory in International Relations and International Political Economy: Marx, Vico and the Making of History</i>	<i>Can CEMGİL</i>
Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Tartışmalarında Toplumsal Dönüşüm Anlayışının Yeri <i>The Place of the Concept of Social Transformation in the Discussions of Transition from Feudalism to Capitalism</i>	<i>Burak İYİEKİCİ</i>
Weberyen Bürokrasi Bağlamında Türkiye'de İç Güvenlik Bürokrasisi <i>Internal Security Bureaucracy in Turkey in the Context of Weberyen Bureaucracy</i>	<i>Hasan Alpay KARASOY</i> <i>Mustafa YENİKAYNAK</i>
Hoşnutsuzluk Endeksi ve Takipteki Kredi Oranları İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bir Analiz <i>The Relationship Between the Economic Discomfort Index and Non Performing Loan Ratios: An Empirical Analysis for Turkish Economy</i>	<i>Cenap Mengü TUNÇAY</i>
Birinci Dünya Savaşından Önce Almanya – Osmanlı İlişkileri <i>German-Ottoman Relations before The First World War</i>	<i>Hülya DERYA</i> <i>Erdem ERDEM</i>
Ağ Teorisinin Temelleri ve Evrimi: Bütünsel Bir Değerlendirme <i>Fundamentals and Evolution of Network Theory: A Holistic Evaluation</i>	<i>Sevim UNUTULMAZ</i> <i>GÜRLEK</i> <i>Murat Ali DULUPÇU</i>
Sermaye Kontrolünün Portföy Yatırımları Üzerindeki Etkisi: Malezya Örneği <i>The Effect of Capital Control on Portfolio Investments: The Case of Malaysia</i>	<i>Mete DİBO</i>
Türkiye'nin Avrupa Birliği Çevre Politikalarına Uyum Süreci <i>Turkey's Adaptation Process to European Union Environmental Policies</i>	<i>Canan CAN</i> <i>Şerife DURMAZ</i>
Vilfredo Pareto'nun Elitlerin Dolaşımı Kuramında Politik Devrimin İzleri <i>Traces of Political Revolution in Vilfredo Pareto's the Theory of the Circulation of Elites</i>	<i>İnan AKDAĞ</i>
Markets and Economic Institutions: Is New Economic Sociology a Serious Contender? <i>Piyasalar ve İktisadi Kurumlar: Yeni Ekonomik Sosyoloji Ciddi Bir Rakip Mi?</i>	<i>İhsan Ercan SADI</i>
19.Yüzyılda Osmanlı ve Japon İmparatorluğu'nun Modernleşme Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi <i>A Comparative Analysis of The Modernization Policies of The Ottoman and Japanese Empires in the 19th Century</i>	<i>Enes DEDE</i>

POLİTİK EKONOMİK KURAM

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Sciences

E-ISSN: 2587-2567

Yıl: 2021

Cilt: 5

Sayı: 2

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editörler/Editors

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Editör Yardımcıları/Associate Editors

Arş. Gör. Emre ATSAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Yayın Kurulu/Publishing Board

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Dilek BAŞAR DİKMEN (Hacettepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Çağatay Edgücan ŞAHİN (Ordu Üniversitesi)

Doç. Dr. Eren ÇAŞKURLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK (Artvin Çoruh Üniversitesi)

Doç. Dr. Onur POLAT (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Saadet AYDIN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)

Doç. Dr. Şükrü APAYDIN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL (Giresun Üniversitesi)

Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf MURATOĞLU (Hitit Üniversitesi)

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Özhan DEMİRKOL (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Sekretarya/Secreteriat

Arş. Gör. Leyla Gizem EREN (Hitit Üniversitesi)

Yayın Türü / Publication Type

Ulusal Hakemli Süreli Yayın / National Peer-reviewed Periodicals

Yayın Sıklığı / Publication Frequency

Yılda İki Sayı / Two-Annually

Basım Tarihi / Publication Date

Aralık/ December 2021

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

- Prof. Dr. Sebiha Kablay-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Çağdaş Erkan Akyürek, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Hüsnü Bilir, Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Aykut Sezgin-Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Güler-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin Kutbay, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Aslıhan Nakiboğlu-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Aziz Şeker Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Memiş, Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Musa Öztürk, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Hülya Derya, Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. Cenay Babaoğlu- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Umut Çakmak-Ankara HBV Üniversitesi
Doç. Dr. Baki Demirel-Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Dilek Çetin-Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Yasemin Asu Çırpıcı, Yıldız Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Cem Oğuz-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Esra Şengör Şenalp- Atılım Üniversitesi
Dr. Eşref Uğur Çelik-Atılım üniversitesi
Dr. Mehmet Erman Erol-Churchill Collage Cambridge
Dr. Mustafa Kemal Doğru-Maliye Bakanlığı
Dr. Emek Yıldırım Şahin-Artvin Çoruh Üniversitesi
Dr. Zeynep Ağdemir-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Fatih Çavdar, Trakya Üniversitesi
Dr. M. Balkan Demirdal, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Miraç Savaş Turhan-Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Dr. Meryem Derya Yeşiltaş-Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Ahmet Eren Yıldırım, Hitit Üniversitesi
Dr. Erdem Utku Eke- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

O

Academic Keys

Journal Factor

i2or

Neliti

*Scientific Indexing
Services*

Asos İndeks

TAKDİM

Değerli Okurlar, Politik Ekonomik Kuram'ın 5. Cilt 2. sayısı ile karşınızdayız. Dergimizin beşinci yılını doldurduğunu görmek mutluluk verici. Bu sayımızda kör hakemlik sürecinden geçen 13 makaleye yer veriyoruz. Dergimize ağırlıklı olarak iktisat, maliye, siyaset bilimi ve işletme alanlarından çalışmalar gelmekle birlikte diğer sosyal bilimlerden gelecek çalışmalara da kapımızı açık tutmayı sürdürüyoruz. Sayıya katkıda bulunan yazarlara, yazıların niteliğini artıran değerlendirmeler yapan hakemlerimize ve tüm ekibimize teşekkürlerimizi sunuyoruz. TR Dizin değerlendirme sürecindeki dergimize yazı gönderimi konusundaki artan ilgi için teşekkür ediyoruz.

İyi okumalar.

EDİTÖRLER

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Makale Adı	Yazar(lar)	Sayfa
<i>Araştırma Makalesi</i> Adana Şehir Hastanesi'nde Hasta Memnuniyetine Yönelik Bir Araştırma <i>A Study on Patient Satisfaction in Adana City Hospital</i>	<i>Emre SARCAN</i> <i>Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR</i>	177-196
<i>Araştırma Makalesi</i> Vergi Takozu ve İşsizlik Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği <i>The Relationship Between Tax Wedge and Unemployment: The Case of Turkey</i>	<i>Selçuk BUYRUKOĞLU</i> <i>Elif IŞIK KÜPELİ</i>	197-208
<i>Araştırma Makalesi</i> Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Siyasi İktisat Teorisinde Robert Cox ve Eleştirel Teori: Marx, Vico ve Tarihin Yapımı <i>Robert Cox and his Critical Theory in International Relations and International Political Economy: Marx, Vico and the Making of History</i>	<i>Can CEMGİL</i>	209-221
<i>Araştırma Makalesi</i> Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Tartışmalarında Toplumsal Dönüşüm Anlayışının Yeri <i>The Place of the Concept of Social Transformation in the Discussions of Transition from Feudalism to Capitalism</i>	<i>Burak İYİEKİCİ</i>	222-230
<i>Araştırma Makalesi</i> Weberyen Bürokrasi Bağlamında Türkiye'de İç Güvenlik Bürokrasisi <i>Internal Security Bureaucracy in Turkey in the Context of Weberyen Bureaucracy</i>	<i>Hasan Alpay KARASOY</i> <i>Mustafa YENİKAYNAK</i>	231-240
<i>Araştırma Makalesi</i> Hoşnutsuzluk Endeksi ve Takipteki Kredi Oranları İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bir Analiz <i>The Relationship Between the Economic Discomfort Index and Non Performing Loan Ratios: An Empirical Analysis for Turkish Economy</i>	<i>Cenap Mengü TUNÇAY</i>	241-251
<i>Araştırma Makalesi</i> Birinci Dünya Savaşından Önce Almanya – Osmanlı İlişkileri <i>German-Ottoman Relations before The First World War</i>	<i>Hülya DERYA</i> <i>Erdem ERDEM</i>	252-264
<i>Araştırma Makalesi</i> Ağ Teorisinin Temelleri ve Evrimi: Bütünsel Bir Değerlendirme <i>Fundamentals and Evolution of Network Theory: A Holistic Evaluation</i>	<i>Sevim UNUTULMAZ GÜRLEK</i> <i>Murat Ali DULUPÇU</i>	265-288
<i>Araştırma Makalesi</i> Sermaye Kontrolünün Portföy Yatırımları Üzerindeki Etkisi: Malezya Örneği <i>The Effect of Capital Control on Portfolio Investments: The Case of Malaysia</i>	<i>Mete DİBO</i>	289-300
<i>Araştırma Makalesi</i> Türkiye'nin Avrupa Birliği Çevre Politikalarına Uyum Süreci <i>Turkey's Adaptation Process to European Union Environmental Policies</i>	<i>Canan CAN</i> <i>Şerife DURMAZ</i>	301-319
<i>Araştırma Makalesi</i> Vilfredo Pareto'nun Elitlerin Dolaşımı Kuramında Politik Devrimin İzleri <i>Traces of Political Revolution in Vilfredo Pareto's the Theory of the Circulation of Elites</i>	<i>İnan AKDAĞ</i>	320-329

<p><i>Araştırma Makalesi</i> Markets and Economic Institutions: Is New Economic Sociology a Serious Contender? <i>Piyasalar ve İktisadi Kurumlar: Yeni Ekonomik Sosyoloji Ciddi Bir Rakip Mi?</i></p>	<p><i>İhsan Ercan SADI</i></p>	<p>330-348</p>
<p><i>Araştırma Makalesi</i> 19.Yüzyılda Osmanlı ve Japon İmparatorluğu'nun Modernleşme Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi <i>A Comparative Analysis of The Modernization Policies of The Ottoman and Japanese Empires in the 19th Century</i></p>	<p><i>Enes DEDE</i></p>	<p>349-359</p>

Araştırma Makalesi

Adana Şehir Hastanesi'nde Hasta Memnuniyetine Yönelik Bir Araştırma*

A Study on Patient Satisfaction in Adana City Hospital

Emre SARCAN¹, Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR²

Öz

Hukuki, teknik ve finansman konuları ile karmaşık bir sözleşme yapısına sahip Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) finansman modeli; riskleri, etkileri ve sonuçları bakımından ilgi uyandıran bir alan haline gelmiştir. Bu çalışmada gelecek 25 yılın sağlık politikası üzerinde ciddi etkileri olacağı düşünülen KÖİ finansman modeli ile hayata geçirilen Adana Şehir Hastanesi kliniklerinde yatan hastaların memnuniyet düzeylerinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın evrenini 19-26 Mart 2018 tarihleri arasında yatarak tedavi görmekte olan 1300 hasta, örneklemini ise 253 hasta oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak hasta memnuniyeti ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizi bilgisayar ortamında SPSS (PASW) 24.0 programı kullanılarak yapılmıştır. Araştırma sonucunda hastaların genel memnuniyet düzeylerinin tüm boyutlarda yüksek olduğu tespit edilmiştir (3,93±0,71). Hasta memnuniyet düzeyleri ile demografik özellikler arasında ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kadın hastalar, 60 yaş ve üstü hastalar, eğitim düzeyi okuryazar durumunda olan hastalar ve mesleği ev hanımı olan hastalar, genel memnuniyet düzeyi ortalamasının en yüksek olduğu gruplardır. Hastaların memnuniyet düzeylerini yükselten başlıca hizmetlerin temizlik, yemek, güvenlik ve acil servis hizmetleri ile personel davranışları olduğu belirlenmiştir. KÖİ finansman modelinin finansman, hukuk, işletme, maliyet, yönetim ve organizasyon boyutlarındaki etkilerinin incelenmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hasta Memnuniyeti, Kamu Özel İşbirliği, Sağlık Politikası, Şehir Hastaneleri

JEL Kodları: I10, I30, L78, L88, M10.

Abstract

The Public Private Partnership (PPP) financing model has become an area of interest in terms of risks, impacts and consequences which has a complex contract structure with legal, technical and financing issues. The study aims to measure the patient satisfaction of inpatients in Adana City Hospital, implemented with the PPP financing model, thought to have serious impacts on health policy for the next 25 years. The population of the study consisted of 1300 inpatient that was treated between the dates of 19-26 March 2018, and sample of the study was 253 inpatients. The patient satisfaction questionnaire has been used as a data collection tool. Data were analysed by using SPSS (PASW) 24.0 software. It has been found that the overall satisfaction level of the patients is high in all dimensions (3,93±0,71). It has been found that there has been a relationship between patient satisfaction levels and demographic characteristics. Female patients, patients aged 60 and over, patients with literate education level and patients who are housewives by profession are the groups with the highest average general satisfaction level. It has been determined that the main services that increase the satisfaction levels of the patients are cleaning, food, security and emergency services and personnel behaviours. It is recommended to examine the effects of the PPP financing model on the dimensions of finance, law, business, cost, management and organization.

Key Words: City Hospitals, Health Policy, Patient Satisfaction, Public Private Partnership.

JEL Codes: I10, I30, L78, L88, M10.

* Bu çalışma, Emre Sarcan'ın Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim dalında Prof. Dr. Gülbiye Yenimahalleli Yaşar danışmanlığında hazırladığı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi (Bilim Uzmanı), Marmara Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, esarcan@eximbank.gov.tr, ORCID ID: 0000-0002-3247-7378

² Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, gulbiyey@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8617-7162

Giriş

Topluma eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme ve barınma gibi hizmetlerin sunumu, modern devlette tanık olunan ortak uygulamalardan bazılarıdır. Bu hizmetler II. Dünya Savaşı ile 1970’lerin sonuna kadar devam eden refah devleti döneminde “*kamu hizmeti*” olarak tanımlanmış (Gülan, 1988: 148) ve kamusal bütçeden ayrılan kaynaklarla finanse veya sübvansede edilmiştir. Ancak 1970’li yılların sonlarında dünya çapında piyasa egemenliğinin yeniden yaygınlaşmaya başlaması ile kamusal hizmetlerde önemli düzeyde özelleştirme ve metalaştırma uygulamaları gündeme gelmiştir. Neoliberal kapitalizm dönemi olarak adlandırılan bu dönemde kimi alanlarda sadece kamu hizmet sunumunun özelleştirilmesi yoluna başvurulmamış, aynı zamanda yeni finansman modelleri ile birlikte kamu hizmetini sunma görevi belirli süreliğine özel sektöre devredilmiştir (Karahanoğulları, 2012: 95). Bu dönemde, kamu sağlık hizmet sunumu ve finansmanı da özelleştirmeler ve ticarileştirmelerden nasibini almıştır (Mooney, 2014). Türkiye’de son yıllarda kamu özel işbirliği yaklaşımıyla inşa edilen şehir hastaneleri özelleştirme ve ticarileştirmelerin en tipik örneklerinden biridir (Pala, 2018).

Kapitalizmin neoliberal evresinde sermayenin tam hareket serbestisi kazanması ile emek gücünü üretim sürecine hazırlamakla yükümlü olan refah devleti var oluş amacını yitirmiştir. Bu bağlamda özverili ve kolektif normlarla hareket eden yurttaşlık, sorumluluk ve haklar anlamında oldukça dar bir alana hapsolarak ücretli emek arzı ve tüketicilikle sınırlanmıştır. Bu dönemin tüketiciliği; ihtiyaçlara ek olarak arzulara da hitap eden ve bu nedenle arzuların tatminine dayanan bir tüketimcilik olarak öne çıkmıştır. Bu doğrultuda yurttaşların hak ve ihtiyaçları değil, bireyselleştirici ve açgözlü niteliğe sahip tüketicilerin memnuniyetleri ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede kamusal hizmetlerin tüketici memnuniyetine göre nasıl üretilmesi gerektiğini tarif eden oldukça geniş bir kamu yönetimi literatürü doğmuştur (Dönmez Atbaşı, 2014). Bu gelişmeler paralelinde kamusal bir hizmet üretim alanı olan sağlıkta da bir tüketici memnuniyet endeksi olarak adlandırılabilir “hasta memnuniyeti” kavramı ortaya çıkmıştır (Aka vd., 2012; Öcek, 2014).

Dünya genelinde sağlık hizmetlerinde yaşanan özelleştirme ve ticarileştirme yönlü dönüşümün etkileri Türkiye’de 1980’lerden sonra daha yoğun biçimde olmakla birlikte, 2003 tarihli Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) ile tam anlamıyla uygulama olanağı bulmuştur (Yenimahalleli Yaşar, 2017). Koruyucu sağlık hizmet anlayışından tedavi edici sağlık hizmet anlayışına gidilen bu süreçte, devletin doğrudan sağlık hizmeti sunması yerine sağlık hizmetlerinde denetleyici ve düzenleyici bir görev üstlendiği gözlenmektedir. Temel paradigma sağlık hizmet sunumunun, finansmanının ve sağlık emek gücü istihdamının mümkün olduğu ölçüde bireysel sorumluluğu ön plana çıkaran piyasanın ellerine bırakılması olmuştur (Yenimahalleli Yaşar vd., 2015, Yenimahalleli Yaşar, 2017). Sağlık alanında yaşanan bu dönüşüm hizmet sunumunda verimlilik, etkililik, memnuniyet ve performans artışı gibi kriterlerin sağlanması amacıyla desteklenmiştir (Kablay, 2014; Hamzaoğlu, 2017: 34).

Türkiye’de SDP’nin son aşamasında yap-kirala-devret adı verilen yeni bir kamu özel işbirliği (KÖİ) finansman modeli çerçevesinde “*Entegre Sağlık Kampüsleri*” - “*Şehir Hastaneleri*” yatırımları gerçekleştirilmektedir. Projelerin yatırım tutarlarının büyüklüğü, sözleşme süreleri, sağlık kurumlarındaki yatak sayıları ve modelin işleyişi itibarıyla şehir hastaneleri önemli tartışmalara konu olmakta (Pala, 2018) ve bu gerekçelerle bir araştırma konusu olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca bu büyük yatırımlardan duyulan memnuniyet düzeyi, sağlık yöneticileri ve politika yapımcılar tarafından merak edilmektedir. Bu kapsamda çalışmanın amacı, Adana Şehir Hastanesi’nin yataklı servislerinde sağlık hizmeti alan hastaların memnuniyet düzeylerinin ölçülmesidir. Araştırma çerçevesinde hastaların memnuniyet düzeyleri ile demografik özellikleri arasındaki ilişki de incelenmiştir.

1. Şehir Hastaneleri

KÖİ, devletin sunmakla görevli olduğu bir kamu hizmetinin, finansman maliyeti, risk ve bürokratik yapı gibi çeşitli gerekçeler öne sürülerek, bir veya birden fazla özel şirkete (konsorsiyum), uzun süreli bir sözleşme aracılığıyla devredildiği bir finansman, yatırım ve hizmet sunum modelidir. Kalkınma Bakanlığı’nın 2018 yılında yayımladığı raporda KÖİ, “*bir sözleşmeye dayalı olarak, yatırım ve hizmetlerin, projeye yönelik maliyet, risk ve getirilerinin, kamu ve özel sektör arasında dengeli bir şekilde paylaşılması yoluyla gerçekleştirilmesi*” olarak tanımlanmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2018: vii). KÖİ finansman modelinin kamu idareleri, proje şirketleri, finans kurumları, sigorta şirketleri ve danışmanlardan oluşan çok taraflı yapısı, modelin uygulandığı projeleri ve özelliklerini araştırma konusu yapmaktadır.

KÖİ’nin özellikleri Delmon (2011: 13) tarafından; verimlilik, risk paylaşımı, yaygın kullanım, uzun süreli hizmet sunumu, şeffaflık, teknoloji, yenilik ve know-how aktarımı ile finansmana ulaşımdaki kolaylık olarak sıralanmaktadır. Yalçın (2016), KÖİ’nin özelliklerini; verimlilik, uzun süreli sözleşmelerin varlığı, modele konu taraf sayısı, klasik kamu alım yöntemlerinden farklı oluşu, risk paylaşımı ve özel sektörün aktif katılımı olarak belirtmektedir. Modelin özellikleri itibariyle gerek özelleştirme uygulamasından gerekse de geleneksel kamu hizmetlerinin gördürülme usulleri olan emanet, müşterek emanet, iltizam, imtiyaz ve ruhsat usullerinden farklı olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca KÖİ finansman modelinin uygulandığı projeler, geleneksel alım yöntemlerinden farklı bir işleyiş sürecine sahiptir. Kamu idarelerinin 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu çerçevesindeki alım ihalelerinde mal, hizmet ve danışmanlık hizmetleri alındıktan sonra firmaya hak ediş ödenirken, KÖİ finansman modelinin uygulandığı her bir projede firmaların elde ettiği gelirler ile gelirin elde edilme usulü uygulama sözleşmelerinde netleştirilmektedir.

Türkiye’de KÖİ finansman modeli çerçevesinde yapılan sağlık yerleşkelerine ilişkin iş ve işlemler Sağlık Bakanlığı’na bağlı Sağlık Yatırımları Genel Müdürlüğü’nce yürütülmektedir. Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü’ne bağlı Şehir Hastaneleri Koordinasyon Dairesi ise şehir hastaneleri projelerine ilişkin koordinasyonu sağlamakla görevlidir.

Şehir hastanelerinin işletme dönemlerinin 25 yıl olduğu dikkate alındığında sözleşme süresince devam eden projelerin takibinin ve denetiminin önemi ortaya çıkmaktadır. KÖİ finansman modelinin uzun vadeli sözleşmeler içermesini kamu kesimi açısından inceleyen Karahanoğulları (2012: 122), modelin kamu otoritelerinin planlama becerisini kısıtladığını ve uzun vadede maliyetli bir model olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca proje şirketlerine yapılan düzenli kira, hizmet vb. ödemelerin bütçe esnekliğini azalttığı da ileri sürülmektedir (Şenel Tekin, 2010: 21, Karahanoğulları, 2012: 122). Bütçe esnekliğinin azalması ise, kamu bütçesinin dönemsel koşullara göre yeniden ayarlanabilme imkânını azaltmaktadır.

Sayılan işlerin karşılığında proje şirketi, sağlık yerleşkesini inşa edip yerleşke içerisindeki ticari alan işletmelerinden, tıbbi destek hizmetleri ile destek hizmetlerinin sunumundan gelir sağlamak ve Sağlık Bakanlığı’ndan belli dönemlerde kira ödemesi olarak yapmış olduğu yatırımı finanse etmektedir (Pala, 2018: 10). Şehir hastanelerinde, Sağlık Bakanlığı’nın asli görevi ise çekirdek (temel) sağlık hizmetlerinin sunumudur (Karasu, 2011: 226). Bu çerçevede Türkiye’deki modelde şehir hastanesi, kamu tarafından bedelsiz olarak verilen bir araziye özel şirketler tarafından inşa edilerek devlete uzun süreliğine (25 yıl) kiraya verilmekte, devlet de hem şirketlere kira ödemekte hem de ‘çekirdek hizmet’ dışındaki hizmetleri bu şirketlere devretmektedir (Yenimahalleli Yaşar ve Pala, 2020).

KÖİ finansman modelinin sağlık alanındaki projelerde uygulanmasının çeşitli dezavantajları ve eksiklikleri olduğu tartışılmaktadır. Projelerin mevcut hastanelerden çok daha büyük olması, hastane projelerinde maliyet kıstasının göz ardı edildiği eleştirisini beraberinde getirmektedir. Sağlık Bakanlığı tarafından projeyi üstlenen şirkete işletme dönemi boyunca yapılacak olan düzenli kira ödemeleri bu kapsamda değerlendirilebilir. Projeyi üstlenen şirketlere verildiği iddia edilen talep ve hazine garantileri bu eleştiriye haklı kılmaktadır (Pala, 2018).

KÖİ finansman modeline getirilen eleştirilerden bir diğeri, projeye ilişkin sözleşmelerin 25-30 yıl gibi uzun sürelerle yayılması, sözleşmelerin özel hukuk hükümlerine tabi olması nedeniyle kamuoyu ile paylaşılmaması ve mevcut hükümetten sonra gelecek yeni hükümetler açısından riskli bir alan oluşturmasıdır. Gelecek dönemde siyasilere devlet bütçesini kontrol etme ve yeni yatırımlara yönlendirme imkân ve kabiliyetlerinin sınırlandırılacağı bu görüşü desteklemektedir. Gerçekten de uzun yıllar boyunca kamunun özel sektöre her bir hastane için yıllık kira ödemesi yapacağı düşünüldüğünde, sağlık politikasını değiştirmek veya yeni bir uygulamayı deneme olasılığının hükümetler açısından azalacağı ortadadır. KÖİ projelerinin yatırım dönemlerinde bütçe kalemlerine tabi olmaması (bilanço dışılık) ise mevcut hükümetleri bu modeli uygulamaya yönelten bir unsur olarak gösterilebilir (Karahanogulları, 2012: 113). Şehir hastanesi projelerinde birçok hizmetin özel sektöre devri çeşitli nedenlerle eleştirilmektedir. Özel sektöre devredilecek hizmetler şu şekilde sıralanmaktadır; tıbbi destek hizmetleri ile bilgi işlem, hasta danışmanlığı, sterilizasyon, çamaşırhane, temizlik, güvenlik, yemekhane, arşivleme, ısıtma, asansör, ambulans hizmetleri (Erbaş vd., 2012: 17). Bu hizmetlerin özel sektöre devri ile hastanenin her birimi yalnızca kendi alanında uzmanlaşacak, taşeron sistemi yaygınlaşacak ve hizmet verilmesi değil işin görülmesi ana hedef olarak belirlenecektir. Bu durumda hastane adeta kendi kendine yabancılaşacaktır (Karasu, 2011: 256). Öte yandan, laboratuvar ve görüntüleme hizmetlerinin özel sektöre devriyle gereksiz kullanım sayısının da artacağı ileri sürülebilecektir. Bu kapsamda özel sektör ve hekim ilişkisinin etik boyutları itibariyle ne şekilde dezavantajlarının olabileceği öngörülemezdir. Erkan (2019: 22), hastane yönetimlerinin döner sermaye gelirini artırmak istediklerini dolayısıyla gereksiz tetkik ve tedaviler ile hasta sayısını artırmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Bunun sonucunda sağlık çalışanlarının hastalara ayırdığı süre kısalmaktadır. Bu noktada şehir hastanelerinde çalışan sağlık personeli sayısının yeterli sayıda olup olmadığı da sorgulanabilecektir.

Şehir hastanesi projelerinde, mevcut hastanelerin, arazisi hazine tarafından verilen şehir hastanelerine taşınması öngörülmektedir. Ancak bu husus önceden açıklığa kavuşturulmamaktadır. Hangi hastanelerin taşınacağı veya kapatılacağı konusu ile mevcuttaki hastanelerin arazi ve binalarına ne olacağı hususu da kamuoyu tarafından bilinmemektedir (Erbaş vd., 2012: 19). Hastanelerin genellikle şehrin yeni gelişen uzak bölgelerine yapılması, tıbbi sekreterlerin olmaması, hastanelerin büyüklüğü ve hastane içi ulaşım ile otoparkların ücretli olması gibi unsurlar da şehir hastaneleri projelerine getirilen eleştiriler arasındadır (Gökkaya vd., 2018: 146, Erkan, 2019: 20). Ankara Şehir Hastanesi bu durumu en iyi açıklayan örnektir. Ankara Şehir Hastanesi açılana kadar birçok farklı zamanda biri dışında diğerleri merkezde yer alan yedi devlet hastanesinin hangisinin kapatılarak şehir hastanesine taşınacağı ile ilgili yeni kararlar açıklanmıştır. Ayrıca Ankara Şehir Hastanesi’nin orta-üst gelir grubunun yaşadığı ve kent merkezine görece uzak batı bölgesine yapılması ile yoğunluklu olarak alt-gelir grubunu barındıran doğu bölgesinde yaşayan yurttaşların kamu sağlık hizmetlerine erişimi olumsuz yönde etkilenmiştir. Bu durum başvuruların bölgedeki tek kamu hastanesi olan Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesi’ne yoğunlaşmasına neden olarak hastanenin yükünü de önemli oranda artırmıştır. Bazı yurttaşları da seçeneksiz bırakarak özel hastanelere başvuruyu teşvik eder olmuştur.

Türkiye’de 2017 yılı itibariyle yaklaşık 12 milyar dolarlık sözleşme değeri ve 42 bine yakın yatak kapasitesine sahip 30 şehir hastanesinin KÖİ finansman yöntemiyle yapılması söz konusudur. İlk ihale 2011 yılında yapılmasına rağmen ilk hastane ancak 2017 yılının sonlarına doğru açılabilmiştir. Sağlık Bakanlığı Sağlık Yatırımları Genel Müdürlüğü web sitesinde 2020 yılı sonuna kadar 17.842 yatak kapasitesine sahip 13 şehir hastanesinin hizmete girdiği, 2021 yılı sonuna kadar 9.379 yatak kapasiteli 5 hastanenin daha hizmete gireceği belirtilmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2020). Sağlık Bakanlığı 2020 yılı itibariyle şehir hastanelerine 5,5 milyar TL kira, 3,2 milyar TL hizmet bedeli ödemesi yapmıştır. Bu rakamlar bakanlık bütçesinin yaklaşık

%15’ini oluşturmuştur (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2021). Türkiye’de şehir hastaneleri üzerine yürütülen tartışmalar ve eleştiriler, yüksek maliyetlerin bakanlık bütçelerine yansımaya başlaması ile daha anlaşılır olmuş, 2019 yılının sonunda Bütçe Kanunu görüşmelerinde Sağlık Bakanı Fahrettin Koca, kamu-özel ortaklığı finansman modelinin sağlık alanında uygulamasından vazgeçildiğini duyurmuştur.

2. Hasta Memnuniyeti

Kamusal hizmetlerin büyük oranda piyasadan temin edildiği, yurttaşların tüketiciler olarak tanımlandığı, ödenen fiyat karşılığında müşteri memnuniyetinin esas alındığı neoliberal dönemde, piyasanın tüketim ideolojisi üretim ideolojisinin önüne geçtiği için hasta odaklı bir sağlık hizmet sunumu anlayışı hâkim olmuştur (Dönmez Atbaşı, 2014; Kablay, 2021). Hastayı “tüketici” olarak gören bu anlayış, eskiden sadece hekim ve hasta arasında gerçekleşen mahrem ve paternalist ilişkiyi sağlık kurumları, sigorta şirketleri, devlet vb. tarafları dahil eden bir yapıya dönüştürmüştür. Hasta memnuniyeti çalışmaları da kâr amaçlı ABD sağlık sektörü tarafından başlatılmış olan hastanın tüketiciye dönüşüm öyküsünün önemli bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır (Öcek, 2014: 123).

Hasta memnuniyeti genel olarak hastaların sağlık kurumlarında sunulan tıbbi ve diğer destek hizmetlerinden hoşnut olması durumu olarak tanımlanmaktadır. Daha ayrıntılı tanımlar; beklenen hizmet düzeyi, algılanan hizmet düzeyi ve deneyim arasındaki farka işaret etmektedir (Kavuncubaşı, 2000: 292). Alanın önemli isimlerinden Donabedian (1980) hasta memnuniyetini, hasta bakımının bireylerarası boyutunun temel çıktısı olarak değerlendirmiştir. Ancak sonraki çalışmalar bu çerçeveyi oldukça aşarak, memnuniyetin klinik sonuçlar, ekonomik ölçütler, yaşam kalitesi vb. gibi hizmetin tüm boyutlarını değerlendirebilmek için tek başına yeterli bir araç olarak kullanmaya başlamıştır (Öcek, 2014).

1980’li yıllarla birlikte gündeme gelen sağlıkta kalite yaklaşımında kalite ölçümünün belirleyicilerinden biri olarak hasta memnuniyeti ön plana çıkmıştır (Yıldız ve Yıldız, 2011: 128). Sağlık hizmetlerinde kalite; uygun tedavi ve bakım hizmeti sunumunda hastaların beklenti ve ihtiyaçlarının karşılanması olarak tanımlanmaktadır (Tükel vd., 2004: 206). Bu kapsamda hasta memnuniyeti ve hizmet kalitesi arasında neden-sonuç ilişkisi kurulabilmektedir. Hastaların beklenti ve ihtiyaçlarının yeterli düzeyde karşılanması ile sağlık hizmetlerinde belirli bir standart ve kaliteden söz edilebileceği ve istenilen memnuniyet düzeyine ulaşılabileceği öne sürülmektedir. Bu gelişmeler sağlık kurumlarınca yakından takip edilmiş, kurumlar hastaların memnuniyet düzeylerini ölçerek sağlık hizmet sunumunun yapı, süreç ve sonuçları hakkında bilgi sahibi olma yoluna gitmişlerdir (Esatoğlu, 1997, Crowe vd., 2002, Akdağ vd., 2010 ve 2011). Böylece, sağlık hizmetlerindeki kalite ölçümleri sonucunda zayıf yönlerini güçlendirerek daha etkili, verimli ve hakkaniyetli bir hizmet sunumuna yönelmek amaçlanmıştır. Bu yanı sıra karar alma süreçlerini etkileyen hasta memnuniyeti, politika yapıcılar için makro ölçekte şekillenecek sağlık politikaları üzerinde de etkilidir. Hasta memnuniyeti çalışmaları sağlık kurumlarının kalite performansı ve sağlık reformlarının sonuçlarını ölçmekle sınırlı kalmamış, ABD, İngiltere, Fransa ve Brezilya gibi ülkelerde hastaların memnuniyet değerlendirmelerinden alınan sonuçlar hekim ücretlerini belirlemeye başlamıştır (Öcek, 2014).

Hasta memnuniyeti araştırmalarında Donabedian’ın (1980) öne sürdüğü hasta bakımının bireylerarası boyutunun temel çıktısı olma özelliğini aşarak sağlık sistemlerini değerlendirecek bir boyuta taşınmasına yönelik birçok eleştiri söz konusudur (Crowe vd., 2002, Falkenberg, 2013, Öcek, 2014). Öte yandan bu araştırmaların sağlık hizmetlerinin değerlendirilmesinde hastaların da görüş ve deneyimleri yoluyla seslerinin duyurulması, diğer bir anlatımla hasta katılımının sağlanması bakımından önemli bir işleve sahip olduğu da dile getirilmektedir (Canadian Foundation for Healthcare Improvement, 2021).

Hasta memnuniyeti ile ilgili araştırmalarda genellikle sağlık çalışanlarının tutum ve davranışları (hekim-hasta iletişimi, hekimin ses tonu, hastayı bilgilendirme durumu, hastaya yeterli süre ayırması, tıbbi bilgisinin yeterliliği, hastanın soru sorabilmesi vb.) sağlık kuruluşunun teknik olanakları, fiziksel koşulları (sıcaklık, temizlik, havalandırma, gürültü, otopark, bekleme odaları vb.) bürokrasi, bekleme süresi, ziyaretçi politikası ve beslenme hizmetleri vb. konular değerlendirilmektedir (Vaizoğlu, 2014). Hastaların cinsiyetlerinin, yaşlarının, eğitim seviyelerinin, mesleklerinin ve kültürel özelliklerinin hastaların hastanede sunulan hizmeti algılama seviyelerini ve dolayısıyla memnuniyet düzeylerini etkilediği belirlenmiştir (Davis ve Bush, 2003: 272, Atkinson ve Mederios, 2009).

Türkiye’de 2003 yılında uygulanmaya başlanan SDP, sağlık hizmet sunumundan finansmanına kadar, sağlık personelinin ücretlendirmelerinden KÖİ ortaklıklarına kadar hemen her alanda son kırk yılda gözlenen neoliberal sağlık reformlarını içermektedir. SDP’nin hizmet sunumuna ilişkin amaçları; sağlık hizmetlerinin etkili, verimli ve hakkaniyete uygun bir şekilde organize edilmesi, finansmanının sağlanması ve sunulması olarak sıralanırken, bu amaçların hasta ve çalışan memnuniyetini artıracığı öne sürülmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2012: 73). Türkiye’de de hasta memnuniyeti araştırmaları dünyadaki gelişmelere paralel bir biçimde başlamış, bu alanda önemli bir literatür oluşmuştur (Esatoğlu, 1997; Öcek, 2014; Vaizoğlu, 2014). Çok yakın tarihli bir çalışma, sağlık hizmeti sağlayıcıları ve sağlık sistemlerinin değerlendirilmesi için yaygın olarak kullanılan memnuniyet ölçümlerinin yetersiz kaldığını belirleyerek, literatürün eleştirel bir incelemeye tabi tutulmasının önemini vurgulamaktadır (Orhan vd., 2021).

3. Gereç ve Yöntem

Bu bölümde araştırmaya ilişkin gereç ve yöntem bilgileri ile hastane hakkında bilgiler sunulacaktır.

Çalışmanın amacı; KÖİ finansman modeli ile inşa edilen Adana Şehir Hastanesi’nin yataklı servislerinde yatan hastaların memnuniyet düzeylerinin ölçülmesidir. 2017 yılı Eylül ayında hasta kabulüne başlayan hastane, Mersin, Isparta ve Yozgat Şehir Hastaneleri’nin ardından hizmete alınan dördüncü şehir hastanesi olma özelliğine sahiptir. Bu özellik hastanede araştırma yapılmasına tarih itibarıyla imkân tanımıştır. 547.000 metre kare inşaat alanı üzerine kurulan hastanenin toplam yatak kapasitesi 1.550’dir. Şehir hastanesi bünyesinde 5 adet farklı hastane yer almaktadır. Bu hastaneler; Genel Hastane, Göğüs Hastalıkları ve Kalp Damar Hastanesi, Kadın Doğum ve Çocuk Hastanesi, Yüksek Güvenlikli Adli Psikiyatri Hastanesi şeklindedir. Araştırma, 1300 yatak kapasiteli Genel Hastane, Göğüs Hastalıkları ve Kalp Damar Hastanesi ile Kadın Doğum ve Çocuk Hastanesi bölümünde yapılmıştır. Sayılan hastaneler “Ana Hastane” olarak ifade edilmektedir. Araştırmaya konu Ana Hastane’de 310 adet poliklinik odası, 944 adet hasta odası, 60 adet ameliyathane ve 234 adet yoğun bakım yatak sayısı mevcuttur. Hastanede 2021 yılı Kasım ayı itibarıyla 2400 personel görev yapmaktadır. Hastanede yalnızca çekirdek sağlık hizmetleri kamu çalışanları tarafından yerine getirilmektedir. Yemek, güvenlik, temizlik ve laboratuvar hizmetleri özel şirket tarafından sunulmaktadır. Çekirdek sağlık hizmetleri kapsamında poliklinik hizmetleri sunulmakta, cerrahi operasyonlar gerçekleştirilmektedir (Rönesans İşletme Hizmetleri, 2021). Hastanede sunulan hizmetlerin başarıya ulaşması amacıyla hastane yöneticileri ile özel şirket yetkililerinin sürekli temas halinde oldukları gözlemlenmiştir.

Araştırmanın evrenini Adana Şehir Hastanesi’nin yataklı servislerinde 19-26 Mart 2018 tarihleri arasında tedavi gören 1300 hasta oluşturmuştur. Örneklem seçilerek araştırmaya katılmayı kabul eden 326 hastaya basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile yüz yüze görüşülerek veya bırak-topla tekniği ile anket uygulanmıştır. 73 hastanın doldurduğu anket kayıp veri nedeniyle dikkate alınmayarak araştırma, 18 ve üzeri yaşta olan 253 hastadan elde edilen veriler üzerinden değerlendirilmiştir.

Araştırmanın üç kısıtlılığı bulunmaktadır. İlki, araştırmanın yalnızca hastalar ile sınırlı tutulması, hasta yakınlarının araştırma kapsamı dışında bırakılmasıdır. İkincisi hasta memnuniyet ölçeğinin hastaneden ayrılma boyutunun, araştırmanın yalnızca yatan hastalara uygulanması nedeniyle araştırma kapsamı dışında tutulmasıdır. Üçüncüsü ise, Adli Psikiyatri Hastanesi ile Fizik Tedavi Rehabilitasyon Hastanesi yataklı servislerinde yatan hastaların özellikleri nedeni ile kapsam dışında bırakılmasıdır. Ayrıca, katılımcıların devlet hastaneleri ile şehir hastaneleri arasındaki farkları bildikleri, ankette yer alan ifadelere cevap verebilecek eğitim düzeyine sahip oldukları, anket esnasında kimsenin baskısı altında olmadan ifadeleri bağımsız bir şekilde puanladıkları ve araştırma sonucunda toplanan verilerin araştırmanın amacını gerçekleştirebilecek düzeyde ve yeterli olduğu varsayılmıştır. Araştırmaya ilişkin bu kısıtlılık ve varsayımlar, araştırma sonuçlarının diğer şehir hastanelerine genellenmesini engellemektedir. Araştırma için Ankara Üniversitesi Etik Kurulu’ndan etik uygunluk kararı, Adana İl Sağlık Müdürlüğü’nden idari izin, ölçeği geliştiren araştırmacılardan ölçek kullanma izni alınmıştır.

Araştırmada veri toplama aracı olarak hasta memnuniyeti ölçeği kullanılmıştır. Hasta memnuniyeti ölçeği, Prof. Dr. Neslihan Derin ve Doç. Dr. Erkan Turan Demirel tarafından 2013 yılında geliştirilmiş olup geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapılmış, Cronbach’s Alfa (α) değeri 0,875 olarak belirlenmiştir (Derin ve Demirel, 2013: 1125). Hasta memnuniyeti ölçeği iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların demografik bilgilerine ilişkin sorular yer almaktadır. Bu kapsamda katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve mesleklerine ilişkin sorular bulunmaktadır. İkinci bölümde ise katılımcılardan, hastaneye ilişkin olarak değerlendirme yapmaları istenilen toplam 82 ifade yer almaktadır. Ölçek, 5’li Likert dereceleme ölçeğidir. Seçenekler; (1) Tamamen katılıyorum, (2) Katılıyorum, (3) Kararsızım, (4) Katılmıyorum, (5) Tamamen katılmıyorum şeklinde sıralanmıştır. Ölçek, 11 faktörden oluşmaktadır. Faktörlerin isimleri ve önerme sayıları şöyle sıralanmaktadır: Sistem (9 önerme, Temizlik (6 önerme), Çevre (12 önerme), Yemek (5 önerme), Doktor (12 önerme), Hemşire (12 önerme), Destek (7 önerme), Güvenlik (4 önerme), Gece (5 önerme), Acil (6 önerme), Ayrılma (4 önerme, araştırmaya dahil edilmemiştir) (Derin ve Demirel, 2013: 1124).

Her bir faktör kendi içerisinde aritmetik ortalamasının alınmasıyla değerlendirilmektedir. Aritmetik ortalaması 3,40’ın üzerinde olan bir faktörde hasta memnuniyetinin yüksek olduğu, aritmetik ortalaması 2,60-3,40 arasında olan bir faktörde hasta memnuniyetinin vasat olduğu ve aritmetik ortalaması 1,00-2,60 arasında bir faktörde hasta memnuniyetinin düşük olduğu esas alınmaktadır. Ölçekten alınacak genel aritmetik ortalama için de aynı hususlar geçerlidir (Derin ve Demirel, 2013: 1121).

Verilerin analizi sosyal bilimler için istatistik paketi (PASW) 24.0 ile yapılmış ve sonuçları %95 güven düzeyinde değerlendirilmiştir. Araştırmada uygulanacak testler için ölçek puanının normal dağılıma uygunluğu test edilmiştir. Normal dağılıma uygunluk için puanların çarpıklık ve basıklık katsayıları incelenmiştir. Ölçeklerden elde edilen basıklık ve çarpıklık değerlerinin +3 ile -3 arasında olması normal dağılım için yeterli görülmektedir (De Carlo, 1997). Ayrıca, basıklık ve çarpıklık katsayılarının ± 1 değerleri içinde 0’a yakın olması normal dağılıma kanıt olarak değerlendirilmektedir (Demir vd., 2016:133). Bu kapsamda yapılan analiz sonucunda Tablo 1.’de gösterildiği üzere, puanların çarpıklık ve basıklık değerlerinin istenen aralıkta olduğu belirlenmiş, verilerin uç değer içermediği Z skoru hesaplanarak kontrol edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada parametrik testlerin kullanılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda karşılaştırma analizleri t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılarak yapılmıştır. Ayrıca her test istatistiği sonucunda ulaşılan bulgular Tukey HSD çoklu karşılaştırma testi ile birbirleriyle karşılaştırılmıştır.

Tablo 1. Memnuniyet Ölçeğinin Çarpıklık ve Basıklık Katsayıları

	Çarpıklık	Basıklık	Cronbach’s Alfa
Hastane Sistemi ve Örgütlenmesi	-0,291	-0,795	0,881
Temizlik Hizmetleri	-0,849	0,227	0,868
Fiziksel ve Çevresel Koşullar	-0,797	0,894	0,858
Yemek Hizmetleri	-0,707	0,012	0,816
Doktor Bakımı	-0,597	-0,430	0,939
Hemşire Bakımı	-1,172	0,994	0,969
İdari ve Destek Hizmetleri Personeli	-0,939	1,170	0,878
Güvenlik Hizmetleri	-0,348	-1,078	0,823
Geceleri ve Hafta Sonları Hastane Hizmeti	-0,759	0,094	0,873
Acil Servis Hizmetleri	-0,007	-1,134	0,900
Genel Memnuniyet	-0,340	-0,643	0,978

$p < 0,05$

Çalışmada ölçeğin güvenilirlik düzeyinin belirlenmesi amacıyla Cronbach’s Alfa katsayısı hesaplanmıştır. Memnuniyet ölçeğinin tüm alt boyutlarında Cronbach’s Alfa katsayısının 0,800’den daha büyük olduğu tespit edilmiştir. Ölçeğin Cronbach’s Alfa katsayısı ise 0,978 olarak hesaplanmıştır.

5. Bulgular

Bu bölümde araştırmaya katılan hastaların demografik özellikleri ile hasta memnuniyetine ilişkin bulgular yer almaktadır.

5.1. Araştırmaya Katılan Hastaların Demografik Özellikleri

Araştırmaya katılan hastaların demografik özellikleri Tablo 2.’de paylaşılmıştır. Araştırma grubunun %53’ü erkek, %30,4’ü 31-40 yaş aralığında, %36,8’i lise ve %29,2’si üniversite mezunu, %22,9’u emekli, %22,5’i memur, %18,6’sı işçi, %15,8’i serbest meslek çalışanı, %13’ü ev hanımı, %7,1’i ise öğrencidir.

Tablo 2. Hastaların Demografik Özellikleri

		N	%
Cinsiyet	Kadın	119	47
	Erkek	134	53
Yaş	20 yaş ve altı	11	4,3
	21-30 yaş	57	22,5
	31-40 yaş	77	30,4
	41-50 yaş	39	15,4
	51-59 yaş	30	11,9
	60 yaş ve üstü	39	15,4
Eğitim	Okuryazar	10	4
	İlkokul	37	14,6
	Ortaokul	39	15,4
	Lise	93	36,8
	Üniversite	74	29,2
Meslek	Emekli	58	22,9
	Ev hanımı	33	13
	Öğrenci	18	7,1
	Serbest	40	15,8
	Memur	57	22,5
	İşçi	47	18,6
Toplam		253	100

5.2. Hasta Memnuniyetine İlişkin Bulgular ve Hastaların Demografik Özelliklerine Göre Karşılaştırılması

Ölçeğin alt boyutlarındaki ortalama hasta memnuniyet düzeyleri ile genel hasta memnuniyet düzeyine ilişkin bulgular Tablo 3.’te gösterilmiştir. Araştırma sonucunda genel hasta memnuniyet düzeyi 5 puan üzerinden ortalama $3,93 \pm 0,71$ olarak hesaplanmıştır. Araştırmaya katılan hastaların hastane sistemi ve örgütlenmesi için puan ortalaması $3,55 \pm 0,95$; temizlik hizmetleri için puan ortalaması $4,23 \pm 0,76$; fiziksel ve çevresel koşullar için puan ortalaması $4,00 \pm 0,73$; yemek hizmetleri için puan ortalaması $4,15 \pm 0,78$; doktor bakımı için puan ortalaması $3,75 \pm 1,01$; hemşire bakımı için puan ortalaması $3,93 \pm 1,05$; idari ve destek hizmetleri personeli için puan ortalaması $4,18 \pm 0,74$; güvenlik hizmetleri için puan ortalaması $4,00 \pm 0,89$; geceleri ve hafta sonları hastane hizmeti için puan ortalaması $3,93 \pm 0,98$; acil servis hizmetleri için puan ortalaması $3,85 \pm 0,85$ ’tir. Memnuniyet düzeylerinin kamu veya özel şirket tarafından sunulan hizmetlere göre farklılaştığı tespit edilmiştir. Temizlik, yemek, idari ve destek hizmetleri özel şirket tarafından sunulmaktadır. Bu hizmetlerde memnuniyet düzeyi oldukça yüksek çıkmıştır. Kamu tarafından sunulan çekirdek sağlık hizmetlerine ilişkin doktor bakımı, hemşire bakımı, acil servis hizmetlerinde ise nispeten daha düşük memnuniyet düzeyleri söz konusudur. KÖİ uygulaması ile yönetilen hastanede, kamu ve özel sektörün bir arada faaliyet göstermektedir. Bu kapsamda, hastane sistemi ve örgütlenmesinin diğer faktörlere göre daha düşük düzeyde memnuniyet düzeyi sonucu vermesi dikkat çekmektedir.

Tablo 3. Hasta Memnuniyet Düzeyi, Tüm Faktörler

	n	Ort.	ss
Hastane Sistemi ve Örgütlenmesi	253	3,55	0,95
Temizlik Hizmetleri	253	4,23	0,76
Fiziksel ve Çevresel Koşullar	253	4,00	0,73
Yemek Hizmetleri	253	4,15	0,78
Doktor Bakımı	253	3,75	1,01
Hemşire Bakımı	253	3,93	1,05
İdari ve Destek Hizmetleri Personeli	253	4,18	0,74
Güvenlik Hizmetleri	253	4,00	0,89
Geceleri ve Hafta Sonları Hastane Hizmeti	253	3,93	0,98
Acil Servis Hizmetleri	253	3,85	0,85
Genel Memnuniyet Düzeyi	253	3,93	0,71

Hasta memnuniyet düzeyi bulgularının hastaların cinsiyetlerine göre karşılaştırmasında t testi kullanılmıştır. Test sonuçlarına göre kadın hastalar hastanede sunulan hizmetlerden erkek hastalara göre daha memnun kalmaktadırlar. Ölçeğin temizlik hizmetleri, fiziksel ve çevresel koşullar ile yemek hizmetleri boyutları hariç olmak üzere diğer tüm boyutlarında hasta memnuniyeti cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Test sonuçları Tablo 4.’te paylaşılmıştır.

Tablo 4. Cinsiyet Bakımından Hasta Memnuniyetinin Karşılaştırılması

		n	Ort.	ss	t	p
Hastane Sistemi ve Örgütlenmesi	Kadın	119	3,77	0,91	3,58	0,00*
	Erkek	134	3,35	0,94		
Temizlik Hizmetleri	Kadın	119	4,30	0,79	1,22	0,22
	Erkek	134	4,18	0,73		
Fiziksel ve Çevresel Koşullar	Kadın	119	4,06	0,79	1,22	0,22
	Erkek	134	3,95	0,68		
Yemek Hizmetleri	Kadın	119	4,23	0,76	1,60	0,11
	Erkek	134	4,07	0,8		
Doktor Bakımı	Kadın	119	3,92	0,98	2,55	0,01*
	Erkek	134	3,60	1,01		
Hemşire Bakımı	Kadın	119	4,07	1,10	1,98	0,04*
	Erkek	134	3,81	0,99		
İdari ve Destek Hizmetleri Personeli	Kadın	119	4,28	0,73	2,03	0,04*
	Erkek	134	4,09	0,74		
Güvenlik Hizmetleri	Kadın	119	4,16	0,84	2,80	0,00*
	Erkek	134	3,85	0,90		
Geceleri ve Hafta Sonları Hastane Hizmeti	Kadın	119	4,07	0,95	2,01	0,04*
	Erkek	134	3,82	1,00		
Acil Servis Hizmetleri	Kadın	119	4,01	0,87	2,77	0,00*
	Erkek	134	3,72	0,82		
Genel Memnuniyet	Kadın	119	4,05	0,73	2,76	0,00*
	Erkek	134	3,81	0,68		

* $p<0,05$

Yaş bakımından hasta memnuniyetinin karşılaştırılması amacıyla ANOVA testi ve Tukey HSD çoklu karşılaştırma testi kullanılmıştır. Test sonuçlarına göre, genel memnuniyet düzeyi ortalaması en yüksek olan yaş grubu 60 yaş ve üstüdür ($4,16\pm 0,74$). Hastane sistemi ve örgütlenmesi ($3,77\pm 0,90$), temizlik hizmetleri ($4,36\pm 0,80$), doktor bakımı ($4,10\pm 0,79$), hemşire bakımı ($4,30\pm 1,00$), geceleri ve hafta sonları hastane hizmeti ($4,27\pm 1,01$) ve acil servis hizmetleri ($4,22\pm 0,84$) boyutlarında memnuniyet düzeyi en yüksek olan yaş grubu da 60 yaş ve üstüdür. Yemek hizmetleri ($4,32\pm 0,77$), idari ve destek hizmetleri personeli ($4,52\pm 0,72$) ve güvenlik hizmetleri ($4,37\pm 0,66$) boyutlarında memnuniyet düzeyi en yüksek yaş grubu 21-30 yaş grubudur. Fiziksel ve çevresel koşullar boyutunda memnuniyet düzeyi en yüksek olan yaş grubu ise 20 yaş ve altıdır ($4,30\pm 0,69$). Analiz sonuçlarına göre ölçeğin tüm boyutlarında

memnuniyet düzeyleri yaş grupları bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir ($p < 0,05$). Test sonuçları Tablo 5.’te paylaşılmıştır.

Tablo 5. Yaş Bakımından Hasta Memnuniyetinin Karşılaştırılması

		n	Ort.	ss	F	p	Grup Fark
Hastane Sistemi ve Örgütlenmesi	20 yaş ve altı	11	3,12	0,53	2,50	0,03*	4-6
	21-30 yaş	57	3,68	0,93			
	31-40 yaş	77	3,58	0,95			
	41-50 yaş	39	3,16	1,03			
	51-59 yaş	30	3,58	0,94			
	60 yaş ve üstü	39	3,77	0,90			
Temizlik Hizmetleri	20 yaş ve altı	11	4,41	0,65	2,56	0,02*	1-5
	21-30 yaş	57	4,38	0,68			
	31-40 yaş	77	4,27	0,56			
	41-50 yaş	39	4,02	0,83			
	51-59 yaş	30	3,92	1,08			
	60 yaş ve üstü	39	4,36	0,80			
Fiziksel ve Çevresel Koşullar	20 yaş ve altı	11	4,30	0,69	3,63	0,00*	1-5, 2-5
	21-30 yaş	57	4,19	0,62			
	31-40 yaş	77	4,06	0,64			
	41-50 yaş	39	3,79	0,59			
	51-59 yaş	30	3,63	1,05			
	60 yaş ve üstü	39	4,05	0,80			
Yemek Hizmetleri	20 yaş ve altı	11	3,45	0,63	3,31	0,00*	1-3, 1-6
	21-30 yaş	57	4,32	0,77			
	31-40 yaş	77	4,23	0,71			
	41-50 yaş	39	3,98	0,89			
	51-59 yaş	30	3,98	0,90			
	60 yaş ve üstü	39	4,21	0,60			
Doktor Bakımı	20 yaş ve altı	11	2,91	0,98	5,54	0,00*	1-2, 1-6
	21-30 yaş	57	3,99	0,92			
	31-40 yaş	77	3,80	0,95			
	41-50 yaş	39	3,26	1,10			
	51-59 yaş	30	3,63	1,09			
	60 yaş ve üstü	39	4,10	0,79			

Tablo 5. Yaş Bakımından Hasta Memnuniyetinin Karşılaştırılması

Hizmet	Yaş Grubu	n	Ortalama	Standart Sapma	F	p	Post-hoc
Hemşire Bakımı	20 yaş ve altı	11	3,07	1,02	2,63	0,02*	1-6
	21-30 yaş	57	3,94	1,19			
	31-40 yaş	77	3,92	1,12			
	41-50 yaş	39	3,80	0,86			
	51-59 yaş	30	3,98	0,71			
	60 yaş ve üstü	39	4,30	1,00			
İdari ve Destek Hizmetleri Personeli	20 yaş ve altı	11	4,00	0,00	4,91	0,00*	2-3, 2-4
	21-30 yaş	57	4,52	0,72			2-5
	31-40 yaş	77	4,13	0,78			
	41-50 yaş	39	3,89	0,71			
	51-59 yaş	30	3,95	0,59			
	60 yaş ve üstü	39	4,30	0,75			
Güvenlik Hizmetleri	20 yaş ve altı	11	3,32	0,78	7,88	0,00*	1-2, 2-4
	21-30 yaş	57	4,37	0,66			3-4, 4-6
	31-40 yaş	77	4,04	0,83			2-5
	41-50 yaş	39	3,47	0,94			
	51-59 yaş	30	3,82	0,96			
	60 yaş ve üstü	39	4,24	0,85			
Geceleri ve Hafta Sonları Hastane Hizmeti	20 yaş ve altı	11	2,98	0,95	6,03	0,00*	1-2, 1-3
	21-30 yaş	57	4,18	0,71			4-6
	31-40 yaş	77	4,02	1,04			4-2
	41-50 yaş	39	3,51	0,91			
	51-59 yaş	30	3,73	0,97			
	60 yaş ve üstü	39	4,27	1,01			
Acil Servis Hizmetleri	20 yaş ve altı	11	3,32	0,44	5,68	0,00*	1-6, 3-4
	21-30 yaş	57	3,93	0,80			6-5, 6-4
	31-40 yaş	77	4,00	0,82			
	41-50 yaş	39	3,50	0,82			
	51-59 yaş	30	3,51	0,91			
	60 yaş ve üstü	39	4,22	0,84			
Genel Memnuniyet	20 yaş ve altı	11	3,47	0,40	4,49	0,00*	1-6, 4-2
	21-30 yaş	57	4,10	0,60			4-6
	31-40 yaş	77	3,97	0,72			
	41-50 yaş	39	3,62	0,70			
	51-59 yaş	30	3,76	0,77			
	60 yaş ve üstü	39	4,16	0,74			

*p<0,05, 1: 20 yaş ve altı, 2: 21-30 yaş, 3: 31-40 yaş, 4: 41-50 yaş, 5: 51-59 yaş, 6: 60 yaş ve üstü

Eğitim düzeyi bakımından yapılan test sonuçlarına göre, genel memnuniyet düzeyi en yüksek olan eğitim düzeyi grubu okuryazar grubudur (4,50±0,36). ANOVA testi ile Tukey HSD testi sonuçlarına göre; hastane sistemi ve örgütlenmesi (4,62±0,51), temizlik hizmetleri (4,70±0,48), fiziksel ve çevresel koşullar (4,23±0,16), doktor bakımı (4,38±0,34), hemşire bakımı (4,57±0,42), idari ve destek hizmetleri personeli (4,57±0,44), güvenlik hizmetleri (4,70±0,48), geceleri ve hafta sonları hastane hizmeti (4,70±0,48) ve acil servis hizmetleri (4,70±0,48) boyutlarında memnuniyet düzeyi en yüksek eğitim düzeyi grubu olarak okuryazar grubu tespit edilmiştir. Yemek hizmetleri (4,49±0,52) boyutunda memnuniyet düzeyi en yüksek olan eğitim düzeyi grubu ise ilköğretim mezunlarıdır. Analiz sonuçlarına göre fiziksel ve çevresel koşullar, hemşire bakımı ile idari ve destek hizmetleri personeli boyutları hariç olmak üzere memnuniyet düzeyleri eğitim düzeyleri bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir (p<0,05). Test sonuçları Tablo 6.’da paylaşılmıştır.

Tablo 6. Eğitim Düzeyi Bakımından Hasta Memnuniyetinin Karşılaştırılması

		n	Ort.	ss	F	p	Grup Fark
Hastane Sistemi ve Örgütlenmesi	Okuryazar	10	4,62	0,51	5,82	0,00*	1-3, 1-4
	İlkokul	37	3,79	0,85			
	Ortaokul	39	3,67	0,93			
	Lise	93	3,49	0,99			
	Üniversite	74	3,29	0,87			
Temizlik Hizmetleri	Okuryazar	10	4,7	0,48	6,91	0,00*	4-1, 4-3
	İlkokul	37	4,3	0,9			
	Ortaokul	39	4,43	0,53			
	Lise	93	3,93	0,83			
	Üniversite	74	4,41	0,59			
Fiziksel ve Çevresel Koşullar	Okuryazar	10	4,23	0,16	2,29	0,06	
	İlkokul	37	4,07	0,91			
	Ortaokul	39	3,96	0,49			
	Lise	93	3,85	0,8			
	Üniversite	74	4,16	0,67			
Yemek Hizmetleri	Okuryazar	10	4,2	0,16	3,58	0,00*	2-5
	İlkokul	37	4,49	0,52			
	Ortaokul	39	4,23	0,63			
	Lise	93	4,14	0,82			
	Üniversite	74	3,92	0,89			
Doktor Bakımı	Okuryazar	10	4,38	0,34	3,97	0,00*	5-1, 5-2
	İlkokul	37	4,13	0,97			
	Ortaokul	39	3,86	0,98			
	Lise	93	3,7	0,91			
	Üniversite	74	3,48	1,14			
Hemşire Bakımı	Okuryazar	10	4,57	0,42	2,37	0,05	
	İlkokul	37	4,16	1,18			
	Ortaokul	39	4,13	0,79			
	Lise	93	3,82	1,05			
	Üniversite	74	3,78	1,12			
İdari ve Destek Hizmetleri Personeli	Okuryazar	10	4,57	0,44	2,23	0,06	
	İlkokul	37	4,34	0,7			
	Ortaokul	39	4,16	0,65			
	Lise	93	4,03	0,77			
	Üniversite	74	4,25	0,78			
Güvenlik Hizmetleri	Okuryazar	10	4,7	0,48	4,05	0,00*	1-4, 1-5
	İlkokul	37	4,29	0,99			
	Ortaokul	39	4,13	0,8			
	Lise	93	3,88	0,85			
	Üniversite	74	3,83	0,89			
Geceleri ve Hafta Sonları Hastane Hizmeti	Okuryazar	10	4,7	0,48	4,77	0,00*	1-4, 1-5
	İlkokul	37	4,28	1,12			
	Ortaokul	39	4,15	0,81			
	Lise	93	3,79	0,97			
	Üniversite	74	3,73	0,95			
Acil Servis Hizmetleri	Okuryazar	10	4,7	0,48	13,3	0,00*	4-1,2,3
	İlkokul	37	4,37	0,75			
	Ortaokul	39	4,2	0,65			
	Lise	93	3,66	0,8			
	Üniversite	74	3,54	0,86			

Tablo 6. Eğitim Düzeyi Bakımından Hasta Memnuniyetinin Karşılaştırılması

Genel Memnuniyet	Okuryazar	10	4,5	0,36	4,41	0,00*	1-4, 1-5
	İlkokul	37	4,18	0,86			
	Ortaokul	39	4,05	0,64			
	Lise	93	3,8	0,71			
	Üniversite	74	3,82	0,64			

*p<0,05, 1: Okuryazar, 2: İlkokul, 3: Ortaokul, 4: Lise, 5: Üniversite

Meslek grupları bakımından yapılan test sonuçlarına göre, genel memnuniyet düzeyi en yüksek olan meslek grubu ev hanımı grubudur (4,19±0,67). ANOVA testi ile Tukey HSD testi

sonuçlarına göre; hastane sistemi ve örgütlenmesi (3,75±0,88), doktor bakımı (4,21±0,74), hemşire bakımı (4,52±0,64), güvenlik hizmetleri (4,45±0,66), geceleri ve hafta sonları hastane hizmeti (4,44±0,74) ve acil servis hizmetleri (4,17±0,85) boyutlarında memnuniyet düzeyi en yüksek meslek grubu olarak ev hanımları grubu tespit edilmiştir. Temizlik hizmetleri (4,64±0,57) ile fiziksel ve çevresel koşullar (4,31±0,50) boyutlarında memnuniyet düzeyi en yüksek meslek grubu olarak öğrenciler tespit edilmiştir. Yemek hizmetleri (4,47±0,78) ile idari ve destek hizmetleri personeli (4,43±0,56) boyutlarında memnuniyet düzeyi en yüksek olan meslek grubu ise serbest meslek grubudur. Analiz sonuçlarına göre doktor bakımı, hemşire bakımı, idari ve destek hizmetleri personeli, güvenlik hizmetleri, geceleri ve hafta sonları hastane hizmeti boyutlarında memnuniyet düzeyleri eğitim düzeyleri bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Test sonuçları Tablo 7.’de paylaşılmıştır.

Tablo 7. Meslek Bakımından Hasta Memnuniyetinin Karşılaştırılması

		n	Ort.	ss	F	p	Grup Fark
Hastane Sistemi ve Örgütlenmesi	Emekli	58	3,68	0,77	2,09	0,06	
	Ev hanımı	33	3,75	0,88			
	Öğrenci	18	3,22	0,67			
	Serbest	40	3,55	1,15			
	Memur	57	3,65	0,87			
	İşçi	47	3,24	1,11			
Temizlik Hizmetleri	Emekli	58	4,14	0,85	1,34	0,24	
	Ev hanımı	33	4,22	0,89			
	Öğrenci	18	4,64	0,57			
	Serbest	40	4,25	0,81			
	Memur	57	4,27	0,55			
	İşçi	47	4,16	0,76			
Fiziksel ve Çevresel Koşullar	Emekli	58	3,81	0,86	1,98	0,08	
	Ev hanımı	33	3,96	0,8			
	Öğrenci	18	4,31	0,5			
	Serbest	40	4,17	0,67			
	Memur	57	3,96	0,62			
	İşçi	47	4,06	0,73			

Tablo 7. Meslek Bakımından Hasta Memnuniyetinin Karşılaştırılması

Hizmet	Emekli	Ev hanımı	Öğrenci	Serbest	Memur	İşçi	İstatistiksel Veriler
Yemek Hizmetleri	58	33	18	40	57	47	4,11 0,57 2,11 0,06
	33	18	40	57	47		4,18 0,9 3,96 0,84 4,47 0,78 4,13 0,71
	33	18	40	57	47		4,18 0,9 3,96 0,84 4,47 0,78 4,13 0,71
	33	18	40	57	47		4,18 0,9 3,96 0,84 4,47 0,78 4,13 0,71
	33	18	40	57	47		4,18 0,9 3,96 0,84 4,47 0,78 4,13 0,71
	33	18	40	57	47		4,18 0,9 3,96 0,84 4,47 0,78 4,13 0,71
Doktor Bakımı	58	33	18	40	57	47	3,9 0,75 4,16 0,00* 2-4, 2-6
	33	18	40	57	47		4,21 0,74 3,86 1,33 3,45 1,23 3,83 0,8
	33	18	40	57	47		4,21 0,74 3,86 1,33 3,45 1,23 3,83 0,8
	33	18	40	57	47		4,21 0,74 3,86 1,33 3,45 1,23 3,83 0,8
	33	18	40	57	47		4,21 0,74 3,86 1,33 3,45 1,23 3,83 0,8
	33	18	40	57	47		4,21 0,74 3,86 1,33 3,45 1,23 3,83 0,8
Hemşire Bakımı	58	33	18	40	57	47	4,07 0,89 6,13 0,00* 6-1,2,4,5
	33	18	40	57	47		4,52 0,64 3,63 1,32 4,09 0,76 3,93 1,01
	33	18	40	57	47		4,52 0,64 3,63 1,32 4,09 0,76 3,93 1,01
	33	18	40	57	47		4,52 0,64 3,63 1,32 4,09 0,76 3,93 1,01
	33	18	40	57	47		4,52 0,64 3,63 1,32 4,09 0,76 3,93 1,01
	33	18	40	57	47		4,52 0,64 3,63 1,32 4,09 0,76 3,93 1,01
İdari ve Destek Hizmetleri Personeli	58	33	18	40	57	47	4,11 0,72 2,79 0,01* 4-6
	33	18	40	57	47		4,26 0,5 4,15 1,27 4,43 0,56 4,29 0,59
	33	18	40	57	47		4,26 0,5 4,15 1,27 4,43 0,56 4,29 0,59
	33	18	40	57	47		4,26 0,5 4,15 1,27 4,43 0,56 4,29 0,59
	33	18	40	57	47		4,26 0,5 4,15 1,27 4,43 0,56 4,29 0,59
	33	18	40	57	47		4,26 0,5 4,15 1,27 4,43 0,56 4,29 0,59
Güvenlik Hizmetleri	58	33	18	40	57	47	4,01 0,9 3,78 0,00* 2-5, 2-6
	33	18	40	57	47		4,45 0,66 4,25 0,67 4,03 1,05 3,89 0,82
	33	18	40	57	47		4,45 0,66 4,25 0,67 4,03 1,05 3,89 0,82
	33	18	40	57	47		4,45 0,66 4,25 0,67 4,03 1,05 3,89 0,82
	33	18	40	57	47		4,45 0,66 4,25 0,67 4,03 1,05 3,89 0,82
	33	18	40	57	47		4,45 0,66 4,25 0,67 4,03 1,05 3,89 0,82
Geceleri ve Hafta Sonları Hastane Hizmeti	58	33	18	40	57	47	4,02 0,99 4,77 0,00* 6-1,2,5
	33	18	40	57	47		4,44 0,74 3,77 0,87 3,94 0,95 4,02 0,72
	33	18	40	57	47		4,44 0,74 3,77 0,87 3,94 0,95 4,02 0,72
	33	18	40	57	47		4,44 0,74 3,77 0,87 3,94 0,95 4,02 0,72
	33	18	40	57	47		4,44 0,74 3,77 0,87 3,94 0,95 4,02 0,72
	33	18	40	57	47		4,44 0,74 3,77 0,87 3,94 0,95 4,02 0,72
Acil Servis Hizmetleri	58	33	18	40	57	47	3,94 0,89 1,76 0,12
	33	18	40	57	47		4,17 0,85 3,57 0,72 3,82 0,92 3,82 0,8
	33	18	40	57	47		4,17 0,85 3,57 0,72 3,82 0,92 3,82 0,8
	33	18	40	57	47		4,17 0,85 3,57 0,72 3,82 0,92 3,82 0,8
	33	18	40	57	47		4,17 0,85 3,57 0,72 3,82 0,92 3,82 0,8
	33	18	40	57	47		4,17 0,85 3,57 0,72 3,82 0,92 3,82 0,8
Genel Memnuniyet	58	33	18	40	57	47	3,95 0,72 2,5 0,03* 2-6
	33	18	40	57	47		4,19 0,67 3,9 0,71 3,96 0,72 3,95 0,55
	33	18	40	57	47		4,19 0,67 3,9 0,71 3,96 0,72 3,95 0,55
	33	18	40	57	47		4,19 0,67 3,9 0,71 3,96 0,72 3,95 0,55
	33	18	40	57	47		4,19 0,67 3,9 0,71 3,96 0,72 3,95 0,55
	33	18	40	57	47		4,19 0,67 3,9 0,71 3,96 0,72 3,95 0,55

*p<0,05, 1: Emekli, 2: Ev hanımı, 3: Öğrenci, 4: Serbest, 5: Memur, 6: İşçi

6. Tartışma

Adana Şehir Hastanesi’nin yataklı servislerinde yapılan hasta memnuniyet araştırması sonuçlarına göre araştırmaya katılan hastalar, hastanede sunulan sağlık ve diğer tıbbi ve destek hizmetlerinden memnun kalmaktadırlar. Memnuniyet düzeyleri, hastanede sunulan hizmetlere göre farklılaşmaktadır. Hastaların cinsiyetlerinin, yaşlarının, eğitim seviyelerinin ve mesleklerinin hastaların hastanede sunulan hizmeti algılama seviyelerini ve memnuniyet düzeylerini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Memnuniyet düzeylerinin erkek ve kadın hastalar arasında farklılaşmasında, hastaların cinsiyetine göre algı ve beklenti düzeylerinin farklılaşmasının etkili olduğu sonucu çıkarılabilecektir. Özellikle temizlik ve yemek hizmetlerinde kadınların erkeklere göre daha titiz oldukları ileri sürülebilecektir.

Memnuniyet düzeylerinin hastaların yaşına göre farklılaşmasında, ortalama gelir seviyesinin yıllara göre artışı, yaşam standartlarının yükselmesi gibi etkenler gençlerin sağlık hizmetlerinden beklentilerini artıran unsurlar olarak ileri sürülebilecektir. Yaş ilerledikçe memnuniyet düzeyinin artması, yaşı daha büyük olan hastaların geçmiş deneyimleri ile mevcut deneyimlerini kıyaslamaları sonucu meydana geldiği ileri sürülebilecektir.

Araştırma kapsamında hasta memnuniyet puanları hastaların eğitim düzeylerine göre ölçeğin tüm boyutlarında farklılaşmaktadır. Fiziksel ve çevresel koşullar, hemşire bakımı ve idari ve destek hizmetleri personeli boyutları hariç olmak üzere hasta memnuniyet düzeyi ile eğitim düzeyi arasında anlamlı farklılık bulunmaktadır ($p<0,05$). Yemek hizmetleri hariç olmak üzere ölçeğin tüm boyutlarında okuryazar grubu en yüksek memnuniyet puan ortalamasına sahip eğitim düzeyi grubudur. Eğitimli hastaların sağlık konusunda daha bilinçli olmaları, beklentilerinin yüksek olması ve sunulan hizmetlerden daha zor tatmin olma durumları hasta memnuniyetinin eğitim düzeyi arttıkça azalmasına neden olan etkenler olarak ileri sürülebilecektir.

Hasta memnuniyet puan ortalamaları hastaların mesleklerine göre, memnuniyet ölçeğinin doktor bakımı, hemşire bakımı, idari ve destek hizmetleri personeli, güvenlik hizmetleri ve geceleri ve hafta sonları hastane hizmeti boyutlarında anlamlı farklılık göstermektedir ($p<0,05$). Hasta memnuniyet düzeylerinin hastaların mesleklerine göre farklılaşmasının nedeni olarak, yapılan işten sağlanan iş tatmini, ücret düzeyi ve sosyal statü gibi etkenler gösterilebilecektir. Ayrıca sağlık hizmet sunumu esnasında hastanın dış görünüşünün sağlık personelinin hastaya karşı sergileyeceği tutum ve davranışlar üzerinde etkili olabileceği değerlendirilmektedir.

Güney Hindistan’da KÖİ finansman modeli ile inşa edilen iki hastanede yapılan hasta memnuniyet araştırmasına göre hasta memnuniyet düzeyi her iki hastanede de yüksektir (Baliga vd., 2016: 5). Benzer şekilde, Dünya Bankasının bir yan kuruluşu olan Uluslararası Finans Kurumu tarafından hazırlanan bir raporda, Lesotho’da KÖİ finansman modelinin sağlık alanında uygulanmasıyla genel hasta memnuniyetinin %22 arttığı ifade edilmektedir (IFC, 2018).

Isparta Şehir Hastanesinde yapılan hasta memnuniyet araştırması sonuçlarına göre hasta memnuniyeti fiziksel ortam, genel memnuniyet, personel memnuniyeti ve zaman boyutlarında oldukça yüksektir (Gökkaya vd., 2018: 143). Araştırma sonuçları ile bu çalışmada ulaşılan sonuçlar birbirini destekler niteliktedir. Ancak KÖİ finansman modelinin yalnızca hasta memnuniyet düzeyi ile değerlendirmeye tabi tutulması yeterli olmayacaktır.

Sonuç

Araştırma kapsamında Adana Şehir Hastanesi’nde tedavi gören hastaların memnuniyet düzeyleri ölçülmüştür. Araştırma sonucuna göre, Adana Şehir Hastanesi’nin yataklı servislerinde sağlık hizmeti alan hastaların genel memnuniyet düzeyi tüm boyutlarda yüksektir ($3,93\pm 0,71$).

Araştırma sonucu ulaşılan veriler incelendiğinde hastaların memnuniyet düzeyini yükselten başlıca hizmetlerin temizlik, yemek, güvenlik ve acil servis hizmetleri ile personel davranışları olduğu tespit edilmiştir. Hastanenin yeni, hasta ile tedavi odalarının büyük olmasının hastaların hastane hakkındaki izlenimleri üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılabilecektir. Aynı zamanda hastanenin büyük olması nedeniyle hastalara yönlendirme yapan personelin görev yapması hastaları memnun eden bir unsur olarak gösterilebilir. Öte yandan, hastanenin konumu, ulaşım olanakları, tıbbi sekreterlerin olmaması, hastane içi ulaşımın zaman alması ve otoparkların ücretli olması memnuniyet düzeyi üzerinde olumsuz etkileri olan unsurlar olarak gösterilebilir. Araştırmaya katılan hastaların demografik özelliklerinin de hasta memnuniyeti üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cinsiyet bakımından kadın hastaların, yaş bakımından 60 yaş ve üzeri yaş grubunun, eğitim düzeyi bakımından okuryazar grubunun ve meslek bakımından ev hanımlarının memnuniyetinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Her hastanın tedavi deneyimi farklı olmakla birlikte, yaşı büyük olan hastaların geçmişte yaşadıkları olumsuz hastane tecrübeleri memnuniyet değerlendirmeleri üzerinde etkili olabilmektedir. Eğitim düzeyi düşük olan hasta grubunun memnuniyetinin düşük çıkması da hastaların beklenti ve taleplerinin değişkenlik gösterebileceği sonucuna götürmektedir. Benzer şekilde gelir düzeyi yüksek, yüksek statülü meslek çalışanlarının da sağlık hizmet sunumuna ilişkin beklentileri ile sunulan hizmeti algılama düzeylerinin farklılık göstermesi beklenebilecektir.

Hastaların hastaneye ilişkin değerlendirmeleri üzerinde kamuoyunda süregelen tartışmaların da etkili olduğu ileri sürülebilecektir. Memnuniyet düzeyi yüksek çıkmasına karşın projelere ilişkin maliyet ve finansman detaylarının kamuoyu ile paylaşılmaması ve Türk Tabipler Birliği gibi meslek kuruluşlarının kamu yararı kaygılarıyla modele önemli eleştiriler getirmesi şehir hastanesi projeleri üzerinde olumsuz bir izlenim bırakmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’de sağlık alanında uygulanan KÖİ finansman modelinin sonuçlarının ve modelin etkilerinin ilerleyen dönemlerde daha net anlaşılacağı düşünülmektedir. Türkiye’de sağlık alanında uygulanan KÖİ modeline ilişkin finansman, hukuk, işletme, yönetim ve organizasyon gibi konunun kapsamına giren birçok alanda bilimsel araştırmaların yapılarak modelin etkilerinin detaylı analizlerinin yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Aka, A., Kablay, S., ve Demir, M.C. 2012. *Neoliberal Politikalar ve Sağlık Çalışanları*. Nobel Yayınevi, Ankara.

Akdağ, R. (Editör), Mollahaliloğlu, S., Kosdak, M., Sanisoğlu, Y., Boz, D., Bulut Demirok, A. 2010. *Birinci Basamak Sağlık Hizmetlerinde Hasta Memnuniyeti*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, Hıfzıssıhha Mektebi Müdürlüğü.

Akdağ, R. (Editör), Mollahaliloğlu, S., Kosdak, M., Sanisoğlu, Y., Ateşoğlu, D., Çiftçi, E., Tuncel, T. 2011. *Birinci Basamak Sağlık Hizmetlerinde Hasta Memnuniyeti*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, Hıfzıssıhha Mektebi Müdürlüğü.

Atkinson, S., Mederios, R.L. 2009. Explanatory Models of Influences on the Construction and Expression of User Satisfaction. *Social Science and Medicine*, 68 (11): 2089-96.

Baliga, B.S., Ravikiran, S.R., Rao, S.S., Countinho, A. and Jain, A. 2016. Public-Private Partnership in Health Care: A Comparative Cross-Sectional Study of Perceived Quality of Care Among Parents of Children Admitted in Two Government District-Hospitals:

- Southern India. *Clinical and Diagnostic Research*. 10(2). 5-9. doi: 10.7860/JCDR/2016/17124.7250
- Canadian Foundation for Healthcare Improvement 2021. Mythbusters. Myth: High Patient Satisfaction Means High Quality Care. Erişim Adresi: <http://www.cfhi-fcass.ca/sf-docs/default-source/mythbusters/Myth-Patient-Satisfaction-E.pdf?sfvrsn=0> (Erişim Tarihi: 1 Kasım 2021).
- Crowe, R., Gage, H., Hampson, S., Hart, J., Kimber, A., Storey, L., Thomas, H. 2002. The Measurement of Satisfaction with Healthcare: Implications for Practice from A Systematic Review of the Literature. *Health Technology Assessment*, 6(32): 1-244.
- Davis, B. and Bush, H. 2003. Patient Satisfaction of Emergency Nursing Care in the United States, Slovenia, and Australia. *Journal of Nursing Care Quality*. 18(4). 267-274. doi: 10.1097/00001786-200310000-00004
- Demir, E., Saatçioğlu, Ö. ve İmrol, F. 2016. Uluslararası Dergilerde Yayımlanan Eğitim Araştırmalarının Normallik Varsayımları Açısından İncelenmesi. *Current Research in Education*. 2(3). 130-148.
- De Carlo, L.T. 1997. On the Meaning and Use of Kurtosis. *Psychological Methods*. 2(3). 292-307. doi: 10.1037/1082-989X.2.3.292
- Delmon, J. 2011. *Public-Private Partnership Projects in Infrastructure: An Essential Guide for Policy Makers*. London: Cambridge University Press.
- Derin N. ve Demirel, E.T. 2013. Sağlık Hizmetlerinde Kalitenin Göstergesi Olan Hasta Memnuniyetine Yönelik Ölçek Geliştirme Çalışması. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 6(2). 1111-1130.
- Donabedian, A. 1980. *The Definition of Quality and Approaches to Its Assessment Vol 1. Explorations in Quality Assessment and Monitoring*. MI: Health Administration Press.
- Dönmez Atbaşı, F. 2014. Yurttaşlardan Tüketicilere, Haklar ve İhtiyaçlardan Memnuniyetlere. *Toplum ve Hekim*. 29(2). 105-113.
- Erbaş, Ö., Yavuz, C.I. ve İlhan, B. 2012. *Soru ve Yanıtlarla Kamu Özel Ortaklığı*. Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları.
- Erkan, F. 2019. Şehir Hastaneleri. *Çalışma Ortamı Dergisi*. 159. 20-22.
- Esatoğlu, A.E., 1997. *Hastanelerde Hasta Tatmininin Hastane Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi ve Kullanıma Yönelik Model Önerisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Falkenberg, K. 2013. Why Rating Your Doctor is Bad For Your Health? Forbes. Erişim Adresi: <http://www.forbes.com/sites/kaifalkenberg/2013/01/02/why-rating-your-doctor-isbad-for-your-health/> (Erişim Tarihi: 18 Eylül 2013)

Gökkaya, D., İzgüden, D., Erdem, R. 2018. Şehir Hastanesinde Hasta Memnuniyet Araştırması: Isparta İli Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. 9(20). 136-148. doi: 10.21076/vizyoner.363783

Gülan, A. 1988. Kamu Hizmeti Kavramı. *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi*. 9(1-3). 147-159.

Hamzaoğlu, O. 2017. Dünya’da Sağlık Reformu Sağlık Hizmetlerinde Neden Kriz, Neden Reform/Dönüşüm? *İnsana Karşı Piyasa: Türkiye’de Sağlık ve Sosyal Güvenlik*. (Editörler: Gülbiye Yenimahalleli Yaşar, Asuman Göksel, Özlem Birler). İstanbul: Notabene Yayınları. 21-43.

Hazine ve Maliye Bakanlığı 2021. 2021 Temmuz Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri Raporu. Ankara. Erişim Adresi: <https://www.hmb.gov.tr/duyuru/2021-temmuz-merkezi-yonetim-butce-gerceklesmeleri-raporu> (Erişim Tarihi: 1 Kasım 2021).

International Finance Corporation (IFC) 2018. Public-Private Partnership Impact Stories. Lesotho: Public Health Network. Erişim Adresi: https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/8f6a163e-ce9b-4ba7-ab58c6d2b52607a7/PPPImpactStories_Lesotho_PublicHealthNetwork.pdf?MOD=AJPERES&CVID=IHoQfaO (Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2018).

Kablay, S. 2014. Performansa Dayalı Döner Sermaye Primi Uygulaması ve Sağlık Çalışanlarına Etkisi. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*. 16(4): 85-110.

Kablay, S. 2021. Neoliberal Transformation of Turkey’s Health Sector and its Effects on the Health Labour Force. *The Condition of Working Class in Turkey. Labour under Neoliberal Authoritarianism*. (Editors: Çağatay Edgücan Şahin, Mehmet Erman Erol). England: Pluto Press. 75-98.

Kalkınma Bakanlığı 2018. *Dünya’da ve Türkiye’de Kamu Özel İşbirliği Uygulamalarına İlişkin Gelişmeler Raporu-2017*. Ankara.

Karahanoğulları, Y. 2012. Kamu Özel Ortaklığı Modelinin Mali Değerlendirmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 67(2). 95-125.

Karasu, K. 2011. Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesinde Kamu-Özel Ortaklığı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 66(3). 217-262.

Kavuncubaşı, Ş. 2000. *Hastane ve Sağlık Kurumları Yönetimi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Mooney, G. 2014. *Ulusların Sağlığı*. (Çeviren: Cem Terzi). İstanbul: Yordam Kitap.

Orhan, S., Gümüş, M., Kızılkaya, E., Ceylan, A. 2021. *Sağlık Hizmetlerinde Hasta Memnuniyeti: Eleştirel Bir İnceleme*. *Gevher Nesibe Journal of Medical and Health Sciences*. 6(12): 81-97

Öcek, Z. 2014. Sağlık Bakanlığı’nın Araştırmaları Vesilesi ile Hasta Memnuniyeti. *Toplum ve Hekim*. 29(2). 118-128.

- Pala, K. (Editör) 2018. Sunuş. *Türkiye’de Sağlıkta Kamu Özel Ortaklığı: Şehir Hastaneleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rönesans İşletme Hizmetleri 2021. SBÜ Adana Şehir Eğitim ve Araştırma Hastanesi. Erişim Adresi: <http://www.ronesansisletmehizmetleri.com/tr/35720/SBU-Adana-Sehir-Egitim-ve-Arastirma-Hastanesi> (Erişim Tarihi: 27 Kasım 2021).
- Sağlık Bakanlığı 2012. Sağlıkta Dönüşüm Programı Değerlendirme Raporu (2003-2011). Ankara. Erişim Adresi: <https://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/Yayin/453> (Erişim Tarihi: 26 Ağustos 2018).
- Sağlık Bakanlığı 2020. Sözleşmesi İmzalanan Şehir Hastaneleri. Ankara. Erişim Adresi: <https://sygm.saglik.gov.tr/TR-33960/sehir-hastaneleri.html#> (Erişim Tarihi: 1 Mart 2021).
- Sarcan, E. 2019. *Adana Şehir Hastanesi’nde Hasta Memnuniyetine Yönelik Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Şenel Tekin, P. 2010. *Türkiye’de Sağlık Sektöründe Bir Finansman Yöntemi Olarak Kamu-Özel Ortaklığı Politikasının Politika Haritalama Yöntemi İle Analiz Edilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Tükel, B., Acuner, A.M., Önder, Ö.R. ve Üzgül, A. 2004. Ankara Üniversitesi İbn-i Sina Hastanesi’nde Yatan Hasta Memnuniyeti (Genel Cerrahi Anabilim Dalı Örneği). *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*. 57(4). 205-214.
- Vaizoglu, S.A. 2014. Sağlık Hizmetlerinde Memnu-Niyet. *Toplum ve Hekim*. 29(2). 114-117.
- Yalçın, F.C. 2016. Geleneksel Kamu Hukuku Sistematiğinde Kamu Özel İşbirliğine Eleştirel Bir Bakış: 6428 Sayılı Kanun ve Yasal Yapılanma ve Uygulama İçin Öneriler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15(30). 163-190.
- Yenimahalleli Yaşar, G., Göksel, A., Birler, Ö. 2015. Türkiye’de Sağlık, Siyaset, Piyasa. İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Yenimahalleli Yaşar, G. 2017. AKP’li Yıllarda Sağlık ve Sağlık Politikası. *İnsana Karşı Piyasa: Türkiye’de Sağlık ve Sosyal Güvenlik* (Derleyenler: Gülbiye Yenimahalleli Yaşar, Asuman Göksel, Ömür Birler). İstanbul: NotaBene Yayınları. 103-142
- Yenimahalleli Yaşar, G, Pala, K. 2020. *Cumhuriyet’in 100. Yılına Doğru Türkiye’nin Sağlık Politikası: Sorunlar ve Çıkış Yolları Üzerine*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Misam Politika Metinleri 5. Erişim Adresi: <https://mulkiye.org.tr/misam-politika-metinleri-5/> (Erişim Tarihi 1 Kasım 2021).
- Yıldız, S. ve Yıldız, S.E. 2011. Hizmet Kalitesinin Müşteri Memnuniyetine Etkisi: Kars’taki Devlet ve Üniversite Hastaneleri’nde Bir Araştırma. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi*. 6(2). 125-140.

Araştırma Makalesi

Vergi Takozu ve İşsizlik Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği¹

The Relationship Between Tax Wedge and Unemployment: The Case of Turkey

Selçuk BUYRUKOĞLU², Elif Işıl KÜPELİ³

Öz

Bu çalışmanın ana temasını Türkiye’de 1996-2020 yılları arasında vergi takozu ile işsizlik arasında bir ilişkinin var olup olmadığının araştırılması oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında konuyla alakalı yerli ve yabancı literatür taraması yapılmış ayrıca uluslararası raporlardan da faydalanılmıştır. Türkiye’de vergi takozu ve işsizlik arasındaki ilişkinin incelenebilmesi için ilk önce değişkenlerin ADF ve PP yöntemlerine göre birim kök testleri yapılmıştır. Değişkenlerden vergi takozunun seviyesinde durağan, işsizliğin ise birinci farkında durağan oldukları görülmüş olup, değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olduğu durumlarda ARDL modeli kullanılabildiğinden, çalışmada ARDL modelinin kullanılmasının daha anlamlı olacağı düşünülmüştür. Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra, bu ilişkinin geçerliliğini sınamak üzere birtakım diyagnostik testler gerçekleştirilmiştir. Bu testlerden ilki otokolerasyon testi olup modelde otokolerasyon sorunu olmadığına, ikinci olarak ise değişen varyans olup olmadığı test edilmiş ve değişen varyans olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan analizin son aşaması olan Granger nedensellik testi sonucunda vergi takozundan işsizliğe doğru bir nedensellik ilişkisinin var olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Bu bulgu ise, vergi takozu arttıkça işsizliğin arttığını, vergi takozu azaldıkça işsizliğin azaldığını ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vergi Takozu, İşsizlik, Türkiye, ARDL Testi.

JEL Kodları: H2, E24.

Abstract

In this study, it is aimed to investigate whether the tax wedge has an effect on unemployment and to look at it from a different perspective. For this study, relevant domestic and foreign sources were searched and international reports were used. In order to examine the relationship between the tax wedge and unemployment in Turkey, firstly unit root tests of the variables were carried out according to the ADF and PP methods. It has been observed that the variables are stationary at the level of the tax wedge and the unemployment is stationary at the first difference, and it is thought that it would be more meaningful to use the ARDL model in the study, since the ARDL model can be used in cases where the variables are stationary at different levels. After determining the existence of a cointegration relationship, some diagnostic tests were carried out to test the validity of this relationship. The first of these tests is the autocorrelation test and there is no autocorrelation problem in the model, and the second is whether there is a changing variance and it has been tested and it has been concluded that there is no changing variance. As a result of the Granger causality test performed at the end of the analysis, there is a causality relationship from tax wedge to unemployment. In other words, as the tax wedge increases, unemployment increases, as the tax wedge decreases, unemployment decreases.

Key Words: Tax wedge, Unemployment, Turkey, ARDL Test.

JEL Codes: H2, E24.

¹ Bu çalışma, Doç. Dr. Selçuk BUYRUKOĞLU danışmanlığında Elif Işıl KÜPELİ tarafından hazırlanan ve aynı başlığı sahip yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, sbuyrukoglu@cumhuriyet.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-4335-1575

³ Bilim Uzmanı, Türkiye Halk Bankası Niğde Şubesi Banko Hizmetleri Asistanı, elifisilkupeli@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-3284-3972

Giriş

İşsizlik ve vergi takozu kavramları önemli bir makroekonomik değişken olan istihdam oranlarının belirlenmesinde ciddi bir etkiye sahiptir. İstihdam oranlarının yüksek olması ekonomi içerisinde büyüme, kalkınma, kamu gelirleri, borçlanma gibi dolaylı yollardan da pozitif bir etki yaratmaktadır. Ancak gelişmekte olan ülkelerde istihdam oranlarının düşük olması (işsizlik) ciddi bir sorun iken, gelişmiş ülkeler verimli sanayileri ve uyguladıkları kamu politika araçları ile işsizlik sorunundan daha az etkilenmektedirler. İşsizliğin yaşanmasının temel sebebi ise yeterli istihdam alanlarının var olmamasından kaynaklanmaktadır.

Literatürde işsizlik sorununun nasıl çözüme kavuşturulacağı konusunda araştırmalar yapılmakta olup, yapılan araştırmalar neticesinde işsizlik sorununun oluşmasındaki en büyük etkenin vergi ve benzeri mali yükümlülüklerin olduğu görülmektedir.

İşsizlik oranının düşürülmesi için istihdam alanlarının artırılması gerçeği var olmakla birlikte bu gerçeğin de vergi yükünün makul bir seviyeye düşürülmesi ile gerçekleşeceği aşikârdır. Vergi yükünün makul bir seviyeye çekilmesi hem işçi hem de işveren açısından olumlu karşılanacaktır. Vergi oranlarının işçi açısından düşürülmesi daha çok ücret elde etmesini sağlarken işveren açısından ise işgücü maliyetinin düşmesini sağlayacak ve işverenin daha çok istihdam alanı yaratmasına sebep olacaktır.

Vergi takozu ise işsizliği tetikleyen bir diğer önemli unsurdur. Vergi takozu, işçilerin işveren üzerindeki vergi ve benzeri mali yükümlülükleri ifade etmektedir. İşverenler açısından bir maliyet unsuru olan vergi takozu artan maliyetlerden kaçınmak isteyen işverenlerin istihdama daha az katkıda bulunmalarına sebep olmaktadır. İşverenlerin daha az çalışan talep etmeleri ise istihdam oranlarında negatif bir ivmenin oluşmasına yol açacaktır.

Bu çalışmada, 1996-2020 yılları arasında Türkiye’deki vergi takozu ve işsizlik arasındaki ilişki ARDL sınır testi yaklaşımı ile değerlendirilmiş ve Granger nedensellik testi ile değişkenler arasındaki ilişkinin yönü belirlenmiştir.

1. İşsizlik Kavramı ve Gelişimi

İşsizlik, çalışma çağındaki bireylerin çalışmak istediği halde piyasada yeterli istihdam alanlarının olmaması sebebi ile iş bulamamaları durumudur. Bireylerin bedensel ve zihinsel güçlerini her ne nedenle olursa olsun değerlendiremeyip atıl kalması da işsizlik olarak tanımlanabilir (Gök, 2004: 34). İşsizlik modern sanayinin en büyük sorunudur ve gelişen sanayiye dayalı ekonomik sistemin yapısından kaynaklanmaktadır (Zaim, 1997: 173).

İşsizliğin hissedilir etkileri 18.yy’ın ikinci çeyreği itibari ile yaşanmaya başlanmış ve 18.yy’ın ikinci çeyreğinde de sanayi devrimi ortaya çıkmıştır. Sanayi devrimi ve sonrasında yaşanan ve hissedilen işsizlik, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinde farklılıklar olması sebebi ile toplumları farklı boyutlarda etkilemiştir (İşçiçok, 2018: 46).

Yine sanayi devrimi ile birlikte Avrupa’da işsizlik sorunu ortaya çıkmıştır. Bu işsizliğin temel sebebinde de işgücünde emeğin değil teknolojik gelişmeler neticesinde teknik aletlerin kullanılması yer almaktadır. Daha sonra 1929 buhranının yaşanması ile Avrupa’da 6 yıl sürecek olan ciddi bir işsizlik problemi ortaya çıkmıştır. 1929 buhranı 6 yıllık bir sürecin sonunda 1935 yılında uygulanan Keynesyen para ve maliye politikaları ile aşılmıştır (Ongun, 2007: 20).

Tarih boyunca işsizlik tüm toplumların en büyük sorunu haline gelmiştir. Ülkelere göre işsizliğin boyutu sosyal ve ekonomik sorunlara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. İşsizliğin ortaya çıkışı sanayi devrimi ile olmuş ve bu süreçte zaten var olan işsizlik 1980’li yıllardan itibaren de gelişmekte olan ülkelerin sorunu haline gelmiştir. Yine 1980’li yıllarda uygulanan neo-liberal politikalar nedeni ile gelişmiş olan ülkelerde işsizlik sorunu baş göstermeye başlamıştır (Özdemir vd., 2006: 67-68).

1980’li yıllar itibari ile işsizlik konusunda hem dünyada hem de Türkiye’de hızlıca yol alan bir dönüşüm başlamıştır. 20. yüzyılın sonları 21. yüzyılın başları itibari ile işsizlik sosyal ve ekonomik anlamda kendini göstermeye başlamış ayrıca dünyada ve Türkiye’de yerel ve

bölgesel olarak sınırlandırılmayacak ve toplumları etkileyecek büyüklükte problemlere neden olmaya başlamıştır. İşsizlik sorunun yaşanmaya başlamasının en büyük nedenlerinden birisi de küreselleşme olgusunun başlamasından kaynaklanmaktadır (Temel ve Yapraklı, 2015). Ayrıca küreselleşme ile birlikte uygulanan özelleştirme, ekonomik politikalar, sendikaların güçsüzleştirilmesi, şirketlerin ucuz iş gücü arayışına girmesiyle birlikte Dünyada ve Türkiye’de işsizlik önemli bir sorun haline gelmiştir. Türkiye’de bu etmenlerden etkilenmiş ve 1980 yılından itibaren işsizlik sorununu ağır bir şekilde hissetmeye başlamıştır.

2. İşsizliği Açıklamaya Yönelik İktisadi Yaklaşımlar

İşsizlik kavramı temel olarak keynesyen ve neo-klasik görüş öncülüğünde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu görüşlerin yanı sıra “İş Arama Teorisi, Konjonktür Devresi Teorisi, İş Kontratları Teorisi, İçerdekiler-Dışardakiler Teorisi, Etkin Ücret Teorisi” gibi yeni yaklaşımlarda da işsizlik kavramı tartışılmıştır. Bu yaklaşımlarda işsizlik aşağıdaki şekilde açıklanmıştır.

Keynesyen görüşün öncüsü olarak kabul edilen J.M.Keynes’e göre; eğer ekonominin kendi kendine dengeye gelmesi beklenirse istihdamda kullanılacak toplumsal kaynaklardan etkin düzeyde yararlanılamayacaktır. Etkin düzeyde yararlanılamayan toplumsal kaynaklar ise eksik istihdama neden olacaktır. Eksik istihdamın söz konusu olduğu zamanda da Keynes devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Keynesyen görüş serbest ekonomi politikalarının yeterli başarıyı gösterememesi durumunda meydana gelen ekonomideki dengesizlik ve adaletsizliği en aza indirmek için çalışmıştır. Yaşanan bu dengesizlik ve adaletsizlik ekonomiye de yansyarak dengesizlik oluşturmaktadır. Ekonomide görülen bu dengesizlik bireylerin fakirleşmesine ve işsiz kalmasına neden olacaktır (Gül, 2006: 147-148).

Neoklasik görüşe göre; piyasalarda sürekli olarak doğal işsizlik görülecektir. Neoklasik okul ekonominin ve ülkedeki büyümenin başarılı bir şekilde izlenmesi ile doğal işsizliğin en düşük seviyelere inmesi sağlanabilir görüşünü savunmaktadır. Neoklasik görüşe göre kamusal olarak önlem alınması işsizlik seviyesinde bir azalma sağlamayacağı gibi artan fiyatlar, bireylerin işten çıkarılması, yatırım oranlarının düşmesi gibi problemler doğacaktır. Bu yaklaşımda verimlilik seviyesinde bir artış gözlemlenecek ve artışa karşılık olarak ücret miktarında düşüş sağlanacak kullanılan işgücünde ise serbest ücret ve serbest çalışma şartları sunulacaktır (Koray, 2008: 231-232).

İş arama teorisine göre, kişilerin çalışması veya çalışmaması seçimi ile bir işi kabul edip veya etmeme arasındaki süreç zaman içinde farklılık göstermiştir (Ataman, 1998: 65). Kişiler belli zaman diliminde belli bir ücret miktarının altında çalışmayı kabul etmeyeceklerdir. Fakat bireylerin bu yöndeki tercihleri sebebi ile işsizlik süreleri uzayınca belirlenen ücret miktarı daha aşağı çekilme gösterecek ve kişiler tercihlerini yeniden planlamaya başlayacaktır (Işığışok, 2018: 104). Yani işsiz kalan süreçte iş arama sürecinde oluşan maliyet ile iş arama sürecinde kaybedilmiş olan gelir karşılaştırılarak faydanın en yüksek olduğu seviyede birey iş arama sürecini sonlandıracaktır.

Konjonktür devresi teorisi, Neoklasik görüş etrafında ekonomik dalgalanmaları açıklayan son teori olarak kabul edilmektedir (Ataman, 1998: 66). Teoride arz ve talebin karşılıklı olarak etkileşimde oldukları, arz ve talebin birbirini doğurduğu düşüncesi yer almaktadır. Şöyle ki işsizlik sorunu temel ve genel itibari ile teknolojik gelişmelerden kaynaklanmaktadır ve bu değişime yol açan kaynakların ise hem arzdan hem de talepten kaynaklanan bir değişim olduğu savunulmaktadır (Işığışok, 2018: 105).

İş kontratları teorisinin; bir diğer adı “Zımnî Sözleşme Modeli”dir” (Topalhan, 2010: 205). Emek piyasasında ‘açık’ ve ‘zımnî’ olarak iki farklı anlaşma vardır. Zımnî sözleşme, işçi ve işveren arasında karşılıklı olarak hak ve sorumlulukların kararlaştırıldığı bir sözleşmedir. Zımnî sözleşme modeline göre ödenecek olan ücretler belli bir tarih aralığında belirlenmekte ve

değiştirilememektedir. Belirlenen tarihler arasında piyasada oluşan değişimler ücret üzerinde bir etkileşim yaratmamaktadır. Belirlenen tarih aralıklarında işsizliğin yükselmesi de ücretler üzerinde bir etkileşim yaratmamaktadır (Ataman, 1998: 68).

İçeridekiler-dışarıdakiler teorisi, Yeni Keynesyen Okulun makroekonomik analizlerinin dayandığı mikroekonomik temellerden biri olan reel ücret katılığı durumunu açıklayan teorilerden biridir (Kablamacı, 2011: 54). Bu kuram içerdekiler ve dışarıdakiler olmak üzere iki türlü işçinin varlığını kabul etmektedir. İçerdekiler, istihdam edilen deneyimli işçilerdir. Dışarıdakiler ise işsizleri veya ikincil sektörlerde çalışmakta olan korumasız işçileri ifade etmektedir. Bu manada dışarıdakiler yani işsizler ücret düzeyi ve iş güvenliğine ilişkin dolaylı etkileri olan piyasayı temsil etmektedir (Işık Erol, 2012: 50).

Etkin  cret teorisi de Yeni Keynesyen İktisatçıların ortaya çıkardıkları bir teoridir. Bu teoriye göre, işçilerin bireysel donanımları ve verimlilikleri ile işçilere ödenen ücret arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Yine bu teori istihdamda yeni işgücü çalıştırmanın ve yetiştirimin zaman ve maddi açıdan mevcutta olan yetişmiş nitelikli işgücüne dikkat çekecek biçimde yüksek miktarda ücret ödenmesini öngörmektedir (Topalhan, 2010: 215-216).

3. Vergi Takozu Kavramı

İşçinin işverene olan maliyeti ile işverenin işçiye vermiş olduğu ücretin arasındaki farka vergi takozu denmektedir (Şenyüz, 2007:167). Yani, yalnızca vergi değil vergi benzeri mali yükümlülüklerin işverene yansıyan mali sorumluluğu da vergi takozu olarak adlandırılmaktadır (Buyrukoğu ve Kutbay, 2016:250). İşverene yüklenen toplam maliyet, işçi olarak çalışan bireyin brüt  creti ve işverenin ücret bordrosunda yer alan vergiler ve sosyal sigorta primlerinin bir arada hesaplanması ile belirlenir (Uşun, 2019: 2).

Dünya  lkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de vergi takozu ciddi anlamda istihdam alanlarını etkilemektedir. İşverenin ödemek zorunda olduğu vergi ve benzeri mali yükümlülükler yeni istihdam alanlarının oluşturulmasına olumsuz etki etmektedir. Aynı zamanda devletin çalışanlar üzerinden aldığı vergi ve benzeri mali yükümlülüklerde mevcuttur. İşverenin ve çalışan bireylerin ödemek zorunda oldukları vergi ve benzeri mali yükümlülükler işveren açısından istihdam edebilme oranlarını düşürürken çalışan bireyler açısından da işsizlik oranlarını artırmaktadır.

Ücretler  zerindeki mali yükler ile işveren üzerindeki mali yüklerden oluşan vergi takozu, ücretler üzerinden alınan toplam vergi ve ücretli ile işveren üzerinde yük oluşturan toplam prim yükü Tablo 1’de ele alınmıştır.

Tablo 1. Yıllık Asgari Ücret Üzerindeki Vergi ve Prim Yükü (2021)

	AYLIK(TL)
1-BRÜT ÜCRET	3.577,50
2-Sgk İşçi Primi (%14)	500,85
3-İşsizlik Sigorta Primi İşçi Payı (%1)	35,78
4-Gelir Vergisi Stopaj Matrahı	2.501,55
5-Hesaplanan Gelir Vergisi	456,15
6-Asgari Geçim İndirimi*	268,31
7-Ödenecek Gelir Vergisi	187,82
8-Damga Vergisi(0,759)	27,15
9-Kesintiler Toplamı	751,60
10-NET ÜCRET	2.825,90
11-Ssk Primi İşveren Hissesi(%15,5**)	554,51
12-İşsizlik Sigortası İşveren Hissesi (%2)	71,55
13-ASGARİ ÜCRETİN İŞVERENE MALİYETİ	4.203,56
14-Toplam Vergi Tutarı	214,97
15-Toplam Prim Tutarı	1.162,69
16-Toplam Vergi+Prim Yükü	1.377,66
17-Toplam Vergi Takozu	%32,77

* Gelir vergisi hesabında bekâr ücretli için geçerli olan asgari geçim indirimi tutarı dikkate alınmıştır. **5510 Sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanununun 81. maddesinin I. bendine göre; bentte belirtilen şartları sağlayan işverenlere SGK primi işveren payında %5’lik indirim öngörüldüğünden hesaplamalar buna göre yapılmıştır. Gerekli şartları sağlamayan işverenler için SGK primi işveren payı %20,5 olarak hesaplanmaktadır.

Gerçekleşen kesintiler neticesinde işçinin eline geçmekte olan net ücret azalırken, bununla birlikte işveren üzerinde de mali yükümlülükler artmaktadır. Artan bu yükümlülükler ise işveren tarafından daha az işçi ile daha çok iş gördürme amacı taşıyan bir süreci doğurmaktadır. Bu mali yükümlülükler neticesinde çok iş yükünde az sayıda işçi çalıştırılarak mali yükümlülüklerden kaçınılmaktadır.

Ayrıca, ülkemizde uygulanmakta olan %5’lik sosyal güvenlik primi indirimi ve asgari ücret desteği işveren üzerindeki yükümlülükleri azaltarak vergi takozunu düşüren bir uygulamadır. Bu uygulama ile işveren üzerindeki yükün azaltılarak istihdam oranlarında artış sağlanması amaçlanmakta iken bu uygulamanın çalışan bireylerin eline geçen net ücretleri üzerinde bir artış sağlanmadığı da gözlenmektedir. Yapılan ikame etkisi yerine gelir etkisinin etkili olabilmesi adına %5’lik sosyal güvenlik primi indiriminin net ücretleri artırıcı olması gerekmektedir. Böylece bireyler vergi takozu sebebiyle çalışmamak yerine daha fazla çalışarak gelirlerini artırmaya çalışacaklardır.

4. Türkiye’de Vergi Takozu ve İşsizlik Arasındaki İlişki

Bu başlık altında Türkiye açısından vergi takozu ve işsizlik arasındaki ilişki değerlendirilerek yorumlanacaktır. İlk olarak belirtilen konuda literatürde yer alan çalışma özetlerine yer verilecek olup sonrasında ise Türkiye’de vergi takozu ile işsizlik arasındaki ilişkiyi göstermek amacıyla Johansen eş-bütünleşme analizi ve hata düzeltme modeli kullanılarak ilişki ekonometrik yünden tahmin edilecektir.

4.1. Literatür taraması

İşsizlik, istihdam ve vergi takozu ile ilgili hem dünyada hem de Türkiye’de yapılan çalışmalar mevcuttur. Yapılan bu çalışmalar incelenmiş ve literatür taraması yapılmıştır. Bu çalışmalarını aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür.

Uşun (2019), “Türkiye ve diğer OECD ülkelerinde vergi takozu” adlı çalışmada, Türkiye’de 2007 ve 2017 yılları arasında gerçekleşmiş olan asgari geçim indirimi dışındaki düzenlemelerin büyük oranda işverenin toplam işgücü maliyetini azaltmayı ve istihdam oranını artırmayı amaçlandığı bulgusuna ulaşmıştır.

Buyrukoğlu ve Kutbay (2016), “Kayıt dışı istihdam, vergi takozu sorunu ve maliyeti” adlı çalışmada, 2005-2013 yılları arasında Türkiye’yi temel alan bir çalışma yapmıştır. Yapılan bu çalışmada asgari ücret olarak çalışan işçilerin ücretlerinden vergi kesilmemesinin işsizlik oranlarında bir azalma sağlayacağı ve bununla birlikte işveren üzerindeki işçi maliyetlerinin azalacağı bulgusuna ulaşılmıştır.

Kutbay, Gere ve Aksoy (2018), “Vergi takozu ve asgari ücretin işsizliğe etkisi” adlı çalışmada, 1989-2016 yılları arasında Türkiye’yi temel alan bir çalışma yapmıştır. Yapılan bu çalışmada asgari ücret artarken işsizliğinde arttığı, artan asgari ücret sebebi ile işverenin daha fazla vergi takozuna maruz kaldığı ve bununla birlikte istihdamın olumsuz etkilendiği bulgusuna ulaşılmıştır.

Giray (2017), “İşsizlik ve sosyal güvenlik katkı payı” adlı çalışmada denek olarak Avrupa-OECD ülkeleri üzerinde bir inceleme yapmıştır. Yöntem olarak 2000-2016 yılları arasındaki veriler kullanılarak Iturbe-Ormaetxe modeli uygulanmıştır. Sonuç olarak, işsizlikle mücadelede işveren katkı payının düşürülmesi neticesinde işsizliğin azalacağı bulgusuna ulaşılmıştır.

Tansöker (2018), “Türkiye’de kayıt dışı istihdamın vergi takozu açısından değerlendirilmesi” adlı çalışmada 2006-2016 yılları arasında Türkiye’yi temel alan bir çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmada Ülkemizde işsizliği ve kayıt dışı istihdamın çok olmamasının temel nedeni olarak ülkemizde emek üzerinden fazlaca vergi alınması gösterilebilir. Ülkemiz toplam vergi yükü bakımından OECD ülkelerinin altında yer alırken, istihdam üzerindeki vergi ve vergi benzeri mali yükümlülüklerin (vergi takozu) ortalamasının OECD ülkelerini aştığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Attinas ve diğerleri (2016), 1979-2014 yılları arasında OECD ülkelerini kapsayan çalışmada vergi takozunun çalışmayan bireyler üzerinde olumsuz etki bıraktığını ve bu etkinin son dönemde %50 oranında arttığı bulgusuna ulaşmıştır.

Lehmann ve diğerleri (2013), 1998-2008 yılları aralığını kapsayan çalışmada OECD ülkelerinde ortalama ücretteki vergilendirme yükünün daha kademeli olması durumunda işsizlik oranının düştüğü ve istihdam oranının arttığı sonucuna ulaşmıştır.

Dolenc ve diğerleri (2011), 2000-2008 yılları arasında Hırvatistan, OECD ve AB ülkelerini kapsayan çalışmada, Hırvatistan’ın OECD ve AB ülkelerinin geneline nispeten daha yüksek işsizlik oranına sahip olduğunu, istihdam oranının ise daha az olduğunu ve Hırvatistan’ın istihdam oranlarını artırmak için vergi yükünün azaltılması gerektiği bulgusuna ulaşmıştır.

Dolenc ve Lapersek (2010), 1999-2008 yılları arasında AB ülkelerini temel alan çalışmada ampirik tahminler, istihdam ve işsizlik oranı ile ilgili olarak AB üye ülkelerinin iki grupta sınıflandırılabilirliğini öne sürmüşlerdir. Birinci grup, yüksek vergi yükü, düşük istihdam ve yüksek işsizlik oranı ile karakterize edilirken ikinci grup alternatif özelliklere sahiptir. Yapılan panel-regresyon analizinde vergi takozundaki bir puanlık artışın AB ülkelerinde istihdam artışını yaklaşık yüzde 4 puan düşürdüğü ve bu nedenle ülkelerin vergi yükünü azaltma eğilimini sürdürmesi gerektiği bulgusuna ulaşmıştır.

Kömürcüler (2008), 1923-2007 yıllarını kapsayan çalışmada Türkiye ve AB ülkeleri kapsamında istihdam ve işsizlik sorununun çözüme kavuşması için ilk aşama olarak vergi ve vergi benzeri mali yükümlülüklerin azaltılması fikrinin yanı sıra AB’nin çok önem vermiş olduğu aktif istihdam politikalarının uygulanması gerektiği bulgusuna ulaşmıştır.

Bozdağlıoğlu (2008), 1990-2005 yıllarını kapsayan ve Türkiye’yi temel alan çalışmada, işsizlikle mücadele politikaları olarak işletmelerde çalışan bireyler için çalışma performansı değerlendirme sistemlerinin oluşturulması ve işverenin üzerindeki vergi ve vergi benzeri mali yüklerin azaltılması sonucunda işsizlik oranlarında da bir azalma görüleceği bulgusuna ulaşmıştır.

Tağ (2007), 1999-2007 yılları arasında Türkiye’de uygulanan vergi politikalarının işgücü piyasası ve istihdam üzerindeki etkileri ele almış ve istihdam alanlarında mevcut olan vergi yükünün azaltılmasının işgücüne olan talebi pozitif yönde etkileyeceği sonucuna ulaşmıştır.

4.2. Analiz bulguları

Bu çalışmada Türkiye’de ki vergi takozu ve işsizlik arasındaki ilişki ele alınmıştır. Yapılan çalışmaya 1996-2020 yılları arasındaki yıllık veriler dahil edilmiştir. Değişkenlerden bağımsız değişken olan vergi takozu verisine Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü’nün yayınlamış olduğu Yıllar İtibarıyla Net ve Brüt Asgari Ücretler başlıklı raporundan, bağımlı değişken olan işsizlik verilerine ise Türkiye İstatistik Kurumunun veri tabanından ulaşılmıştır.

Çalışmada Türkiye’de ki vergi takozu ile işsizlik arasındaki bağlantının incelenmesi amacıyla ARDL sınır testi uygulanmıştır. ARDL sınır testi, I(2) olmamak üzere farklı düzeyde durağan olan değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisini incelemeye yardımcı olmaktadır. Tablo 2’de çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlıkları Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Philips Perron (PP) birim kök testleri yardımıyla incelendikten sonra kısıtsız hata düzeltme modeli tahminlenerek kısa ve uzun dönemki katsayılar ve bu katsayıların anlamlılıkları incelenmiştir.

Tablo 2. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabit	Sabit + Sabit Trendli	Sabit	Sabit + Sabit Trendli
SEVİYELERİNDE DEĞERLER				
İşsizlik	-1.600896 (0.4667)	-2.527808 (0.3130)	-1.490201 (0.5212)	-2.321980 (0.4074)
Vergi Takozu	0.096562 (0.9571)	-5.561125 (0.0011)	-2.194685 (0.2131)	-3.935521 (0.0262)
BİRİNCİ FARKINDA DEĞERLER				
İşsizlik	-4.509101 (0,0018)	-4.399868 (0.0104)	-4.662826 (0,0013)	-4.521602 (0,0080)
Vergi Takozu	-3.941163 (0.0075)	-3.491534 (0.0677)	-5.435444 (0.0002)	-5.109757 (0.0023)

Tablo 2 incelendiğinde değişkenlerden vergi takozunun seviyesinde durağan, işsizliğin ise birinci farkında durağan oldukları görülmektedir. Değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olduğu durumlarda ARDL modeli kullanılabildiğinden, çalışmada ARDL modelinin kullanılmasının daha anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Tablo 3’de modele ilişkin ARDL sınır testi incelendiğinde otomatik olarak SIC değerine göre hesaplanmış optimal gecikme uzunluğu (2,0) olarak belirlenmiştir. Hesaplanan F değeri (F=4.449270), %5’te I(1) anlamlılık düzeyinde kritik değerden büyüktür. Buna göre eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen eşbütünleşme ilişkisinin varlığına yönelik bulguda uzun dönemli denge ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır.

Tablo 3. ARDL Model Sonuçları

Model	ARDL
Optimal Gecikme (Auto SIC)	2,0
F	4.449270
Kritik Değer (%1)	I(0) 4.81 I(1) 6.02
Kritik Değer (%5)	I(0) 3.15 I(1) 4.11

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra, bu ilişkinin geçerliliğini sınamak üzere birtakım diyagnostik testlerin gerçekleştirilerek sonuçlarının incelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda tablo 4’de otokolerasyon testine, tablo 5’de ise değişen varyans testine bakılmıştır.

Tablo 4. Otokolerasyon Testi Sonuçları

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test			
F-statistic	0.773855	Prob. F(2,17)	0.4768
Obs*R-squared	1.919230	<u>Prob. Chi-Square(2)</u>	<u>0.3830</u>

Tablo 4’de üzere Prob. 0.3830, 0.05 değerinden büyük olduğu için modelde otokolerasyon sorunu bulunmamaktadır. görüldüğü değeri olan

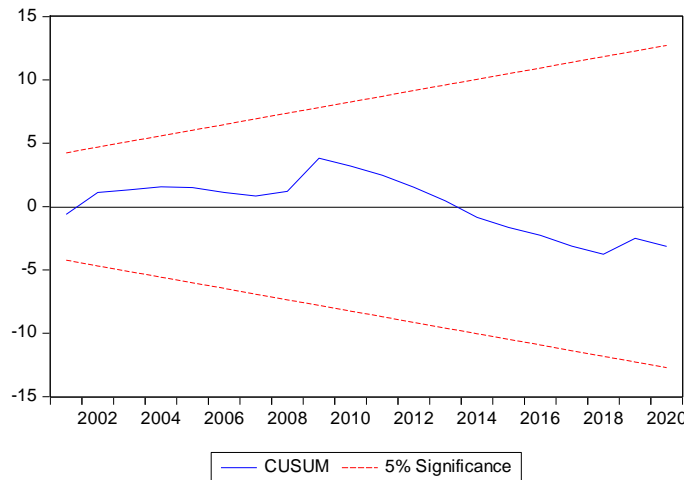
Tablo 5. Değişen Varyans Testi Sonuçları

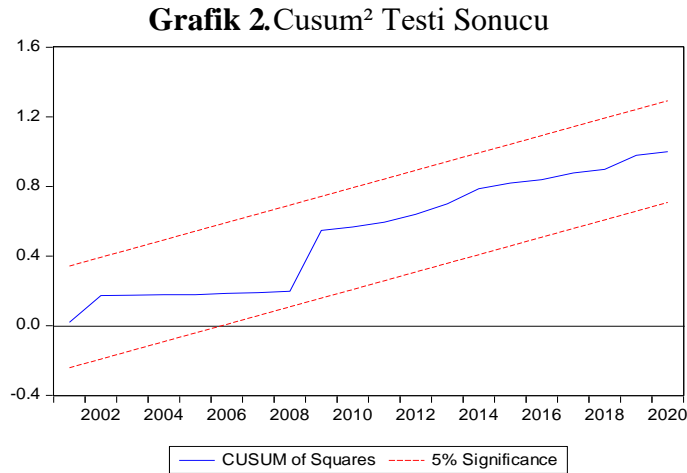
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey			
F-statistic	0.280335	Prob. F(3,19)	0.8389
Obs*R-squared	0.974906	<u>Prob. Chi-Square(3)</u>	<u>0.8073</u>
Scaled explained SS	1.197626	Prob. Chi-Square(3)	0.7536

Tablo 5’de olasılık değeri olan 0.8073, 0,05’den büyük olduğu için modelde değişen varyans yoktur. Dolayısıyla model sabit varyanslıdır.

ARDL testi için önem arz eden bir diğer varsayım ise modelde yapısal kırılma olup olmadığını gösterecek olan Cusum ve Cusum² testleridir. Grafik 1’de Cusum testi sonucuna grafik 2’de ise Cusum² testi sonucuna yer verilmiştir.

Grafik 1. Cusum Testi Sonucu

Cusum ve Cusum² testleri yapılan analizin güvenilirliğini vermektedir. Cusum ve Cusum² testleri %5 anlamlılık değerinin arasında kaldığı için yapılan analiz doğru sonucu vermektedir. Ayrıca modelde hata düzeltme teriminin çalışıp çalışmadığına ilişkin varsayım da kontrol edilmiş olup sonuçlarına tablo 6’da yer verilmiştir.

Tablo 6. Hata Düzeltme Terimi Testi sonucu

Değişken	Katsayı	Prob.
D(İşsizlik)(-1))	0.257139	0.2460
D(Ln_Vergi Takozu)	1.573274	0.1515
Cointeq(-1)	-0.605655	0.0081

Hata düzeltme terimi olan -0.605655 değerinin eksi (-) ve 1’den küçük olması ile olasılık değeri olan 0.0081 değerinin anlamlı olması modelin çalıştığını göstermektedir.

Kısa dönemde ortaya çıkan 1 birimlik sapma, yaklaşık olarak 1,66 yıl (20 ay) sonra ($1/0.60=1,66$) ortadan kalkmaktadır. Diğer bir ifadeyle kısa dönemde ortaya çıkan sapmalar uzun dönemde ortadan kalkmaktadır.

Yapılan ARDL testinde değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı tespit edildiği için eşbütünlüşme testi yapılmış ve sonuçlarında da Tablo 7’de yer verilmiştir.

Tablo 7. Nedensellik Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi	F	Prob.
Vergi Takozu → İşsizlik	4.47686	0.0264
İşsizlik → Vergi Takozu	1.88850	0.1801

Nedensellik testinde Prob. 0.0264 değeri 0.05 değerinden küçük olduğu için yapılan analiz %5 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır ve vergi takozundan işsizliğe doğru bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Yani, vergi takozu arttıkça işsizlik artmakta, azaldıkça ise azalmaktadır. Vergi takozunun işveren üzerinde ücret dışındaki ek maliyetleri kapsadığı düşünüldüğünde, işverenin maliyetinin artması durumunda işçileri işten çıkarabileceği ve işsizlik oranının da artması beklenen bir sonuçtur.

Sonuç

Vergi takozu kavramı, işçinin işverene maliyeti ile işverenin işçiye verdiği ücret arasındaki farktır. Çalışma kapsamında vergi takozunun işveren ve işçi üzerindeki etkileri incelenmiş olup yüksek vergi takozunun işsizlik üzerinde önemli bir etken olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine

çalışma kapsamında ele alınan yerli ve yabancı literatür incelendiğinde ise Türkiye’de ki işsizlik oranlarının azaltılabilmesinde hem işçi hem de işveren üzerindeki vergi ve benzeri mali yükümlülüklerin azaltılması gerektiği gerçeğiyle karşılaşmıştır. Gelir vergisinin artan oranlı bir yapıya sahip olmasının sonucu olarak işçilerin çalıştıkları süre boyunca aldıkları gelirlere oranla hesaplanan kümülatif vergi matrahı arttıkça ödedikleri vergi oranları da artmaktadır. Artan vergi oranları tarifesi sebebiyle de işçilerin eline geçen ücret azalmaktadır. Bireylerin hem sosyal hem ekonomik olarak rahat bir hayat sürebilmeleri için ellerine geçen ücretin tatmin edici olması gerekmektedir. Fakat işçiler gelirlerinin büyük bir kısmını vergi olarak ödemekte ve bu durumda da bireylerin yaşam standardını düşürmektedir. Yaşam standartlarını yükseltmek isteyen bireyler ise ya verginin gelir etkisinin sonucu olarak daha fazla çalışma sonucu tatmin edici bir gelir elde edecek ya da devletin gelir üzerinden tahsil ettiği vergi ve benzeri mali yükümlülükleri kaldırılmasını ya da azaltmasını bekleyecektir. İşçi üzerindeki vergi takozunun kaldırılmaması durumu ise verginin ikame etkisinin sonucu olan bireylerin ellerine geçen ücretlerin büyük bir kısmını vergiye vermektense çalışmamayı tercih ederek bilinçli bir şekilde işsiz kalmalarına yol açacaktır.

Vergi takozunun işveren üzerindeki etkisi incelendiğinde ise işverenin vergi ve benzeri mali yükümlülüklerin yanı sıra ödemek zorunda olduğu sosyal güvenlik primi işveren payı kesintisi ile işsizlik sigortası primi de bulunmaktadır. Bu primler işverene artı bir yük olup her bir çalışan için ayrı ayrı hesaplanarak işverene maliyet olarak yansımaktadır. Bu primleri ödemek istemeyen işverenler ise ya kaçak işçi çalıştırma yoluna başvurarak kayıt dışı istihdamı tetiklemekte ya da az çalışan ile fazla iş yükü yolunu seçerek dolaylı yollardan işsizlik oranlarının yükselmesine neden olmaktadır. Yani artan vergi takozu işveren için mali bir yük haline geldiği zaman işsizlik oranlarının artması da kaçınılmazdır. İşverenin üzerindeki vergi takozu yükünün azaltılması ya da bu maliyetlerin devlet teşvikleri aracılığıyla finanse edilmesi hem kayıt dışı istihdamı azaltacak hem de az işçi ile çok iş gördürme çabası azalacaktır.

Çalışmanın analiz başlığında Türkiye’de 1996-2020 yılları arasındaki vergi takozu ve işsizlik oranları arasındaki ilişki incelenmiştir. İlişkinin var olup olmadığının tespiti amacıyla ekonometrik bir yöntem olan ARDL sınır testi yapılmıştır. İlk olarak işsizlik ve vergi takozu verilerinin birim kök testleri yapılmış olup serilerin durağan olup olmadığına bakılmıştır. Testin sonucunda ise vergi takozu değişkeninin seviyesinde durağan, işsizlik oranı değişkeninin ise birinci farkında durağan olduğu görülmüştür.

Seriler durağan hale getirildikten sonra ise değişkenlerin arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığını incelemek amacıyla eş bütünleşme analizi yapılmış ve bu analiz sonucunda işsizlik ve vergi takozu arasında bir ilişki olduğu saptanmıştır. Elde edilen eş bütünleşme ilişkisinin varlığına yönelik bulgu uzun dönemli denge ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. Eş bütünleşme testi yapıldıktan sonra sapma değeri “ $1.66*12=19,92$ ” olarak hesaplanmış olup yaklaşık olarak 20 ayda kısa dönemde ortaya çıkan sapmalar uzun dönemde ortadan kalkmaktadır. Yani vergi takozunun işsizliği etkileme seviyesi uzun dönemde 20 ayda dengeye gelmektedir. Yapılan analizin güvenilirliğini test etmek için ise Cusum ve Cusum² testleri yapılmıştır. Cusum ve Cusum² testleri %5 anlamlılık değeri arasında kaldığından dolayı yapılan analiz doğru sonucu vermiş ve analiz sonucu güvenilir bulunmuştur.

Cusum testlerinden sonra ise değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla nedensellik testi yapılmıştır. Test sonucunda vergi takozundan işsizliğe doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine ulaşılmıştır. Yani, vergi takozu ile işsizlik oranları arasında doğru orantılı bir ilişki mevcuttur. Bu sonuca göre vergi takozu arttıkça işsizlik artmakta, azaldıkça işsizlik azalmaktadır.

Elde edilen sonuçlar çerçevesinde işsizlik oranlarının artmasında ya da azalmasında vergi takozunun etkisi kanıtlanmıştır. Devletin vergi takozu tutarları üzerinde belirleyeceği politika önerilerinin işsizlik oranı üzerinde de doğrudan etkili olacağı beklenilmektedir. İşsizlik oranlarını azaltmak isteyen politika uygulayıcılarının vergi takozu tutarını azaltması ya da bu

alana teşvik sağlamasının işsizlik oranlarının azaltılmasında etkisi mutlak olacaktır. Ancak çalışma kapsamında işsizlik oranının belirlenmesinde sadece vergi takozu değişkenin dikkate alındığı, dolayısıyla başkaca değişkenlerinde işsizlik üzerinde etkili olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Kaynakça

- Ataman, B. C. (1998). İşsizlik Sorununa Yeni Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(1), 59-72.
- Attinasi, M. G., Berardini, F., De Stefani, R., & Osterloh, S. (2016). The Effects of Labor Income Taxes on Labor Market Performance: An Empirical Analysis. Working Paper.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2008). Türkiye'de İşsizliğin Özellikleri ve İşsizlikle Mücadele Politikaları. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20), 45-65.
- Buyrukoğlu, S., & Kutbay, H. (2016). Türkiye'de Kayıtdışı İstihdamın Bir Tetikleyicisi Olarak Vergi Takozu Sorunu ve Maliyeti. *Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(31), 249-273.
- Dolenc, P., & Laporsek, S. (2010). Tax Wedge On Labour And Its Effect On Employment Growth In The European Union, *Prague Economic Papers*, 4, 344-358.
- Dolenc, P., Laporsek, S., & Separovic, A. (2011). Does Labour Taxation Affect Unemployment? Croatian Worker in International Perspective, *Ekonomika istraživanja*, 24(3), 86-101.
- Gök, M. (2004). *İşgücü Piyasası ve Kobiler*. Ankara: Roma Yayınları.
- Gül, S. (2006). *Sosyal Devlet Bitti Yaşasın Piyasa*. Ankara: E Babil Yayınları.
- Işık Erol, S. (Ağustos - Kasım 2012 / Şubat 2013). İşsizliğin Sosyal Dışlanma Üzerindeki Etkisi. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 24(3-4-5), 46-70.
- Işığışık, Ö. (2018). *İstihdam ve İşsizlik*. Bursa: Dora Yayınları.
- Kablamacı, B. (2011). İçeridekiler-Dışarıdakiler Teorisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 54-62.
- Koray, M. (2008). *Sosyal Politika*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Kömürçüler, E. (2008). *Türkiye'de İstihdam Üzerindeki Vergi ve Benzeri Mali Yükümlülüklerin İstihdam Üzerindeki Etkileri: Avrupa Birliği ile Bir Karşılaştırma*. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Kutbay, H., Gerece, C., & Aksoy, E. (2018). Vergi takozu ve asgari ücretin işsizliğe etkisi. *Vergi Raporu Dergisi*, 224, 96-114.
- Lehman, E., Lucifora, C., Moriconi, S., & Van Der Linden, B. (2013). Beyond the Labour Income Tax Wedge: The Unemployment-Reducing Effect of Tax Progressivity, IRES Discussion Papers; 2013018.
- Ongun, T. (2007). *TİSK Akademi Genç İşsizliği Sempozyumu, Cilt 2 Özel Sayı 1*.
- Özdemir, S., Ersöz, H., & Sarıoğlu, H. (2006). İşsizlik Sorununun Çözümünde Kobilerin Desteklenmesi. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Şenyüz, D. (2007). İşletmelerin Rekabet Gücü Açısından İstihdam Üzerindeki Yükler ve Yeni Kanunda Çalışanların Vergilendirilmesine Getirilen Değişiklikler. *Sicil Dergisi*, 5, 165-176.
- Tağ, M. (2007). *Türkiye'de Vergi Politikasının İşgücü Piyasası ve İstihdam Üzerindeki Etkileri Planlama Uzmanlığı Tezi*. Ankara: TC. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü.
- Tansöker, R. L. (2018). Türkiye'de Kayıtdışı İstihdamın Vergi Takozu Açısından Değerlendirilmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 309-334.
- Temel, H., & Yapraklı, H. (2015). Küreselleşen Dünyada İşsizlik", https://www.researchgate.net/profile/Halil_Yaprakli/publication/283123031_Kureselle

[sen_Dunyada_Issizlik/links/562bdbed08ae518e348100d5/Kueresellesen-Duenyada-Issizlik.pdf](#).

Topalhan, T. (2010). * cret ve  cret Teorileri*. Ankara: Gazi Kitapevi.

Uşun, E. (2019). Türkiye'de ve Diğer OECD  lkelerinde Vergi Takozu. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 2, 435-452.

Zaim, S. (1997). *Çalışma Ekonomisi*. İstanbul: Filiz Kitapevi.

Araştırma Makalesi

Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Siyasi İktisat Teorisinde Robert Cox ve Eleştirel Teori: Marx, Vico ve Tarihin Yapımı

Robert Cox and his Critical Theory in International Relations and International Political Economy: Marx, Vico and the Making of History

Can CEMGİL¹

Öz

Bu makale Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Siyasi İktisat disiplinlerinde ‘Eleştirel Teori’ olarak anılan yaklaşımın kurucusu sayılan Robert W. Cox’un düşüncesinin meta-teorik dayanaklarını değerlendirmektedir. Makalenin ana argümanı Cox’un yapısalcı ve problem çözücü yaklaşımlara getirdiği eleştiriden hareketle önerdiği çözümün, özellikle Weberyan etkiler nedeniyle tüm potansiyelini gerçekleştiremediği yönündedir. Bu argüman makalede üç adımda geliştirilmektedir. Giriş kısmını izleyen ilk kısımda, Cox’un problem çözücü teoriye getirdiği eleştiriler ışığında geliştirdiği tarihselci yaklaşımın bir özeti sunulmaktadır. İkinci kısımda, Cox’un bu yaklaşımının temel bir unsurunun, yani tarihi, kurumları ve yapıları insanların yaptığı iddiasının Vico ve Marx’taki düşünsel kaynakları tartışılmaktadır. Üçüncü kısımdaysa, bu tartışmadan hareketle Cox’un yaklaşımının son kertede yapısalcılığın kısıtlarını tamamen aşmayı başaramadığı ileri sürülmekte ve Weberyan metodolojik plüralizmi, ideal tipleri ve bunlara dayanan senkronik analizi tarihsel materyalizm ve diyalektik yöntemle birleştirme girişiminin sonuçsuz kaldığı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Robert W. Cox, Eleştirel Teori, Vico, Marx, tarihselcilik, praxis, diyalektik.

Jel Kodları: A12, B24.

Abstract

This article assesses the meta-theoretical premises of what is called ‘Critical Theory’ in the disciplines of International Relations and International Political Economy, as it is developed by Robert W. Cox. The central argument of the article is that the solution proposed by Cox in relation to his critique of structuralist and problem-solving approaches fails to fulfil its full potential due to Weberian influences. This argument is developed in the article in three steps. In the first section following the introduction, Cox’s historicist approach is briefly summarised in light of his critique of problem-solving theory. In the second section, the intellectual sources of one of the central elements of this approach, that is, the claim that it is human beings who make history, institutions and structures, is discussed in the work of Vico and Marx. In the third section, building on this discussion, it is argued that in the final instance, Cox’s approach fails to fully overcome the constraints of structuralism, since its attempt to combine Weberian methodological pluralism, ideal typification strategy and synchronic analysis with historical materialism and dialectical method remains untenable.

Keywords: Robert W. Cox, Critical Theory, Vico, Marx, historicism, praxis, dialectics.

Jel Codes: A12, B24.

¹ İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, can.cemgil@bilgi.edu.tr

Giriş

Robert W. Cox (1981) bugün artık Uluslararası İlişkiler (Uİ) ve Uluslararası Siyasi İktisat (USİ) teorisinin temel metinlerinden biri haline gelen 'Social forces, states and world orders: beyond international relations'[Sosyal kuvvetler, devletler ve dünya düzenleri: uluslararası ilişkilerin ötesinde]² başlıklı makalesinde, anaakım evrenselci neorealist yaklaşımın değişmez yasalara atıfla geliştirdiği teorisinin başat teori olduğu bir dönemde, Uİ teorisinin temel sorunlarından birine, değişimin ontolojik statüsüne ve U(S)İ teorisindeki yerine ilişkin soruya tarihsel materyalist gelenek içinden özgün bir yanıt veriyordu. Özellikle Stanley Hoffman'ın (1977) meşhur ifadesiyle Uİ'nin neredeyse tamamen bir Amerikan sosyal bilimi olduğu, Amerikan sosyal biliminin pozitivist geleneğinin Uİ'ye giydirdiği deli gömleğinin adeta hiç esnemediği, tarihsel materyalizmin adının geçmesinin bile teorisyeni en kötü ihtimalle 'düşman' veya hain, en iyi ihtimalle 'mahallenizin dost canlısı Marksist-Leninist huzur bozucusu' yapmaya yettiği bir dönemde (Cox, 1985: 249) ve üstelik Soğuk Savaş devam ederken kaynağını Marx'ın tarihsel materyalizminden alan teorik bir yaklaşımı, yani Eleştirel Teoriyi (ET)³ Uİ ve USİ'nin merkezine taşıyarak bu yanıtı vermişti. Tarihsel materyalizmin yardımıyla anaakım Uİ ve USİ teorilerinin sınırlı perspektifinin ötesine geçerek bütünlükçü bir diyalektik perspektif öneren Cox, ister askeri olsun ister iktisadi, maddi kabiliyetlerin tek başına uluslararası ilişkileri açıklamaya yeterli olmadığını göstererek doğru yöntemin maddi kabiliyetler, fikirler ve kurumlar arasındaki bütünsel diyalektiğin ortaya konmasıyla elde edilebileceğine işaret eder. Ancak bunu yaparken, özellikle dönemin hakim perspektifi olan neorealizmden yola çıkarak yapısalcı yaklaşımla ve pozitivist teorilerle bir hesaplaşmaya girer. Nihayetinde Cox, insanın sosyal gerçekliğinin yine insan tarafından inşa edildiğinden hareketle, yapısallaşmış insan kurumlarının da yine insanlar tarafından değiştirilebileceğini savunur.

Ben de bu makalede Cox'un anti-yapısalcı ve tarihselci yaklaşımının temel bir unsurunu, yani toplumsal değişim kavramsallaştırmasını ele alacağım. İlk bakışta, Cox'u bir anti-yapısalcı olarak tanımlamak, özellikle de 'tarihsel yapılar' kavramının gölgesi altında bunu yapmak, abesle iştigal gibi görünebilir. Fakat ilerleyen sayfalarda göstermeyi umduğum gibi Cox'un 'yapı' dediği şeyle, kavramın Uİ ve USİ teorisinde kullanılan hali arasında ciddi bir fark var, öyle ki bu fark Cox'a anti-yapısalcılık atfetmek için yeterli ve makul bir gerekçe sunar. Öte yandan bu farkın Cox'u yapısalcılıktan tam anlamıyla kurtarıp kurtarmadığı da tartışmalı. Öyleyse, bu tartışmaya bir katkıda bulunmak amacıyla esas itibarıyla bu makale Cox'un Uİ ve USİ teorisine katkısının meta-teori boyutuyla ilgilenecek şekilde değerlendirilmesini odaklanacak ve bu kavramsallaştırmanın kaynağında Marx ve Vico'nun nasıl bir araya getirildiğini tartışacaktır. İzleyen kısımda eleştirel bir değerlendirme ışığında Cox'un bazı meta-teorik tercihlerinin yapısalcılıkla ilgili pozisyonuna etkisini tartışacaktır. Sonuç olarak bu makalede Cox'un meta-teorik seviyede değişim vurgusu yaparken, ideal tipik Weberyan kavramsallaştırmalar ve yine Weberyan metodolojik plüralist tercihler nedeniyle, sırasıyla teorik ve ampirik analiz seviyelerinde değişim vurgusunun kaybolduğu değerlendirilmesi yapılacaktır.

² Bundan sonra kısaca 'Social forces, states, and world orders' olarak anılacaktır.

³ Cox'un kullandığı anlamıyla Eleştirel Teori, Frankfurt Okulu'nun temsilcilerinin kullandığı anlama özellikle pozitivism eleştirisi bakımından benzerlikler taşısa da, Cox ancak bu konuyla ilgili çalışmalarını yayımladıktan çok sonra Frankfurt Okulu'yla özdeşleştirilen Eleştirel Teoriden haberdar olur. Elbette eleştirdikleri pozitivist yaklaşım ortaktır ama eleştirel teoriden anladıkları arasında doğrudan bir bağ görmeye çalışmak Uluslararası İlişkiler disiplininin özellikle ana akımın ve indirgemeci ders kitabı yaklaşımının sıklıkla yaptığı bir hata olmaktan öte Kubalkova'nın (2016) işaret ettiği gibi 'disiplinin disipline' etme kuvvetinin bir sonucu olarak, belli tip (özellikle pozitivist) kariyerlerin ilerletilmesinde araç haline gelen bir ezberdir. Cox ile örneğin Linklater'ın alternatif eleştirel yaklaşımlarını Vico ve Kantçı kaynakları üzerinden karşılaştıran bir çalışma için bkz. Devetak (2012). Linklater'ın eleştirel teorisini birinci elden okumak için bkz. Linklater (2007).

Problemler, Amaçlar, Perspektifler: Cox ve problem çözücü teorinin eleştirisi

Cox'un artık neredeyse anaakım Uİ ve USİ teorileriyle birlikte alanın en önemli yaklaşımlarından biri olarak kabul gören eleştirel teorisinin veya daha geniş ve soyut bir tabirle Cox'un zihin dünyasının çok sayıda ve ilk bakışta örtüşmez görünen kaynağı var. Başta Marksist geleneğin çeşitli mirasçılarıyla birlikte Antonio Gramsci⁴ olmak üzere, yukarıdaki epigrafta da anılan Giambattista Vico, Georges Sorel, Edmund Burke, Niccolo Machiavelli, Fernand Braudel, Edward Hallett Carr ve daha pek çok düşünür ve yazarın çalışmalarından faydalanan Cox, yapılandırılan birçok etikete karşın, sıklıkla kendisini 'muhafazakar' (Cox 1996: 19-20; 2012: 16)⁵ ve 'tarihsel materyalist'⁶ olarak tanımlıyor. Özetle Cox, bir yandan idealist ve materyalist felsefi gelenekleri bir araya getirirken, diğer yandan siyaset ve iktidar kavramsallaştırması bakımından realizmle ilişkilendirilen isimlerden faydalıyor. Cox kendini her ne kadar muhafazakar olarak tanımlasa da, temel teorik vurgusu değişim üzerine. Cox'un yaklaşımında değişimin tuttuğu yeri daha iyi temsil edebilmek üzere, özellikle yukarıda giriş kısmında andığım klasikleşmiş 'Social forces, states, and world orders' makalesi üzerinden kısa bir özet sunacağım.

Cox'un (1981: 128) günümüzde artık bir aforizma haline gelmiş ifadesiyle 'teori her zaman birileri ve bir amaç içindir'.⁷ Bu özdeyiş niteliğindeki ifade, teorisinin belli bir kişi ya da grubun çıkarları ve hedefleri doğrultusunda bilerek ve isteyerek taraflı bir teori geliştirdiğinden ziyade, her teorisinin belli bir perspektif içinden doğduğuna işaret eder. Perspektif ise kelimenin en basit anlamıyla dünyayı görme açımız veya dünyanın kendini bize sunduğu görüş açısidir. Daha sosyal bir tanımlaysa insanların kendilerini içinde buldukları sosyal konumdan sosyal gerçekliğin onlara kendini sunduğu bakış açısidir (age). Felsefede veya sosyal bilim felsefesinde özellikle farklı türde post-pozitivist yaklaşımların yaygınlıkla dile getirdiği gibi bilginin de teorisinin de üretimi belli bir konumlanmışlık içinde olur. Tarihsel materyalizmden post-yapısalcılığa, yapısökümcülüğten hermenötiğe, feminist teoriden postkolonyal yaklaşıma kadar sosyal bilimlerde pek çok ekol Kartezyen özne-nesne ayrımını reddederken bilginin, teorisinin ve bunları üretenlerin belli bir perspektif içinden söz söylediğini, söylenen sözün zaman ve mekânın yanı sıra siyasetten, iktidardan ve içinde bulunulan toplumsal ilişkilerden ve son olarak değerlerden bağımsız olmadığını defaatle göstermiştir. Benzer şekilde Cox'a göre de dünyayı durduğumuz yerden görürüz, durduğumuz yer ise 'ulus veya toplumsal sınıf, tahakküm ve tabiyet ... geçmiş deneyimlerce tanımlanır'; dolayısıyla 'zaman ve mekânda belli bir yerde durmayan, kendinde teori diye bir şey yoktur' (age). Öyleyse, belli bir zaman ve mekânda teori üreten öznenin sosyal ilişkiler ve iktidar ilişkileri içindeki konumundan bağımsız, değerlerden bağımsız nesnel teori üretmesi imkansızdır. Bu noktada Cox, tarihsel materyalizmin alışıldık pozisyonlarından biri ışığında nesnel, tarihüstü, değerlerden ve zaman-mekândan bağımsız, evrensel geçerliğe sahip olduğunu öne süren bu tür teorilerin aslında birer ideoloji olduğuna ve öyle muamele görmesi gerektiğine işaret eder (age).⁸

⁴ Cox'u Neo-Gramscian olarak tanımlamakla ilgili sorunlara ilişkin bir tartışma için bkz. Leysens 2008.

⁵ Elbette ki Cox (1996; 2012), muhafazakarlıktan bahsederken terimin gündelik kullanımına değil, Edmund Burke'un tanımladığı haliyle felsefi muhafazakarlığa atıf yapıyor ve terimi daha ziyade toplumun organik bir bütün olduğuna işaret etmek için kullanıyordu.

⁶ Cox'un yaklaşımını tarihsel materyalizm olarak görmeyen bir perspektif için bkz. Smith (1994; 1996: 202); Burnham (1991).

⁷ Bu ve izleyen kısım büyük ölçüde, Cox (1981: 128-130)'dan özetlenmiştir.

⁸ Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi*'nden başlayarak, tarihsel materyalist gelenekte farklı şekillerde de olsa ideoloji eleştirisi, tarihsel materyalist teori ve analizin merkezi bir unsuru olagelmıştır. Edebiyattan (örn. Eagleton, 1976) iletişim ve kültür çalışmalarına (örn. Hall 1982; 1986), antropolojiden felsefeye ve siyaset felsefesine kadar pek çok alanda alternatif Marksist ideoloji kavramsallaştırmaları geliştirilmiştir. En yaygın şekilde bilinen bazı örnekler için bkz. Althusser (2003); Gramsci (1997). İdeoloji tartışmasına bir giriş için bkz. Eagleton (2007). Benzer pozisyonlar Frankfurt Okulu'yla anılan Horkheimer (1986) ve Habermas (1993; 1998) gibi figürlerin çalışmalarında da gözlemlenir.

Peki Cox’un perspektiflere ve onların bağlamsallığına ilişkin bu değerlendirmesinin teori inşası için anlamı nedir? İnsanın ve insan gruplarının kendilerini içinde buldukları toplumsal ilişkiler ve iktidar ilişkileri özellikle kurumlaşmış halleriyle her perspektife belli basınçlar uygular ve bu perspektiflerden bakınca bu basınçlar ‘problem’ olarak tecrübe edilir. Buradan çıkarılacak bir diğer sonuçsa, bir perspektif içinden bakıldığında problem olarak tecrübe edilen her şey genel bir sosyal problem olmayabileceğidir.

Cox’a göre de teorinin amacı en genel anlamıyla bu ‘problemlere’ bir yanıt geliştirmektir. Daha özel olarak Cox, teorinin hizmet ettiği iki amaç üzerinden iki farklı türde teori ortaya çıktığına işaret eder: problem çözücü teori ve eleştirel teori. Bir probleme verilen yanıt eğer o problemi yaşayan perspektif içinden üretiliyorsa ve perspektifin kendisini sorunsallaştırmak yerine o problemi çözmek üzere rehberlik etmeyi amaçlıyorsa ortaya çıkan sonuç problem çözücü teoridir. Problem çözücü teori, perspektifin kendisinde bir sorun olabileceği ihtimalini dikkate almayıp sadece o perspektifin yeniden üretilmesi için problemle başa çıkmaya çalışır. Başka bir ifadeyle dünyadaki iktidar ilişkilerini, sosyal ilişkileri ve bunların görece tortulaştığı kurumları, yani özetle dünya düzenini verili, değişmez, evrensel ve nesnel kabul eder. Bunun mantıksal sonucuysa karşılaştığı problemleri çözerek bu ilişkilerin ve kurumların düzgün ve sorunsuz işlenmesini sağlamaktır. Öte yandan eleştirel teoriye problemin karşılaştığı perspektifin ötesine geçip o perspektifin diğer perspektiflerle bağlantısını kurarak ve sınırlı doğasını kabul ederek ‘perspektifler üzerine bir perspektife’ ulaşmaya çalışır. Eğer her teori her zaman birileri ve bir amaç içinse, eleştirel teorinin hizmet ettiği amaç, karşılaşılan problemi bir başka dünya yaratma meselesi olarak gösteren bir perspektifi açığa çıkarmaktır (age).

Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Siyasi İktisat disiplinlerinde anaakım olan Realist ve Liberal perspektifler bu bakımdan problem çözücü teoriye iyi birer örnektir. Morgenthau’nun eserlerinde ifadesini bulan klasik realizm de, Waltz’un neorealizmi de verili düzeni ve bu düzen içindeki tahakküm ilişkilerini, ilki kaynağını insan doğasından aldığı farz edilen nesnel yasalara (Morgenthau 1970), ikincisi de uluslararası sistem adını verdiği çoğul egemenlik düzeninin nesnel ve değişmez yapısına atıfla gerçekliğin kaçınılmaz niteliği olarak görür (Waltz 2015) ve dolayısıyla o düzeni yeniden üretir. Benzer şekilde, E. H. Carr’ın (2010) sarıh bir biçimde ortaya koyduğu gibi liberalizm de ülke içinde sermayenin çıkarlarını toplumun genel çıkarları gibi, uluslararası ilişkilerdeyse sermaye ilişkisinin avantaj sağladığı ülkelerin çıkarlarını evrensel çıkar ve hatta evrensel ahlak olarak sunmasıyla kurulu tahakküm ilişkilerini yeniden üretir. Öyleyse, ne realizm ne de liberalizm değerlerden bağımsız nesnel bilimsel yaklaşımlar oldukları iddiasını sürdürebilir. Bir iktidar ilişkisini, onu mümkün kılan sosyal ve kurumsal konfigürasyonu göz ardı ederek veya evrenselleştirerek her iki yaklaşım da aslında mütehakkimden, muktedirden ve ezenden yana aktif tavır almaktadır.⁹

Cox’a göre mesele problem çözücü teorilerin sadece tarafsız görünürken mütehakkimden yana tavır alması değildir. Bunu yaparken, kurumsallaşmış iktidar ilişkilerini dikkate almadığı, tam aksine bu ilişkilerin düzgün işlenmesini amaç edindiği için karşılaşılan problemleri sınırları katı çizilmiş, uzmanlaşmış disiplinler alanları içinde çözmeye çabalar. Odaklandıkları alanın belirlenmiş sınırlarının dışına da belirli bir istikrar atfeder. Pozitivist yaklaşımlarda genellikle gözlendiği gibi belli bir probleme odaklanırken diğer her şeyi sabit kabul etmeye, yani *ceteris paribus* varsayımına dayanması, her ne kadar problem çözücü yaklaşımların kesinlik iddiasını güçlendiriyor gibi görünse de, aslında iktidar ilişkisini tekrarlanabilir bilimsel olgu olarak tanımlamak suretiyle tahakkümün kalıcılaşmasına ve normalleşmesine hizmet eder. Bir olgunun tekrarlanabilirliği problem çözücü teori için iktidar ilişkisinin kurumsallaşma seviyesine değil, bilimselliğine işaret eder, çünkü başta analitik sebeplerle parçaladığı bütünü diğer kısımlarını sistematik bir şekilde göz ardı ederek bir disiplinler paradigma yaratıldığı

⁹ Hatta, bu düzeni eleştirme iddiasıyla alana müdahale eden dünya sistemleri teorisi de ister istemez sistemi yeniden üretmeye dönük bir temayülü içinde barındırmaktadır (Cox 1981: 127).

sanrısına kapılır. Belli post-pozitivist geleneklerin yanı sıra tarihsel materyalist gelenekte bu disiplinler safsatanın yarattığı sorunlara Marx’tan beri işaret edilmiştir. Henüz 1844 *El Yazmaları*’nda Marx (2000) siyasi iktisadın, emeğiyle yaşayan insanı sadece bir işçi olarak gördüğüne işaret eder. Çalıştığı zaman işçi adeta bir beygir, bir makine gibidir (Marx 2000: 21-25). Çalışmadığı zamanlar ise ceza kanununun, tıbbın, dinin, istatistiğin ve siyasetin konusudur (Marx 2000: 25). Problem çözücü yaklaşım disiplinler ayrımları ontolojikleştirerek insanı, insan faaliyetini ve onun toplumsal varlığını tıpkı bir makine gibi işlevsel parçalar halinde görür ve değerlendirir. Daha yakın bir tarihte, Gulbenkian Komisyonu da benzer şekilde Wallerstein’in liderliğinde sosyal bilimlerde hakim olan pozitivist metodolojiye, yanılıgılı Batı evrenselciliğine ve disiplinler parçalanmaya işaret ederek sosyal bilimlerin çoğulcu bir evrenselciliği kucaklaması gerektiğini not etmiştir (Wallerstein ve diğ. 1996).¹⁰

Özetle, Cox’a göre problem çözücü yaklaşım bir probleme karşılık vermeye çalışırken belli örüntüler arar, gözlemediği örüntüleri kesin ve mutlak kabul eder ve dolayısıyla o problemin içinde doğduğu düzeni ve o düzenin yarattığı iktidar ilişkilerini yeniden üretir ve bunu yaparken ister istemez bu iktidar ilişkilerinde muktedirin yanında konum alır. Cox’un problem çözücü yaklaşıma ilişkin bu değerlendirmesinin belki de en can alıcı yönlerinden biri, bu tür teorilerin tarihdışı ve dolayısıyla değişim körü olmasıdır. Eleştirel teori ise değişimin teorisi olarak tarihseldir ve insanların inşa ettiği toplumsal kurumların yine insanlar tarafından değiştirilebileceğini ve hatta her an değiştirildiğini savunur. Makalenin geri kalanında eleştirel teorinin tarihselci eğiliminin, problem çözücü teorinin yarattığı sorunları aşma girişimine ilişkin bir tartışma yürüteceğim. Bunu yaparken, ilk olarak Cox’un tarihselciliğinin iki kaynağını, Marx’ın tarihsel materyalizmi ve Vico’nun ideal tarihini birlikte değerlendirmeye çalışacağım.

Vico ve Marx: Praksis ve Tarihin Yapımı

Yukarıda değindiğim gibi Cox kendisini bir tarihsel materyalist olarak görür ve Marksist geleneğin tarihselciliğe vurgusunu paylaşır. Cox için değişim öznel olanla nesnel olanın, insan zihniyle dış gerçekliğin diyalektik ilişkisinden doğar. Değişimin kaynağında da insan zihninin kavramsal araçlarının dış gerçeklikle olan ilişkisinde sürekli meydana gelen çelişkiler bulunmaktadır. Vico’ya referansla Cox, insanın değişmez bir gerçeklikle değil, her somut tarihsel durumda zaten insanların inşa ettiği gerçeklikle bir ilişkiye girerek hem kendi kavramlarını hem de gerçekliği değiştirdiğine işaret eder. Yani, sıkça ifade edildiği gibi maddi koşullarla fikirler arasında diyalektik bir ilişki vardır. Dolayısıyla, problem çözücü yaklaşımların farz ettiği gibi keşfedilmeyi bekleyen örüntüler ve bunların nedenselliğini ortaya çıkaran açıklamalardan ziyade Vico’nun düşüncesinde ifade bulan insanın zihniyle hakikati inşa ettiği perspektifine dayanan, değişimi esas alan bir tarihselcilik Cox’un yaklaşımına hakimdir. Tarih insanların inşa ettiği kurumların tarihidir; tarihi insanlar yaptığı için de tarihsel olanın bilgisi yaparak üretilir. İnsan, insana dair olanı yaptığı için bilir: *Verum esse ipsum factum* veya *verum et factum convertuntur* (Vico 1988; 2002), yani hakikat yapılıdır.

Vico’nun Cox üzerindeki etkisi bir sır değil (Cox 2002; 1996). Öte yandan, Cox’un bir ‘ideal ebedi tarih’ yazmaya çalışan Vico’dan kaynağını alan idealist yaklaşımı tarihsel materyalizmle nasıl birlikte düşündüğü sorgulamaya değer. Aslında Cox’un bu yaklaşımı Marx’ın (1972) yine sıkça atıf yapılan ve sosyal bilimlerde fail-yapı sorunsalının en billurlaşmış ifadesi olarak kurucu bir özdeyiş niteliği kazanan gözleminde görülür: “İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama keyiflerine göre kendi seçtikleri koşullar altında değil, doğrudan karşı karşıya kaldıkları, verili ve geçmişten aktarılan koşullar altında yaparlar.” Her ne kadar Marx özellikle doğa bilimlerindeki atılımlar dolayısıyla kendi döneminde yükselişte olan pozitivistin ve Feuerbach’ın bayağı materyalizminin bir ölçüde etkisi altında kalmış olsa da, bu tür bir materyalizmin son derece güçlü bir eleştirisini vermektense geri durmamıştır (Engels 1976:

¹⁰ Gulbenkian Komisyonu’nun raporuna ilişkin eleştirel bir değerlendirme için bkz. Burawoy (2008).

18). Bilhassa Feuerbach üzerine tezlerinde sosyal dünyanın fail merkezli bir ontolojisine ilişkin kilit önermelerde bulunmuştur. Genelde sosyal bilimlerde kötü yazılmış bir ders kitabı ezberine dayanan ve Marx’ın sosyal dünyayı ve sosyal ilişkileri nesnel iktisadi yapılara indirgediğine yönelik içeriksiz ve dayanaksız iddianın aksine, Feuerbach üzerine tezlerinde Marx (2013), indirgemeci materyalizmin insan öznelliğini ve faaliyetini, yani praksişi dışarıda bırakan yaklaşımına sert eleştiriler yöneltiyordu. Birinci tezde materyalizmin, insanın aktif ve öznel tarafını göz ardı ettiğine işaret ederek, Kartezyen *res cogitans* ve *res extensa* ikiliğinin materyalist düşünceye hakimiyetini eleştirirken, burada tartışılan konuya dair asıl pozisyonunuysa dolaysız olarak ikinci tezde ifade eder: “İnsan düşüncesine nesnellik atfedilip atfedilemeyeceği sorusu, teorik değil pratik bir sorudur. İnsan, düşüncesinin doğruluğunu pratikte kanıtlamak zorundadır.” Burada Marx’ın vurgusu, önceden teorik olarak geliştirilmiş bir düşüncenin pratikte uygulamaya dökülmesi üzerine değildir. Tam aksine, düşüncenin nesnellüğünün gerçeği yaparak, kurarak veya inşa ederek tesis edildiği üzerinedir. Üçüncü tezde de görüleceği gibi insanın kendini içinde bulduğu koşullar da insanlar tarafından yapılır ve değiştirilir, yani her ne kadar insanlar geçmişten aktarılan koşullar içinde olsa da ‘kendi tarihlerini kendileri yaparlar’. Ve sonuçta ortaya çıkanın bilgisi de, insanlar kendi tarihlerini kendileri yaptığı için doğrudur. Bilginin doğruluğunun kaynağı, o bilginin atıf yaptığı gerçekliğin insanlar tarafından yapılmış olmasıdır.

Vico ile Marx’ın bu gözlemlerini çıkış noktası kabul eden Cox, kendi eleştirel teorisinin merkezine tarihsel değişimi kavrayabilme ve böylece ona katkıda bulunma amacını yerleştirir. İnsanlar tarihin yapıcısı olduğu gibi tarihsel değişimin de kaynağındadır. Her ne kadar tekil amaçlı eylemlerinin bir sonucu olarak olmasa da, bu eylemlerin aralarındaki etkileşimin toplam sonucu olarak tarih sürekli değişime tabidir. Tarihsel değişimin bilgisiyse olgularla ilgilidir. Ama burada Cox (2012: xxii) olgulardan bahsederken, terimin bugünkü pozitivist yaklaşımda kullanılan anlamını değil, Latin dillerindeki etimolojik kökenini öne çıkarır. Dolayısıyla olgu (fact), ‘verili’ (*given*) olana değil, yapılmış (*made*) olana işaret eder: *Factum* yapmak fiilinden türerken, *datum* vermek fiilinden türemiştir. Dolayısıyla veri (data) insanın ve onun sosyal ilişkilerinin dışında bağımsız ve anlamdan yoksun bir şekilde dururken, olgu (fact) insan yapımı olduğu için niyet ve eylemi, yani praksişi sonuçlarıyla ve anlamıyla birlikte içinde barındırır.

Vico’nun, kabaca ‘tarihi yaptığımız için biliriz’ şeklinde özetleyebileceğimiz savının, Marx’ın tarih felsefesini derinden etkilediğine ilişkin çok sayıda iddia halihazırda bulunmaktadır. Marx’ın bazı atıflarından Vico’nun çalışmalarından haberdar olduğunu anlamak mümkün. Öyleyse yukarıda sorduğumuz sorunun, yani Cox’un Vico’nun idealizmiyle Marx’ın tarihsel materyalizmini nasıl bir araya getirdiği sorusunun spekülatif bir soru olmadığını farz etmek de mümkün hale gelir. Marx ve Vico arasındaki bağın doğrudan bir etkilenme olduğuna ilişkin iddialar olduğu gibi, Marx ve Vico arasında yoğun tematik benzerlikler olduğu da Marksistler tarafından sıkça savunulmuştur. Hatta zaman zaman Vico’nun bir proto-Marksist, Marx’ın ise modern Vico’ya kadar varan yorumlar gözlemlenmiştir. Esasında, Cox’un bu tür bir yolda ilerlemesinin kaynağında da liberal filozof Benedetto Croce’yle birlikte Marx ile Vico arasında benzerlikler kuran Georges Sorel’in de ciddi etkisi vardır (Ball 1995: 214-215).

Öte yandan Marx’ın Vico’ya doğrudan atıfları bazı mektuplar ve *Kapital*’in birinci cildindeki bir dipnottan öteye geçmez (Marx 1976: 493-494n4). Bu dipnotun olduğu bölümde ise Marx genel bir felsefi değerlendirme yapmaktan ziyade makineler ve büyük ölçekli sanayi çerçevesinde insanın doğayı yeniden şekillendirmesini tartıştığı bir bağlamda, bir teknoloji tarihinin yazılması gerektiği önerisini yaparken Vico’dan söz eder ve böyle bir tarihin, o tarihi insanlar yaptığı için daha kolay yazılabileceğini not eder. Marx’ın Vico’ya doğrudan atıflarının azlığından ve teorisini geliştirirken Vico’dan görece geç haberdar olmasından hareketle Marx ile Vico arasındaki mesafenin genelde kabul edilenden çok daha geniş olduğuna işaret eden Terrence Ball (1995) ise, benzerlikten ziyade farkların göze çarptığını savunur. Ball’un gözünde en temel fark, iki düşünürün tarihi yapmak veya sosyal yaşamı yapmak derken kast

ettikleri farklı anlamlardan kaynaklanıyordu. Ball'a göre, Vico yapmak derken Aristoteles'in ayırdığı şekliyle *theoria, poiesis ve praxis* üçlüsünden praxisi, yani iletişimsel eylemi kastederken, Marx'ın *poiesisi*, yani üretmeyi veya teknik bilgiyi kast etmesidir.¹¹ Ancak teknolojinin ve makinenin gelişiminden bahsederken dahi Marx, teknolojiyi insandan ve onun toplumsal ilişkilerinden bağımsız bir süreç olarak değil, insanın sosyal tarihinin bir parçası olarak görür. Yani maddi üretimin ve onun tekniğinin ta kendisi sosyal ve siyasi ilişkilerden bağımsız görülemez.

Marx'ın praxis ve eyleme ilişkin pozisyonuna ilişkin benzer bir yanlış okumayı Arendt'in (1958) emek, iş ve eylem ayrıştırmasında da bulmak mümkün. Marx'ın insanın sosyal yaşamını kendisi gibi sektörlere ayırmamasından hareket ederek Arendt, Marx'ın emek ve işi birbirine karıştırdığı, emeğe yaptığı vurguyla da insan eylemini hayatta kalmaya çalışan hayvani veya biyolojik bir faaliyete, yani emeğe indirgediği iddiasında bulunur. Ancak bu iddialar en kötü ihtimalle dürüst olmayan bir çarpıtma, en iyi ihtimalle de bir yanlış okumadan ibarettir (Holman 2011). Holman'ın işaret ettiği üzere, insanın, Arendt'in deyişiyle *animal laboran* statüsüne indirgenmesini Marx da yabancılaşmış emek kavramıyla eleştirmektedir.¹² Ancak, Marx'ın kapitalist üretim tarzına ilişkin kavramsallaştırmaları, özellikle çağdaş siyaset ve ahlak felsefesinin dilinin genellikle evrenselci olması nedeniyle, Marx'ın yönteminin tarihselci niteliği göz ardı edilerek okunduğundan, siyaset felsefesinde bu tür yanlış sonuçlara sıklıkla varılıyor. Burada da, Marx'ın *kapitalizmde* soyut emeğin tahakkümüne ilişkin tespitini Marx'ın emeği yücelttiği veya soyut emeği insanın ana faaliyeti olarak tanımladığı şeklinde yorumlamak tüm siyasi ve felsefi projesini göz ardı etmek anlamına gelir.¹³ Arendt'in insanın varlığını neden belli unsurlara ayırmak istediği genel amaçları doğrultusunda anlaşılabilir. Kapitalizmde insanın araçsal bir aklın gereklerine uygun bir şekilde faaliyetinin sınırlanmasını eleştiren Habermas (2001) ve Dallmayr (1984) gibi diğer çağdaş düşünürler de bu araçsal aklın veya faaliyetin karşısına Aristotelesçi anlamda kendinin dışında bir amacı olmayan, yani teleolojik olmayan bir faaliyet koymaya çalıştılar. Yitirilmiş olan praxisi kurtarmaya yönelik bu çaba da genellikle araçsal aklın karşısına dilsel, sözsel veya iletişimsel bir akıl yerleştirilmesiyle neticelendi. Dolayısıyla sonuç olarak bir yandan bu yazarların yaptığı ayrımlara göre, örneğin Arendt'te 'siyasi' olanın alanına girmeyen sosyal meseleler, Habermas'taysa yaşam dünyasının dışında kalan 'teknik' alanlar, yani iktisadi ve idari alanlar araçsal aklın işleyişine mahkum ediliyor. Sonuç olarak insan faaliyeti sözsel olana indirgeniyor (Markus 1986).

Öyle görünüyor ki Ball da Aristotelesçi bu ayrımı bir nevi verili kabul ederek Marx'ın tarihi yapmaktan teknik bir yapım kastettiği, Vico'nunsa insan zihninin bir yapımı olarak sosyal dünyayı kastettiği sonucuna varır. Ball'un işaret ettiği üzere, Vico'nun aksine Marx dünyayı, tanrının yaptığı doğal dünya ve insanın yaptığı sosyal dünya olarak ikiye ayırmaz. Ama yukarıda andığım diğer düşünürlerin de aksine insanın doğayla ve diğer insanlarla olan ilişkisini de birbirinden ayırmaz. Hatta sosyal metabolizmanın kaynağında bu ikili ilişki vardır. Arendt özne-nesne ilişkisini insanın siyasal varlığının ve dolayısıyla praxisinin dışında tutarak özne-nesne ilişkisi olarak gördüğü emeğin ve toplumsal üretim ve yeniden üretimin ta kendisinin son derece siyasal olduğunu göz ardı eder. Benzer şekilde Habermas da, iletişimsel eylemle karakterize olan yaşam dünyasının dışındaki iktisadi ve idari sistemleri stratejik akla terk eder. Her iki durumda da, kıskançça korunan bu yüceltilmiş (siyasal-sözsel-iletişimsel) eylem alanlarının etrafına duvarlar örmeye çalışırken aslında insanı ve onun özgür eylemini bir tür zihinsel ve dilsel hapishaneye tıkmış olurlar.

¹¹ Her ne kadar Vico kavram olarak *poiesisi* kullandıysa da, Terrence Ball'a göre (1995: 221-22) bu, kavramların Ortaçağ felsefesinde yer değiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Benzer bir tartışma için ayrıca bkz. Arendt 1958.

¹² Arendt'in üçlü ayrıştırmasına ve Marx'ı yanlış temsil etmesine ilişkin eleştirel değerlendirmeler için bkz. Benhabib (1996), Pitkin (1998), Parekh (1979), Holman (2011).

¹³ Ayrıca bkz. Markus (1986).

Modern siyaset felsefesinin bu büyülenmiş ayrımlarının izi yukarıda bahsettiğim üzere genellikle Aristoteles’in ayrımlarına ve kısmen antik Atina demokrasisine sürülebilir. Elbette antik Atina demokrasisinde bu ayrımların bir toplumsal bir karşılığı elbette vardı ve Marx da bunu görmüştü. Ama bu toplumsal karşılık kısmen insanın hayvansal mecburiyet tarafı olarak görülen faaliyetlerin, insanlıktan çıkarılmış kölelerin üzerine bırakılmasına dayanıyordu (Anderson 1996: 18-28; krş. Wood 1988).¹⁴ Ayrıca, günümüzde liberal demokrasilerde gözlenen seçkinci paradigmanın aksine Atina demokrasisinde, yoksul ve ayrıcalıksız olanların hakimiyetini tesis etmeye yönelik bir girişim vardı (Wood 2008: 30-42). Benzer şekilde, siyasal öznelerin Arendt’in siyasalına iştirak edebilmek için, sermayenin köleleştirdiği soyut emeğin varlığını siyasallaştırmaması ve emeği sadece biyolojik ihtiyacın giderilmesi olarak kurumsallaştırması ve kabul etmesi gerekiyor. Marx üretim derken sadece emeğin doğayla girdiği ihtiyaç ilişkisini değil, yaşamın ve toplumsallığın üretimini görüyordu ve bu yüzden de bizi ‘üretim saklı evine’ davet ediyordu. Ellen Wood’un (1981) da işaret ettiği gibi, Marx’a göre ‘kapitalist üretimin nihai sırrı siyasi’ bir sırdır.

Cox, Vico ve Marx: Alanlar, Yapılar ve ‘Faktörler’

Robert Cox da elbette Marx’ın Vico ile benzerlikleri olduğunu düşünüyordu, özellikle de yukarıda ifade ettiğim gibi tarihi yapmanın, insana toplumsal yaşamı bilme adına bir ayrıcalıklı bir erişim sağladığı konusunda. Diğer yandan, Marx’ın Vico’nun düşüncesini tek taraflı olarak benimsediğini iddia ediyordu. Cox’a göre (2002: 51) Marx ‘maddi üretimi birincil sebep’, fikir ve kurumları ise onun ‘sonuçları’ olarak görmüştü. Daha sonra Ortodoks Marksizm olarak anılacak bu Kautsky-Plehanov yorumunun özellikle Anglo-Amerikan dünyasında yayılmasında Cohen (1978) gibi tekno-determinist yorumcuların da katkısı büyüktür. Hem bu tür ‘analitik Marksist’ yorumlarda hem de Marksizmi genel olarak iktisadi altyapının diğer her şeyi belirlediği varsayımına sahip olmakla eleştiren anti-Marksist pozisyonlardan kaynağını alan bu indirgemeciliği reddeden bir Marksist gelenek de bulunmaktadır ve bu gelenekteki çeşitli yaklaşımların vurguladığı üzere üretim, iktisadi üretim değil, toplumsal yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir (Sayer, 1987). Diyalektik ontoloji ve epistemolojinin önemli unsurlarından biri, tıpkı yukarıda insan faaliyetinin parçalara ayrılması girişiminde olduğu gibi, toplumsal yaşamı oluşturan ilişkilerin ‘alanlar’ halinde ayrılmasını da reddetmesidir. İktisadi olanın, siyasi olanı veya sosyal olanı nedensel olarak belirleyebileceği fikri, dış dünyanın tanımlanabilir parçalar halinde incelenebileceği varsayımına dayanır ve bu varsayım bütünlükcü bir Marksist diyalektik onto-epistemolojiye aykırıdır. Elbette Marx’ın eserlerinde bu indirgemeci yorumu mümkün kılacak tekil ifadeler bulmak mümkündür. Ama başka bir yerde (Teschke ve Cemgil 2014) belirttiğimiz gibi, üretimden sadece yaşamın biyolojik koşullarının fiziken üretimi değil, tüm toplumsal ilişkileri kapsayacak şekilde yaşamın üretimi ve yeniden üretimi anlaşılmalıdır. Nitekim, Cox (2002: 31) da daha sonra kavramı bu şekilde genişletiyordu:

Benim için başta mal ve hizmetlerin üretiminin mevcut organizasyonunun incelenmesi olan çalışma, artık kurumlar, hukuk, ahlak ve fikirleri içerecek şekilde kavramsal olarak genişledi...

... Maddi üretim kaynaklarının ve emeğin yeni üretim çevreleri yaratmak için hareket ettirilmesinin kendisi üretimdir. Maddi üretimin içinde gerçekleştiği zihinsel iklimin, alışkanlıkların ve tavırların yaratılması da [üretimdir].

Ancak, diğer yandan maddi üretim hala diğer ‘alanlardan’ ayrıdır. Cox’un bu ikircikli hali, Uİ ve USİ’nin farklı ekollerinden gelen eleştirilerde de kendini gösterir. Özellikle iktisadi indirgemecilik eleştirisini getirenler, Cox’un eserinin tüm çabasına rağmen maddi üretim

¹⁴ Atina demokrasisinde kölelik ve yurttaşlık üzerine daha detaylı bir siyaset teorisi yaklaşımı için bkz. Wood (1988).

tuzağından kurtulamadığını not ederken, son kertede her şeyin yine maddi üretimin organizasyonuna indirildiği iddiasında bulunur.¹⁵ Her ne kadar Cox metateorik yaklaşımında daha kapsamlı bir tarihsel materyalist onto-epistemoloji aracılığıyla bir tarihsel yapının ancak maddi kabiliyetler, fikirler ve insan kurumlarının çok yönlü karşılıklı etkileşimi üzerinden anlaşılabileceğini savunsa da, ampirik çalışmada maddi kabiliyetlerin ve bunların örgütlenişinin daha belirleyici olduğunu söylemek mümkün (Jessop and Sum 2001). Diğer taraftan ise, indirgemecilik suçlamasından kaçınmak amacıyla maddi olan, fikri olan ve kurumsal olanı birbirinden görece bağımsız alanlar şeklinde formüle ederek aralarında bir dışsallık ilişkisi kurmuştur. Bu tür bir yaklaşım da kimi Marksistlerin gözünde Cox’un Weberci plüralizme savrulmasına yol açmıştır (Burnham 1991). Cox Weberci plüralizmle Marksist tarihsel materyalizmi birleştirmekte sorun görmez. Bir tarihsel yapıyı incelerken, örneğin karşılaştırmalı siyaset ve siyasi iktisat bağlamında senkronik analiz yaparken Weberci yaklaşımı, bu tarihsel yapının ortaya çıkış ve değişme potansiyelini incelerken diyakronik yaklaşımla tarihsel materyalist pozisyonu kullandığını ve bunların bir arada kullanılması gerektiğini savunur (Cox 2002, 28).

Dolayısıyla, Cox’un yaklaşımında maddi kabiliyetler, kurumlar ve fikirler veya sosyal kuvvetler, devlet biçimleri ve dünya düzenleri, her biri bir diğerini tesis edecek şekilde bir araya getirilmiş olsa da, bu belirlenim alanları, ayrı ve özerk birer alan olarak hala dışsal bir ilişki içindedir (Lacher 2008, 58). Yani Cox’un devlet biçimleri, sosyal kuvvetler ve dünya düzenlerinin karşılıklı belirlenimine ilişkin değerlendirmesi ister istemez bu analiz düzeylerini geçici de olsa şeyleştirilmesine yol açar. Cox’un buna aldığı önlem, bu analiz düzeyleri veya belirlenim alanlarının özgül konfigürasyonlarının, sınırlı totaliteler şeklinde tezahür eden tarihsel yapılar veya eylem çerçeveleri teşkil ettiğini ifade etmektir. Yapılar tarihsel olarak sonlu ve etki olarak sınırlı olsa bile, sonuçta analizin başlangıç noktasını tesis etmeleri bakımından ‘sistemin sürdürülmesine yönelik önyargı’ burada da aşılmamış olur. Daha önce başka bir yerde tartıştığım gibi (Cemgil 2018), Cox’un bu ayrımları zamanında Marksizmin, toplumsal ve fikri olanın iktisadi olana indirgenmesiyle ilişkilendirilmesine bir karşılık vermek üzere bu şekilde kurguladığını farz etmek mümkün. Fakat fikri olan, maddi olan ve kurumsal olan arasında kurmaya çalıştığı karşılıklılık, bir kez bunlar birbirinden ayrı tesis edildiği ve içerikleri ayrı belirlendiği için mümkün olmayacaktır veya ancak ampirisist ya da Weberci plüralist bir yöntemle mümkün olabilecektir. Yine benzer şekilde ‘sosyal üretim ilişkileri tarzı’nın boyutlarını incelerken ‘nesnel faktörler’, ‘öznel faktörler’ ve kurumsal formları bir karşılıklılık ilişkisi içinde düşünürken, ayrı toplumsal alanlardan kaynağını alan *faktörler* olarak görür (Cox 1987, 29). Bu da tüm çabanın değerini sorgulamaya tek başına yeterlidir. Her halükarda, kapıdan kovulan Kartezyen ayırım, bacadan analize geri girer. Amaç sonunda plüralist bir yöntem ve Kartezyen ayırma varmaktıysa, tarihselciliği bu ölçüde kuvvetli bir vurguyla öne çıkarması çok da gerekli olmazdı. Son kertede, her ne kadar Cox kurumlar, fikirler ve maddi üretim arasında karşılıklı belirlenime dayanan bir teorik şema oluşturmuş olsa da, bu Weberyen metodolojik plüralist perspektif nedeniyle bu alanları ancak dışsal olarak birbiriyle ilişkiye giren bağımsız faktörler olarak kurgulamıştır (Jessop ve Sum, 2001: 94-95). Asıl problem tek başına Cox’un yaklaşımının onto-epistemolojisinin yeterince diyalektik veya tarihsel materyalist olmaması değil, bu makalenin başında üzerinde durduğum değişim vurgusunun anti-yapısalcı potansiyelini gerçekleştirilememiş olmasıdır. Bunun temel nedeniyse, kendisinin de teslim ettiği gibi, ideal tiplerle ve bunların statik ilişkileriyle karakterize olmuş senkronik yaklaşım ile değişimi ve onun dinamiklerini görmeye çalışan diyakronik yaklaşımı birleştirmeye çalışmasıdır (Cox 2002: 28). Dolayısıyla, perspektifler üzerine bir perspektif inşa ederek, ferdi perspektiflerini sınırlarını ve böylece sistemi yeniden üretmeye yönelik önyargılarını aşmaya çalışırken, bir perspektifler kolajı elde etmiştir.

¹⁵ İndirgemecilik eleştirisi ve diğer eleştirilerin bir özeti için bkz. Schechter 2002.

Özetle Cox, problem çözücü yaklaşımı eleştirel yaklaşımla birlikte kullanarak hem açıklayıcı kuvveti daha yüksek hem normatif boyutu güçlü bir kuram inşa etmeye çalışırken, kendi değişim vurgusunun altını oymuş ve eleştireliliğinin sınırını yapısalcılığın başka bir boyutuna kurban etmiştir. Hannes Lacher'in (2008: 63) son derece isabetli gözleminde dile getirdiği üzere, kapitalist üretim tarzındaki büyük yapısalcılığın yerine 'tarihsel blok'un veya tarihsel yapının 'minyatür yapısalcılığını' koymuştur. Bunun nedeni ise kavramsal evreninin büyük kısmının Poulantzas ve dolayısıyla Althusser'in Marksist yapısalcılığının kategorileri üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Aynı zamanda bir kez bu yapısalcı ayırım kabul edildiğinde, Cox'un yapısalcılıktan uzaklaşma çabaları bu kez de kendini araçsalcı-elitist uca yaklaşımdan kurtaramamıştır (Lacher 2008).¹⁶

Sonuç

Sonuç olarak her ne kadar Cox tarihselci perspektiften dinamik bir U(S)İ teorisi geliştirerek, senkronik pozitivist ve Weberyan yaklaşımların ötesine geçmeye çalışsa da Weberyan metodolojik plüralizmden, ideal tipik senkronik analizden ve bunlar dolayısıyla insanın sosyal yaşamını sektörlere ayıran yaklaşımdan ve nihayetinde perspektifler üzerine bir perspektif yerine, perspektifleri yan yana getiren bir konum aldığından Cox'un teorisi yapısalcılığın en temel sorununu, yani tahakküm sistemini kavramsal olarak yeniden üretme sorununu aşamamış görünmektedir. Yani 'sistemin muhafazasına ve yeniden üretimine ilişkin önyargı'nın ötesine ancak kısmen geçmiştir. Uzun dönem yapıların yerine görece daha kısa dönem yapıları koyarak ve bunların senkronik fotoğraflarını çekerek yapısalcılığın önyargısını tamamen aşması mümkün olmamıştır. Yine film metaforlarıyla devam edecek olursak gerçek, tahakküm biçimleriyle, kurumlarıyla, kişileriyle ve direniş biçimleriyle hareketli ve dinamikken, onu ancak çok yönlü kaleydoskopik hareketli görüntülerle temsil edebiliriz.

Öte yandan, metateorik düzlemde bu sorunu güçlü bir şekilde dile getirmiş olması Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Siyasal İktisat bakımından büyük bir kazanımdır. Bu kazanımın korunması her iki disiplinde de anaakımın tahakkümüne karşı eleştireliliğin muhafaza edilmesi hem de özellikle eleştirel perspektiflerin her birinin kendi onto-epistemolojisi etrafında rakip kamplar şeklinde örgütlenerek bunları kariyer ilerletici ağlara çevirdiği bir ortamda (Baele ve Bettiza 2020), kurumsallaşmış tahakkümün her biçimine karşı pozisyon almaya imkan vermesi açısından önemlidir. Ayrıca, insanın sosyal yaşamının insanlar tarafından inşa edildiği ve insanlar tarafından değiştirilebileceği varsayımlarını Uİ ve USİ disiplinlerinin merkezine çekmiş olması da kayda değer. Ancak eleştirel teorinin tam potansiyelinin gerçekleşebilmesi için analiz biriminin mevcut anaakım disiplinler perspektiflerinden uzaklaşarak insan eylemliliğinin diyalektikliğine odaklanması gerek. Praksisi merkezine alan böyle bir diyalektik kavramsal çerçevesi Marx'ın ve diğer eleştirel sosyal bilimcilerin eserlerinde, deneyimsel birikimiye insanlığın kolektif tarihinde bulunur.¹⁷ David Graeber'ın (2015: 89) hatırlattığı gibi dünyayı biz yaptığımız için 'aynı kolaylıkla biz değiştirebiliriz;' bu da 'dünyanın nihai saklı hakikati'dir. Her ne kadar Cox, insanın sosyal yaşamının bu kurucu onto-epistemolojik prensibini meta-teorik yaklaşımından teorik ve ampirik yaklaşımına yeterince taşıyamamış olsa da, mütehakkimin tarafında konumlanan ve böylece tahakkümü ebedileştirmede araçsal bir rol

¹⁶ Uİ ve USİ alanlarında Neo-Gramscici olarak bilinen diğer pek çok yaklaşım bu sorunları aşmaya çalışan perspektifler önermiştir. Bu makale daha ziyade Cox'un insanların değişimdeki rolü üzerine vurgusuna odaklandığı için bu tartışmalara girilmemiştir. Ancak bu literatüre giriş yapmak isteyenler için Andreas Bieler, Ian Bruff ve Adam David Morton'ın (2015) 'Gramsci and 'the International': Past, Present and Future' adlı çalışması faydalı olacaktır.

¹⁷ Bu konuda en iyi felsefi tartışmalardan biri Karel Kosik (1976) tarafından yapılmıştır. Uluslararası İlişkiler disiplini bağlamında praksis merkezli bir diyalektik yaklaşıma ilişkin daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Cemgil (2018).

üstlenen anaakım perspektiflere esaslı bir şekilde meydan okuyan bu prensibi kuvvetli bir şekilde dile getirmiştir.

Kaynakça

- Althusser, L. 2003. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul: İthaki.
- Arendt, H. 1958. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Baele, S. J. ve G. Bettiza. 2020. "Turning everywhere in IR: on the sociological underpinnings of the field's proliferating turns", *International Theory* 13(2): 314-340.
- Ball, T. 1995. *Reappraising Political Theory: Revisionist Studies in the History of Political Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Benhabib, S. 1996. *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bieler, A., I. Bruff ve A. D. Morton. 2015. "Gramsci and 'the International': Past, Present and Future", Mark McNally (der.) *Antonio Gramsci içinde*. Basingstoke: Palgrave, ss. 137-155.
- Burawoy, M. 2008. Open the social sciences: To whom and for what? *Portuguese Journal of Social Science* 6(3): 137-146.
- Burnham, P. 1991. Neo-Gramscian Hegemony and the International Order, *Capital & Class* 15(3): 73-92.
- Carr, E. H. 2010. *Yirmi Yıl Krizi, 1919-1939*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cemgil, C. 2018. Marksizm ve Uluslararası İlişkiler: Praksis Merkezli bir Diyalektik, *Praksis* 47.
- Cohen, G. A. 1978. *Karl Marx's Theory of History: A Defence*. Princeton: Princeton University Press.
- Cox, R. W. 2012. For someone and for some purpose: An interview with Robert W. Cox, in Shannon Brincat, Laura Lima and João Nunes, *Critical theory in international relations and security studies: interviews and reflections*, Routledge s. 15-34.
- Cox, R. W. 1981. 'Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory', *Millennium*, 10(2): 126-155.
- Cox, R. W. 1985. 'Postscript 1985', R. O. Keohane (der.) *Neorealism and its Critics içinde*, New York: Columbia University Press, ss. 239-54.
- Cox, R. W. with Timothy J. Sinclair. 1996. *Approaches to World Order*. New York: Cambridge University Press.
- Cox, R. with Michael G. Schechter. 2002. *Political Economy of a Plural World: Critical Reflections on Power, Morals and Civilizations*. Londra: Routledge.
- Dallmayr, F. 1984. *Polis and Praxis: Exercises in Contemporary Political Theory*, Cambridge Mass: MIT Press.
- Devetak, R. 2012. 'Vico Contra Kant: The Competing Critical Theories of Cox and Linklater', Shannon Brincat, Laura Lima and João Nunes (der.), *Critical theory in international relations and security studies: interviews and reflections içinde*, Londra: Routledge
- Eagleton, T. 2006. *Criticism and Ideology: A Study in Marxist Literary Theory*, Londra: Verso.
- Eagleton, T. 2007. *Ideology: An Introduction*, Londra: Verso.
- Engels, F. 1976. *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*. Ankara: Sol.
- Graeber, D. 2015. *The Utopia of Rules: On Technology, Stupidity and the Secret Joys of Bureaucracy*. Brooklyn ve Londra: Melville House.
- Gramsci, A. 1997. *Hapishane Defterleri*. İstanbul: Belge.
- Habermas, J. 1993, *İdeoloji olarak teknik ve bilim*, İstanbul: Yapı Kredi.
- Habermas, J. 1998, *Bilgi ve İnsansal İlgiler*, İstanbul: Küyerel.
- Hall, S. 1982. 'The rediscovery of 'ideology': return of the repressed in media studies', Tony Bennett, James Curran, Michael Gurevitch and Janet Wollacott (der.) *Culture, Society and the Media içinde*, ss. 52-86.

- Hall, S. 1986. 'The Problem of Ideology: Marxism without guarantees' *Journal of Communication Inquiry*, 10(2): 28-44.
- Hoffmann, S. 1977. An American Social Science: International Relations. *Daedalus*, 106(3): 41-60.
- Holman, C. 2011. Dialectics and distinction: Reconsidering Hannah Arendt's critique of Marx. *Contemporary Political Theory* 10: 332-353.
- Horkheimer, M. 1986. *Akıl Tutulması*, İstanbul: Metis.
- Jessop, B. and Sum, N. L., 2001. Pre-disciplinary and post-disciplinary perspectives. *New Political Economy*, 6(1): 89-101.
- Kosík, K. 1976. *Dialectics of the Concrete: A Study on Problems of Man and World*. Boston: D. Reidel.
- Kubálková, V. 2016. Framing Robert W. Cox, Framing International Relations, *Globalizations*, 13(5): 578-593.
- Lacher, H. 2008. History, Structure, and World Orders: On the (Cross-)Purposes of Neo-Gramscian Theory, Alison J. Ayers (der.) *Gramsci, Political Economy, and International Relations Theory: Modern Princes and Naked Emperors* içinde, New York: Palgrave, ss. 45-65
- Leysens, A. 2008. *The critical theory of Robert W. Cox: Fugitive or Guru?* New York: Palgrave Macmillan.
- Linklater, A. 2007. *Critical Theory and World Politics: Citizenship, Sovereignty and Humanity*. Routledge.
- Markus, G. 1986. Praxis and Poiesis: Beyond the Dichotomy, *Thesis Eleven* 15(1): 30-47.
- Marx, K. 1972. *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. Moskova: Progress.
- Marx, K. 1844 *El Yazmaları*. İstanbul: Birikim.
- Marx, K. ve F. Engels 2013. *Alman İdeolojisi*, İstanbul: Evrensel.
- Marx, K. 1976. *Capital: A Critique of Political Economy*, c. 1, Middlesex: Penguin.
- Morgenthau, H. 1970. *Uluslararası Politika: Güç ve Barış Mücadelesi*. Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği.
- Murphy, C. 2008. Preface. *The critical theory of Robert W. Cox: Fugitive or Guru?* New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Parekh, B. 1979. Hannah Arendt's critique of Marx, M. Hill (der.), *Hannah Arendt: The Recovery of the Public World* içinde, New York: St Martin's Press.
- Pitkin, H. 1998. *The Attack of the Blob: Hannah Arendt's Concept of the Social*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sayer, D. 1987. *The Violence of Abstraction: The Analytic Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basil Blackwell.
- Schechter, M. 2002. R. W. Cox, *Political Economy of a Plural World: Critical Reflections on Power, Morals and Civilizations* içinde. Londra: Routledge, ss. 1-25.
- Smith, H. 1994. 'Marxism and International Relations', A. J. R. Groom ve Margot Light (der.) *Contemporary International Relations: A Guide to Theory* içinde, Londra: Pinter, ss. 142-155.
- Smith, H. 1996. 'The Silence of the Academics: International Social Theory, Historical Materialism and Political Values', *Review of International Studies*, 22(2): 191-212.
- Vico, G. 1988. *On the Most Ancient Wisdom of the Italians Unearthed from the Origins of the Latin Language*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Vico, G. 2002. *The First New Science*, Cambridge: Cambridge University Press
- Wallerstein, I. ve diğ. 1996. *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press.
- Waltz, K. 2015. *Uluslararası Politika Teorisi*, İstanbul: Phoenix.

- Wood, E. M. 1981. The Separation of the Economic and the Political, *New Left Review* I (127): 66-95.
- Wood, E. M. 1988. *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*. Londra: Verso.
- Wood, E. M. 2008. *Citizens to Lords: A Social History of Western Political Thought from Antiquity to the Late Middle Ages*. Londra: Verso.

Araştırma Makalesi

Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Tartışmalarında Toplumsal Dönüşüm Anlayışının Yeri

The Place of the Concept of Social Transformation in the Discussions of Transition from Feudalism to Capitalism

Burak İYİEKİCİ¹

Öz

Feodalizmden kapitalizme geçiş, feodalizm ve kapitalizmin tanımlanması, feodalizmden kapitalizme geçişte temel etmenin ne olduğu gibi pek çok farklı tartışmayı içinde barındırır. Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları pek çok farklı kuramsal değerlendirme içerdiği için oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu çerçevede bu çalışmanın temel amacı feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının R.J. Holton'u esas alarak anlamaya çalışmaktır. Başka bir deyişle çalışma feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarını oluşturan temel farklılıkların toplumsal dönüşüm anlayışı çerçevesinde anlamaya çalışacaktır. Öncelikle feodalizm ve kapitalizm tartışmalarında sıklıkla karşılaşılan üretim tarzı, üretim ilişkileri, üretici güçler kavramları ele alınacaktır. Ardından Marx'ın toplumsal dönüşümün temel motoru nedir sorusuna verdiği cevap incelenecektir.

Bu çerçevede öncelikle Sweezy, Wallerstein'in feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında ortaya attığı değerlendirmeler incelenecektir. Ardından Dobb, Hilton ve Brenner'in yaklaşımı ortaya koyulacaktır. Son olarak ise Anderson'un tartışmaya katkıları ele alınacaktır. Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarını ayıran temel farklılıklar analiz edilmeye çalışılacak, feodalizmin nasıl tanımlandığı, ticaretin dönüştürücü bir güç olup olmadığı gibi çeşitli hususlar incelenmeye çalışılacaktır. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal dönüşüm, değişim ilişkileri, sınıf ilişkileri.

JEL Kodları: N00, P00.

Abstract

The transition from feudalism to capitalism, the definition of feudalism and capitalism, includes many different discussions, such as what the main factor in the transition from feudalism to capitalism is. Discussions on the transition from feudalism to capitalism have a very complex structure as they contain many different theoretical evaluations. In this context, the main purpose of this study is to discuss the transition from feudalism to capitalism by R.J. It is trying to understand on the basis of Holton. In other words, the study will try to understand the main differences that constitute the transition from feudalism to capitalism within the framework of social transformation. First of all, the concepts of mode of production, relations of production, and productive forces, which are frequently encountered in feudalism and capitalism discussions, will be discussed. Then, Marx's answer to the question of what is the basic engine of social transformation will be examined.

In this framework, first of all, the evaluations of Sweezy and Wallerstein in the transition from feudalism to capitalism will be examined. Then, the approach of Dobb, Hilton and Brenner will be presented. Finally, Anderson's contributions to the discussion will be discussed. It will be tried to analyze the main differences separating the transition from feudalism to capitalism, various issues such as how feudalism is defined, whether trade is a transformative power or not. In the conclusion part, a general evaluation will be made.

Key Words: Social transformation, exchange relations, class relations.

JEL Codes: N00, P00.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Orcid: 0000-0003-3604-0760, burakiyekici@gmail.com.

Giriş

Toplumsal çözümler temelinin aldığı kuramsal kökene bağlı olarak birbirinden ayrışır. Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında da toplumsal dönüşümün ana belirleyicisi nedir sorusuna verilen cevap, feodalizmden kapitalizme geçişin sebeplerinin birbirinden farklılaşmasına neden olur. Ancak bu farklılığın kuramsal ayrımlardan kaynaklandığı çözümlenemediğinde, bilgi yığınları içerisinde kaybolmak mümkündür. Bu bağlamda, Holton'un (1981) feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları bağlamında yaptığı kuramsal değerlendirme pek çok olguyu anlarken yol açıcı bir perspektif sunmaktadır. Bu çerçevede, bu yazının amacı Holton'un (1981) belirginleştirdiği kuramsal ayrımlar ışığında feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının cereyan ettiği Sweezy, Wallerstein, Dobb, Brenner ve Anderson'un temel tezlerini anlamaya çalışmaktır. Bu bağlamda, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarını kavramak için tartışmaların teorik temellerini aldığı Marks'ın toplumsal dönüşüm kuramını analiz etmek faydalı olacaktır. Marks, temel sorunsallarının değişmesi, farklı fikirler ve düşünürlerle etkileşim sürecinin devam etmesi nedeniyle, bu soruya farklı dönemlerde yazmış olduğu eserlerinde farklı cevaplar bulmuştur. Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarına, Marks'ın toplumsal dönüşüm yaklaşımındaki farklılıklar çerçevesinde bakmak, bu tartışmalara dair pek çok argümanı daha net bir biçimde anlamamızı sağlayacaktır. Fakat buradaki sorunsal feodalizmden kapitalizme geçiş sürecindeki farklılıkları kavramakla beraber hangi yaklaşımın bize daha aydınlatıcı ve açıklayıcı araçlar sunduğunun tespit edilmesidir. Bu sorunsalın cevabı sosyal bilimlerin doğası gereği öznel bir yaklaşımla ortaya konulabilir. Bu çerçevede, çalışma öncelikle feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında farklı biçimler alacak olan üretim ilişkileri ve üretici güçler kavramlarını genel olarak inceleyecek, ardından bu iki kavram Marks'ın toplumsal dönüşümüne verdiği farklı yorumlar esas alınarak anlaşılmasına çalışılacak, son olarak feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının sağladığı kuramsal olanaklar ortaya konulacaktır.

Üretici Güçler, Üretim İlişkileri ve Üretim Tarzı

Marksist toplumsal dönüşüm anlayışına dair değerlendirmeler, üretici güçlerin, üretim ilişkilerinin ele alınma biçimi, üretici güçler ve üretim ilişkileri arasındaki ilişkiler konusunda düğümlenir. Öncelikle, ilgili tartışmalardan bağımsız olarak, kısaca üretici güçler ve üretim ilişkilerine dair temel kavramsal çerçeveye dair bir giriş yapmak, üretim ilişkileri ve üretici güçler bağlamındaki tartışmayı anlamak açısından faydalı olabilir.

Üretimin yapılabilmesi için bazı aletlere ihtiyaç duyulur. Toplumun geçimini doğadan elde etmemizi sağlayan güçlerin analizi bizi bazı ayrımlara götürür:

-*üretim aletleri*: maddi değerler yani hem tüketim maddeleri hem de üretim aletleri bunların yardımıyla üretilir.

-*insanlar*: üretim aletlerini kullanan bir emek gücü yani insanlar olmadan hem bu aletler üretilmez hem de kullanılamaz.

-*üretim deneyimi*: mesleki bilimsel ve teknik bilgiler gibi kümülatif bilgileri içerir.

-*iş alışkanlıkları*: her emekçiye özgü iş alışkanlıkları, onun yetkinliği, ustalığı mesleğe alışmış olması hali.

Bu unsurların hepsi karşılıklı etkileşimleriyle birlikte alındığında, üretici güçlerini oluşturan maddi kuvvetler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Bu noktada ortaya çıkan soru üretici güçlerin durumunu tanımlayan temel etkenin ne olduğu ile ilgilidir, bu bağlamda üretici güçlerin belirleyicisi *üretim aletleridir*, çünkü iş için gerekli olan teknik bilgi, insan sayısı, iş süreçlerini belirler. Taştan yapıma ilkel araçlar, hayvan avı ve yetiştirilmesi için gerekli ok ve yay, tarıma geçişi kolaylaştıran maden aletler, çömlekçilik ve demirciliğe geçiş, ticaret ve zanaatın

ayrılması, manifaktürün doğuşu, mekanik sistemle sanayiye geçiş, buhar gücü ve sonrasında elektrik enerjisi üretici güçlerin gelişimini göstermektedir (Politzer, 1998: 275-278).

Diğer yandan, üretim tekil bir süreç değildir, toplumsallığa işaret eder. Toplumsal bir ilişki olan üretim, doğal olarak beraberinde insanlar arasındaki ilişkileri getirir. İnsanlar üretim sürecinde sadece üretici güçler ile değil aynı zaman kendi aralarında çeşitli ilişkilere girerler bu ilişkiler “üretim ilişkileri” olarak adlandırılır. Üretim ilişkilerinin özünü ise *üretim araçlarının mülkiyet biçimi* oluşturur. Üretim araçlarının mülkiyet biçimi bölüşümün nasıl olacağını, yani artı ürüne kimlerin nasıl el koyacağını, üretim sürecinde bireylerin karşılıklı durumlarını ve toplumda yapılacak iş bölümünün sınırlarını belirler. Üretim tarzı üretim ilişkileri ve üretici güçler bağlamında tanımlanır (Politzer, 1998: 278-282). Peki üretim tarzının belirlenmesinde başat faktör nedir? Toplumsal dönüşümün ana moturu nedir? Ya da üretici güçler ve üretim ilişkileri arasında nasıl bir ilişki vardır? Bu sorulara geçmeden önce, kuramsal tartışmaları değerlendirirken göz önünde tutulması gereken bazı noktaların altını çizmek faydalı olabilir.

Marks, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* kitabında üretimin soyut bir kavram olduğunu, üretimin ortak özelliklerine dikkat çekildiği ve bu özellikler tam olarak belirtildiği süreçte yapılan soyutlamanın akla uygun bir soyutlama olacağını belirtmiştir. Aşağıdaki gibi devam eder:

“...Bununla birlikte bu genel nitelik, ya da bu ortak özellikler kıyaslama olanağı sağladığı gibi, öğeleri birbirinden ayırarak değişik niteliklere bürünen çapraşık bir bütün oluşturur. Bu niteliklerden bir kısmı bütün dönemleri kapsar, bir kısmı ise dönemlerden ancak bir kısmı için geçerlidir. Bu özelliklerden bazıları, en modern dönemin olduğu gibi, en eski dönemin de ortak özelliğidir. Bunlar olmadan, herhangi bir üretim düşünülemez...” (Marks, 1979: 248).

Bu çerçevede üretim tarzının çeşitli aşamaları olduğu dikkate alınmalıdır. Örneğin, feodal ilişkilerin birinci dönemi Avrupa’da 5. Yüzyılda başlamış ve 11. Yüzyıla kadar sürmüştür, Asya’da Çin’de 3. Yüzyılda, Hindistan’da 4. ve 5. Yüzyıllarda başlamış ve 8. Yüzyılda son bulmuştur. Asya’nın diğer ülkelerinin çoğunda 11. ve 12. Yüzyıla kadar sürmüştür. Feodal ilişkiler tarihindeki ikinci dönem feodalitenin açılması ve zanaat ve tarımın birbirinden ayrılması olup, aynı zamanda kentlerin kuruluş dönemidir ve bu süre Avrupa’da 11. Yüzyıldan 15 Yüzyıla kadar sürer; Asya ve Kuzey Afrika’da ise 9. Yüzyıldan 15. Yüzyıla uzanır ki bu dönemleri kendi içinde de ayırmak mümkündür. Feodalitenin üçüncü dönemi, feodal ilişkilerin çözülüşü ve kapitalist ilişkilerin ortaya çıkması ile kendini göstermektedir. Avrupa’daki bu dönem 15. Yüzyıldan 17. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. Avrupa kendi dinamikleriyle bu süreci yaşarken Avrupa’da sömürgeciliğin genişlemesi Afrika’da çok uzun bir süre boyunca feodalitenin devam etmesine sebep olmuştur (Kerov, 1979: 129-130). Kuşkusuz bu tür dönemlendirmeler de üretici güçler ve üretim ilişkileri bağlamındaki tartışmalara bağlı olarak farklılaşacaktır. Ancak yine de üretici güçler ve üretim ilişkilerinin dinamik yapısının vurgulanması faydalı görünmektedir.

Marksist Toplumsal Dönüşüm Yaklaşımı

Marks’tan hareketle toplumsal dönüşümün en az dört farklı yorumu yapılabilir. Marks, (a) *Alman İdeolojisi* (1845) eserinde “değişim ilişkileri”ne vurgu yapmış, *Felsefenin Sefaleti* (1847) eserinde (b) “teknolojik değişime” ve (c) “üretici güçler” deki değişime vurgu yaparken ve (d) *Komünist Manifesto*’da (1848) üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki ilişkiye yani “sınıf çatışmaları”na vurgu yapmıştır (Holton, 1981: 835). Örneğin *G. A. Cohen’in Karl Marx’s Theory of History: A Defence* kitabı bu konuda önemli bir tartışma konusu olmuştur. Cohen’e göre üretici güçler tarih boyunca gelişirler ve üretim ilişkilerini belirleyen üretici güçlerin gelişme seviyesidir. Cohen’in bu yaklaşımı teknolojik bir yorum olarak değerlendirilmiştir çünkü emek üretici güçlerin içerisinde görülmemiştir (Suchting, 1982: 161). Wood’a göre ise

(2003: 167) üretim ilişkilerini belirleyen üretici güçler değil, üretici güçleri belirleyen üretim ilişkileridir. Bu ve buna benzer değerlendirmeler çoğaltılabilir. Comninel’e göre, Marks’ın toplumsal dönüşüm yaklaşımındaki farklılıklarda erken dönem eserlerini kıta Avrupası’nda yazmasının etkisi vardır. Marks’ın pre-kapitalist süreci incelerken, kapitalizmi düşünmesi Manchester’da kapitalist dinamiklere Engels aracılığıyla daha yakın olması ile başlamıştır. Ancak Comninel’e göre, bu durum Marks’ın erken ve geç dönem çalışmaları arasında kopuşu temsil etmez (Oğuz, 2011: 46).

Holton (1981), feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında Marks’ın toplumsal dönüşüm yaklaşımına dair farklı yorumların merkezi rolde olduğunu ortaya koyar. Üretici güçler ve üretici güçler arasındaki ilişkiye dair kuramsal farklılıklar feodalizmden kapitalizme geçiş çözümlerinin birbirinden farklılaşmasının sebebidir. Bu bağlamda, (a) feodal üretim tarzının tanımlanması (b) kapitalist üretim tarzının tanımlanması (c) feodalizmden kapitalizme geçişin temel dinamiği konusunda birbirinden farklı değerlendirmeler ortaya çıkar. (a) “Değişim ilişkileri” perspektifinden yaklaşan Sweezy ve Wallerstein (b) “Sınıf çatışmaları”-mülkiyet ilişkileri- perspektifinden yaklaşan Dobb, Hilton ve Brenner (c) Marksist eklektizm olarak adlandırılan Perry Anderson’un görüşü (Holton, 1981).

Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Tartışmaları

Sweezy ve Wallerstein “Değişim İlişkileri” Yaklaşımı²

Sweezy ve Wallerstein’a göre kapitalizm, “değişim için üretim” anlamına gelirken, feodalizm “kullanım için üretim” anlamına gelmektedir. Yani Sweezy ve Wallerstein toplumsal dönüşümü Marks’ın *Alman İdeolojisi* eserine paralel bir anlamda “değişim ilişkilerinde” aramaktadırlar. Sweezy, feodalizmi teknik olarak ilkel ve iş bölümünün zayıf olduğu bir sistem olarak tanımlar. Wallerstein ise üretimin ve nüfusun düşük olduğu küçük bir ekonomik sistem olarak açıklar. Yani feodalizmi iş bölümünün gelişmediği ve ticaretin de zayıf olduğu bir üretim tarzı olarak değerlendirirler (Holton, 1981: 839-840). Sweezy’nin değişim ilişkileri perspektifini Dobb’a yönelttiği eleştirilerde görmek mümkündür.

Sweezy’nin deyimiyle, Dobb, “feodalizmi, gerçekte serflikle ifade ettiğimiz anlamda özdeştir, gerek bazı hizmetlerin görülmesi ve gerekse para ve mal olarak ödenecek vergiler biçiminde, bir feodal beyin belirli ekonomik hizmetlerin yerine getirilmesi için zorla ve kendi iradesinin dışında üreticiye yüklenen yükümlülüklerdir” şeklinde tanımlamış, yani feodalizmle serfliği eşanlamı olarak analiz etmiştir. Sweezy ise bu tanımın bir üretim sistemini belirlemesi anlamında eksik olduğunu ve feodal olmayan toplumlarda bazı serflik olgularının da var olduğu söylemiştir (Sweezy, 1984: 32-33). Sweezy, Dobb’un feodalizm tanımının çok genel olduğunu, Batı Avrupa feodalizminden temellenerek tüm toplumsal sistemler grubunu tanımladığını, oysa belirli tarihsel sorunları incelerken, yalnız feodalizmi değil, bu grubun hangisiyle uğraştığımızın da önemli olduğunu belirtmiştir. Sweezy’ye göre Dobb’un ilgisi Batı Avrupa feodalizmine dönüktür, bu yüzden feodalizm tanımı tekil örnekten türetilerek tüm bölgesel analizlere uygunmuş gibi tanımlanmıştır. Sweezy, Dobb’un feodalizm tanımını Batı Avrupa feodalizmi olarak adlandırmasının daha doğru olduğunu dile getirmiştir (Sweezy, 1984: 34-35). Sweezy’nin deyimiyle Dobb’a göre, Batı Avrupa feodalizmi, hâkim ekonomik ilişkilerin serflik olduğu ve üretimin feodal beyin malikanesinde ve çevresinde örgütlendiği bir sistem olarak tanımlanabilir. Sweezy’ye göre feodalizmin ayırıcı özelliği “tüketim için üretimdir.” Yani Sweezy’nin üretim biçimi tanımlanmasında metodolojik bir farklılık söz konusu olmaktadır. Sweezy’nin temel derdi, feodalizmin içsel olarak tutucu bir yapıya sahip olduğu, dolayısıyla feodalizmin çözünmesi için ancak ve ancak feodalizme dışsal bir etkinin var olması gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Sweezy’e göre bu dışsal olgu “ticarettir.” Bu argümanını

² Başlıklar Holton’a göre (1981) oluşturulmuştur.

doğrulamak için feodal üretim biçiminin tutucu yapısını ortaya koymuştur. Fakat, feodal sistemin istikrarsız olduğundan da bahsetmiş, ancak istikrarsızlığın sistemi çözünmeye değil tam tersine feodal ve vasal arası ilişkiyi daha sıkılaştırmaya yönlendirdiğini iki etken üzerinden anlatmıştır. Birinci etken, beylerin toprak ve vasallar konusundaki rekabetidir, bu rekabet beraberinde savaşı doğuran, kapitalizmde kâr için rekabetin farklı bir yansımasıdır. Savaşlar ise can ve mal güvenliği ihtiyacını doğurmuş bu da feodal ve vasal arası ilişkinin sıkılaşmasına sebep olmuş, yani içsel istikrarsızlıkları sistemin çözünmesine değil, sistemin daha tutucu bir yapıda varlığını sürdürmesine sebep olmuştur. Diğer bir etken ise malikâneelerde nüfus artışıyla ilgilidir. Malikâne yapısı gereği, çalıştıracağı üreticilerin ve besleyeceği tüketicilerin sayısını sınırlamak zorundadır, bu yüzden serflerin oğulları topraktan atılır ve geniş bir serseri topluluğunu oluşturur. Bu topluluk yaratıcı ve devrimci bir hareket yaratmaz, dolayısıyla çözünmenin gerçekleşebilmesi için ancak dış bir etkenin varlığı gereklidir. Dışsal etkinin gerekliliğini ortaya koyduktan sonra Sweezy Dobb’un feodalizm çöküş kuramını açıklar. Dobb’a göre feodalizmin çökmesinin temel sebebi “işgücünün aşırı sömürülmesidir.” (Sweezy, 1984: 32-37). İşgücünün aşırı sömürülmesinin nedeni, egemen sınıfın artan gelir gereksinimidir. Egemen sınıfın artan gelir gereksinimi serfler üzerinde büyük bir baskı yaratmış, artan baskı işgücünün tükenmesine ya da fiilen ortadan kalkmasına yol açmış, geri kalan emek gücü ise üretimin için yetersiz bir güç haline gelmiştir. Bu gelişmeler, feodal egemen sınıfı, angaryaların hafifletilmesi, feodal toprakların çiftçilere kiralanması ve bunun gibi çareleri benimsemeye zorlamış, bu da üretim ilişkilerinin değişmesine neden olmuştur. Dobb’a göre egemen sınıfın gereksinimlerinin artması ve serflerin toprağı bırakıp kaçmasına neden olan sebepler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- Serfler sadece gelir kaynağı olarak görüldükleri için, serflere yönelik baskı oluşmuştur.
- Asalak sınıfın çapı, asil ailelerin doğal gelişmesi, beylerin kişisel hizmetlerinde bulunanların artmasıyla büyümüştür. Bunların tümü de serf nüfusunun artık emeğiyle beslenmek zorundadır
- Savaş ve haydutluk feodal malikâneelerin masraflarını şişirip toprağı işlemez harap hale getirmiştir.
- Şövalyelik yarışı gelişmiş, birbirinden aşağı kalmamak için yaptıkları hesapsız şölenler masrafları yükseltmiştir.

Sweezy, Dobb’un gösterdiği bu nedenleri eleştirerek, bu etkenlerin içsel değil, dışsal bir olgunun sonucu olarak ortaya çıktığını anlatmaya çalışmıştır. Savaş ve haydutluk, serflerin hor görülmesi, sadece gelir kaynağı olarak görülmeleri, feodalizmin her döneminde var olan olgulardır. Bu çerçevede eğer bu etkenlerde bir artış söz konusuysa bunun nedenin ne olduğu Dobb tarafından açıklanmalıdır. Diğer yandan, bu olgular feodalizmin doğal nitelikleri olarak kabul edilemez. Ayrıca Haçlı seferine atfettiği israfın önemi kuşkuludur. Ne de olsa Haçlılar doğuda savaşmış ve o topraklardan geçimlerini sağlamışlardır ve bu aynı zamanda bir ganimet savaşıdır da. Bundan dolayı bu etkenler Dobb’un kuramını desteklememektedir. Asalak sınıfın boyutu genişliyorsa aynı zamanda serflerin de nüfusu genişlemektedir. Diğer yandan feodal beylerin artan gelir gereksinimleri konusunda herhangi bir kuşku söz konusu değildir. Fakat buradaki kritik soru, bu gelişmenin feodal sistemin benliğiyle açıklanabilecek bir gelişme mi, yoksa feodal sistemin dışında oluşa gelen bir başka olayı mı yansıtmakta olduğu ile ilgilidir. Sweezy’ye göre feodal sistemin dışına göz atılırsa feodal yönetici sınıfın israfındaki artışına neden olan sebepleri kolaylıkla görebiliriz (Sweezy, 1984: 37-48). Sweezy, Belçikalı tarihçi Pirenne’den etkilenerek ticaretin ve kentlerin oluşumunu incelemiştir. Uzun mesafeli ticaretle

beraber feodal beylerin lüks mallara olan talebi ve basit mal ve yiyecek ticaretinin başlaması ve emeğin köyden şehre göçü feodalizmi çöküşe götüren sebeplerdir. Başka bir ifadeyle feodalizm kendisine dışsal olan “değişim için tüketim” olgusunun ortaya çıkmasıyla çözülmeye başlamıştır (Holton, 1981: 840). Fakat, Wallerstein Sweezy gibi feodalizmin çözülmesinde ticarete önem verirken ve çözülüş için dışsal bir etki ararken, Sweezy’den farklı olarak feodalizmin içsel dinamiklerine de önem vermektedir. Bu bağlamda, Wallerstein, feodalizmin yaşadığı gıda ve üretim krizinin, kapitalist dünya sistemine geçişte önemli bir etki olduğunu da vurgulamaktadır (Holton, 1980: 840). Diğer bir tartışma, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin tanımlanmasıyla ilgilidir. 14. Yüzyıl ve 16. Yüzyıl arasında aynı ranttan para rantına geçişi Sweezy “ne kapitalist ne de feodal” olarak adlandırmakta (Sweezy, 1984: 49-51), dolayısıyla bu yaklaşımla da Marks’ın *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* eserinde üretim biçimlerinin ortak noktasının ele alınması hususunu göz ardı etmektedir. Sweezy’nin bu analizi Dobb tarafından da eleştirilmiştir Sweezy ve Wallerstein için feodalizmden kapitalizme geçişi sağlayan temel etken geçiş “ticaret”tir. Sweezy ve Wallerstein “değişim ilişkilerine” vurgu yaparak Marks’ın *Alman İdeolojisi* perspektifinde bir analiz yapmaktadırlar. Ayrıca Adam Smith’in iş bölümü ve piyasa gelişimi analizine benzer bir yaklaşım da söz konusudur (Holton, 1981: 840-841).

Politik Marksizmin temsilcilerinden olan Brenner, Sweezy ve Wallerstein’ı eleştirir. Brenner’a göre bu yaklaşımlar Adam Smith’in aşamacı tarih anlayışından yani liberal tarih yazımından etkilenir, bu yaklaşımlar “yeni Smithçi Marksizm” olarak adlandırmaktadır. Özellikle Sweezy, Frank, Wallerstein’in yazılarında görülen bu yaklaşım, kapitalizmi, ticaretin gelişmesiyle teknoloji ve iş bölümüne bağlı analiz eden ve feodalizmin son aşamasıyla anlatmaya çalışan bir yöntem izler. Ancak Brenner’a göre bu yaklaşım kapitalizme geçiş sürecini anlatmakta başarısızdır. Süreci anlamak için İngiltere’de kapitalizmin özgün durumuna bakmak gerekir. İngiltere’de toprak sahibi ile köylüler arasındaki ilişki kapitalist dinamiklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İngiltere’nin farkı Fransa’da olduğunu aksine İngiliz egemen sınıfının ekonomik dışı güce sahip olmamasıdır. İngiliz egemen sınıfın gelirleri köylülerin üretkenliğine daha bağlıdır. Bu koşulların sonucu olarak İngiltere’de tarımsal kapitalizm, Fransa’da ise küçük üreticiden alınan vergilere dayalı mutlakiyetçi devlet oluşmuştur (Oğuz, 2011: 44). Bois ise Brenner’ın yaklaşımını sınıf ilişkilerine vurgu yapmasından dolayı “iradeci” olarak değerlendirir. Bois’e göre feodalizmin çözülüşünün sebebi, nüfusun artması ve az sayıda ekilebilir toprak nedeniyle aile emeğinin üretkenliğinin azalması, böylelikle de rantların düşmesiydi. Toprak sahibi sınıf ekonomik hegemonyasını böylelikle yitirmiştir (Heller, 2011: 44-45). Hilton’a göre tartışma Marksizmin iki farklı versiyonu arasındaki ayrıma işaret eder: “Brenner tarafı üretim ilişkilerine, sınıf çatışmalarına ve politik aktörlere önem verirken Bois’in temsil ettiği taraf üretici güçlere, üretim tarzına ve ekonomik faktörlere ağırlık verir.” (Oğuz, 2011: 44).

Dobb, Hilton, Brenner “Mülkiyet İlişkileri” Yaklaşımı

Dobb, Hilton ve Brenner bazı noktalarda farklılaşsalar da analizleri “üretim ilişkileri”i perspektifindedir ve kapitalizmi Marks’ın *Alman İdeolojisi* perspektifinde yani “değişim ilişkileri”nden ziyade Kapital’deki “ilkel birikim” anlatısındaki perspektiften değerlendirirler. Dolayısıyla feodalizm, kapitalizm ve feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ortaya koydukları tanımlamalar farklılaşmaktadır. Yani toplumsal dönüşüm sürecinde kullandıkları araçlar feodalizmden kapitalizme geçişin nasıl bir seyir izlediği konusunda ortaya konulan görüşlerin farklılığının temelinde yatan sebeptir. Sweezy ve Wallerstein toplumsal dönüşüm konusundaki analizleri “değişim ilişkileri” üzerine kurulu olduğu için geçiş sürecini kullanım için üretimden, değişim için üretime geçişin yaşandığı noktada aramış bu arayışta dolayısıyla “ticaret”in ortaya çıkışı çerçevesinde olmuştur. Fakat Dobb daha çok “üretim ilişkileri” perspektifinden baktığı için feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde temel etken feodal

beylerin gelir ihtiyacının artışına bağlı olarak “işgücünün aşırı sömürülmesi” olduğunu ortaya koymuştur (Holton, 1981: 842).

Sweezy’ye göre feodalizmin ayırt edici özelliği “değişim ilişkilerinde” aranmalıyken Dobb bunu “efendi ve üretici arasındaki ilişki”de aramaktadır. Ayrıca Dobb’a göre değişik ekonomik biçimlerin sahip olduğu “ortak öge” bunların birbirinden ayrıldıkları yönden daha önemlidir. Üretim biçimlerinde artı emeğin cebren elde edilmiş biçimlerinde bir değişim söz konusudur fakat Sweezy’nin söylediği bu ayrılık Batı ve Doğu Avrupa’daki duruma denk düşmez. Batı Avrupa ve Doğu Avrupa’daki koşullar kuşkusuz önemli ayrılıklar taşımakla birlikte “doğrudan üreticilerden karşılığı ödenmemiş artık emeğin elde edildiği biçim” bakımından çok belirgin özelliklere sahiptir. Dobb’a göre, Batı Avrupa feodalizmini ayrı görmek ancak burjuva tarihçilerinin hukuki özellikleri ve ayırıcı özellikler üzerinde durma isteğidir. Bunun yanı sıra Dobb ortadan kalkması için dışsal bir güç gerektiren ve ihmal etmiş olmakla suçlandığı, Batı Avrupa feodalizmi tutucu ve değişikliğe karşı olan karakteri konusunda şüpheli olduğunu belirtmiştir. Dobb’a göre feodalizm tutucu ve kararlı olabilir fakat bu değişimin hiçbir zaman olamayacağı anlamına gelmez. Dobb’a göre “küçük üretim biçimi” feodal beye olan bağımlılığını azaltarak en sonunda feodal sömürüden kurtulmuştur. Dobb’a göre Sweezy kendi yaklaşımını içsel ve dışsal etkenler olarak ikili bir ayrıma yapan mekanik bir biçimde okumuştur. Ancak Dobb, analizinde hem içsel etkileri hem de dışsal etkileri etkileşimli olarak incelediğini, eski üretim biçiminin çözünmesini hızlandırmak bakımından pazar kentlerinin ve ticaretin gelişmesinin oynadığı rolü inkâr etmediğini, ticaretin, eski üretim biçimindeki içsel çatışmaları şiddetlendirdiği ölçüde, etkisinin söz konusu olduğunu söylediğini belirtmiştir. Ayrıca serflerin toprakta kaçışının egemen sınıfın artan baskısından mı yoksa kentlerin oluşumundan mı ortaya çıktığı konusunda ilgilenmediğini, ayrıca kentlerin oluşumunun feodal sistemin içsel bir süreci olarak oluştuğunu kanıtlamasının da gerekmediğini dile getirmiştir (Dobb,1984: 61-63).

Avrupa’da feodalizmden sonrası ne olduğuna ilişkin olarak 14. Yüzyıl ve 16. Yüzyıl sonu arasındaki ekonomik toplumun karmaşık ve geçişken olduğu konusunda Sweezy ile aynı fikirde olduğunu, bu dönem süresince küçük üretim biçiminin kendisini feodal sömürüden kurtarma süreci içinde bulunması, fakat henüz sonunda kendisini yok edecek olan kapitalist üretim ilişkilerine tabi olmaması bakımından da aynı düşüncede olduğunu belirtmektedir. Fakat bu anlamda Sweezy daha ileriye gitmiş bu dönemi kendine özgü bir dönem olarak adlandırarak “ne feodal ne kapitalist” şeklinde değerlendirmiştir. Dobb’a göre bu yaklaşım evrimci görüşe uygun olmakla beraber Marksist yaklaşıma da uygun bir yöntemsellik göstermemektedir. Ayrıca Sweezy bu dönemin egemen sınıfını ne olduğu sorusunu sormamıştır. Bu dönemde, egemen bir kapitalist sınıf olmadığına göre egemen sınıf hala feodal yapısını sürdürmektedir. Dobb’a göre bu dönemde küçük üretim biçiminin feodal sömürüsü iş hizmetleri yolunu pek az izlemekte ve esas olarak para rantını benimsemektedir. Çözülmeğe olsa bile bu biçim hala kapitalist rant biçiminden farklı olarak hala feodal bir rant biçimidir. Ayrıca endüstri kapitaline geçiş sürecini baş aktörünün küçük üretim biçimi olduğuna ilişkin çok sayıda örnek olduğunu da belirtmiştir (Dobb, 1984: 66-70).

Brenner ise Dobb’u eleştirir. Dobb, kırsal alanda toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkiyi ele almakta, kapitalizmin ortaya çıkışının feodalizm içinde embriyonik olarak zaten var olduğunu söylemekte ve dolayısıyla kapitalizmi açıklamak yerine varsayan anlayışla aynı pozisyonda durmaktadır. Brenner Wallerstein ve Sweezy’yi de kapitalizmi ticaret üzerinden değerlendirdikleri için eleştirir. Dobb kapitalizmin özgün bir sistem olarak nasıl ortaya çıktığıyla ilgili sorunun cevabını yanıtsız bırakır. Brenner’in tezleri önem taşımaktadır. Brenner bu bağlamda Doğu ve Batı Avrupa’daki farklı sınıfsal mücadeleler sonrası gelişimleri göz önüne alarak bir analiz yapar. Brenner, 14. Yüzyıl ve 15. Yüzyıl arasında nüfus düşüşün serflere bir pazarlık gücü kazandırmasının çözülüş açısından önemini yadsır çünkü bu durum hem doğu

da hem batı da söz konusudur, fakat bu iki bölge aynı gelişim süreci izlememişlerdir, dolayısıyla bu fark bu iki bölge arasındaki sosyal ilişkilerdeki farkla ilgilidir. İngiltere’de kapitalizm 16. Yüzyılda ortaya çıkarken Fransa’da bu 19 Yüzyıla taşınır. Brenner’e göre önemli bu sorunun cevabını vermektedir. Bu bağlamda, Wallerstein’ın ve Sweezy’nin “değişim ilişkileri” analizi bu konuyu açıklayamaz, Dobb’un da açıklaması bu nokta da yetersiz kalmaktadır. Bu konunun açıklanması Brenner’a göre bu iki ülke arasındaki toplumsal yapıya ve sınıf mücadelesine bağlıdır. Brenner’ın temel analiz noktası, farklı toplumsal yapılara ve devlete bağlı olarak sınıf çatışmasının sonuçlarının farklılaşmasıdır. Fransa’da merkezi güçlü bir yapı söz konusu olduğu için sınıf çatışmasının sonunda tarımsal ilişkiler, vergilemeye dönerek devam etmiş, dolayısıyla kapitalizme geçiş daha uzun bir süreç almıştır. İngiltere’de ise devletin çıkarı feodal beylerin çıkarısıyla birleştiği ve Fransa’daki gibi güçlü bir devlet yapısı olmadığı için üretimin genişlemesine izin verilmiş, serf korunmamış ve serfler özgürlüklerini kazanmış dolayısıyla Fransa’daki tarımsal yapılanmanın yerini İngiltere’de özgür iş gücünün yaratıldığı tarımsal kapitalizm almıştır (Holton, 1981: 846-847).

Anderson ve “Eklektik Marksizm”

Anderson’un eklektik Marksist olarak tanımlanması, analizinde hem Marksist hem de Marksist olmayan yöntemleri kullanması ile ilgilidir. Bir yandan nüfus ve gıda arzı gibi Neo- Maltusyen kavramları kullanırken, diğer yandan Antik Yunan ve Roma uygarlıkları ile kapitalizm arasında ilişki kuran diğer Weberyen kuramlardan hareket etmiştir. Anderson’a göre ekonomik ilişkilere odaklanmak Marksizmin geneline yayılmıştır. Egemen sınıfın artı değere el koymasının ekonomik yönü kapitalizmde daha baskın iken, kapitalizm öncesi için toplumsal hayat, hukuk, kültür gibi hususlarında da incelenmesi gerekir. Anderson feodalizmde artığa el koyma biçimini ekonomik zordan çok siyasi, hukuki ve dini zor üzerinden incelemiştir. Yani pre-kapitalist dönemlerdeki toplumsal değişimler sadece ekonomik boyutlar üzerinden anlaşılacak olgular değildir. Bunun için feodal sistemi toplumsal boyutlarını da incelemekte fayda vardır. Bu bağlamda, Anderson feodalizmi serf ve feodal bey arasındaki hukuksal, politik ve dini ilişkiler çerçevesinde incelemiştir. Kapitalizmin yükselişinin algılanması pür ekonomik olgulara bağlı değildir. Öncelikle Anderson’a göre kapitalizmin varlığı için feodalizm zorunlu bir aşama değildir. Kapitalizm antikitenin ve feodalizmin arasındaki karışık ilişkilerin sonucu olarak analiz edilir. Anderson’a göre kapitalizmi ve feodalizmi anlamak için antikite oldukça önemlidir. Anderson, kapitalizmi, “egemenliğin parselizasyonu” kavramı üzerinden değerlendirmiştir Egemenliğin parçalanması onun için önemli bir göstergedir (Holton, 1971: 854-856). Çoğu analizde olduğu gibi Anderson Avrupa’da vebanın etkisi üzerinde durmuş, veba nedeniyle nüfusun azalmasının yiyecek kıtlığı yaratmasıyla feodal bir kriz yaşanmasına yol açtığını söylemiştir. Dobb’un analizinde olduğu gibi nüfusun artışının serfler üzerinde baskı yaratması olgusuna şüpheli bakmaktadır (Holton, 1971: 857). Anderson’a göre (1974) feodal monarşi egemenliğin parçalanması iken, mutlak monarşi buna tersi bir eğilim temsil etmiştir. Mutlak monarşi feodal sınıfları burjuvaziye karşı koruyan bir aparat olmuştur. Ancak mutlak monarşi bir yandan feodal sınıfları korurken, diğer yandan merkantilizm yani korumacılık yolu ile burjuvazinin güçlenmesine neden olmuştur.

Holton’a göre (1982:859) Anderson’un bu tezi oldukça eleştiriye açıktır. Mutlak monarşi sadece burjuvaziye değil tüccarlara, ticari tekelleri ellerinde bulunduranlara da kaynak sağlamakta, ayrıca burjuvazinin kaynakları ile merkezileşmektedir (1982: 859). Anderson bunu bildiği halde gereksiz yere sınırlayıcı bir analiz yapmıştır, eğer mutlak monarşi feodal karakterli değilse Fransız ve İngiliz Devrimine dair Marksist yazın tamamıyla boşa çıkacaktır. Anderson; Sweezy ve Wallerstein gibi ticarete önem verirken, ticareti feodalizmin içsel bir ilişkisi olarak değil antikiteden feodalizme bir ilişki olarak görmüştür (Holton, 1982: 860-861). Diğer yandan, Sweezy’nin feodalizmden kapitalizme geçiş için ticaret gibi bazı genel ifadeler kullanması ya da Anderson’un hukuki, ekonomik ve politik bazı kalıtsal özelliklerden

bahsetmesi toplumsal dönüşüm anlamak konusunda oldukça sorunlu ve neredeyse teolojik bir çizgi içerisinde durmaktadır (Holton, 1981: 861)

Sonuç

Toplumsal olguları anlarken kullandığımız kavram setleri, toplumu kavrama biçimimizde farklılıklar yaratır. Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları, feodalizmden kapitalizme geçişin dinamiklerini anlamaktan daha ziyade toplumsal olguları nasıl analiz edebileceğimiz konusunda metodolojik seçenekler demeti sunması ve böylelikle oluşacak kuramsal ayrımları net biçimde göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Holton’un yazısı oldukça önemli bir değerlendirme yapmıştır. Görüldüğü üzere toplumsal dönüşümü açıklamada seçilen metodolojik yöntem, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarını farklılaştıran temel noktadır, fakat burada önemli olan unsur bu araçlardan hangisinin bize daha çok açıklama ve yorumlamaları somutlaştırma yeteneği verdiğiidir. Bu bağlamda, “politik Marksizm” sınıf mücadelesini temele alarak, hem toplumsal yapılanmaları açıklamada bize açıklayıcı bir güç sağlarken hem de bu sınıf mücadelelerin aldığı farklı biçimleri ülkelerin yapısal farklılıklarının çözümlememize olanak verebilecektir. Diğer yandan “değişim ilişkileri” perspektifinde yapılacak bir değerlendirme ise ticari ilişkileri daha yakından incelememize olanak sağlayacaktır. Anderson’un değerlendirmesi ise antikite ile feodalizm ve kapitalizm arasındaki ilişkileri ve devletin feodalizmden kapitalizme geçişteki yerini anlamak konusunda faydalı olabilir. Kuşkusuz bu seçim hangi kuramsal çerçeveyi tercih ettiğimize göre farklılık gösterecektir.

Kaynakça

- Anderson, P. 1974. *Lineages of the Absolutist State*, Londra: NLB.
- Dobb, M. 1984. Yanıt. In: R. Hilton ed. *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*. İstanbul: Metis, 60-69.
- Heller, H. 2011. *The Birth of Capitalism*. n.:Pluto Press.
- Holton, R. J. 1981. Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism. *Theory of Society*, 10 (6), 833-867.
- Hunt, E.K. 2002. *İktisadi Düşünce Tarihi*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Kerov, Z.M. 1979. *İlkel Topluluk, Köleci Toplum, Feodal Toplum*, Ankara: Sol Yayınları.
- Marks, K. 1979. *Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı*, Ankara: Sol Yayınları (orijinal basım 1859).
- Oğuz, Ş. 2011. Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar, *Praksis*, 17, 33-56.
- Politzer, G. 1998. *Felsefenin Temel İlkeleri*, Ankara: Sol Yayınları.
- Suchting, W. 1982. “Productive Forces” and “Relations of Production” in Marx. *Analyse & Kritik*, 4(2): 159-181.
- Sweezy, P. 1984. Eleştiri. In: R. Hilton ed. *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci*. İstanbul: Metis, 32-60.
- Wallerstein, I. 1976. From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions? *Social Force*, 55 (2), 273-283.
- Wood, E. M. 2003. *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğın Yeniden Yorumlanması*, çev. Ş. Artan, İletişim İstanbul: Yayınları.
- Yılmaz, Z. 2003. Ellen Meiksins Wood’un Siyasal Marksizm Çağrısını Niçin Dikkate Almalıyız? *Praksis*, 10, 375-388.

Araştırma Makalesi

Weberyen Bürokrasi Bağlamında Türkiye’de İç Güvenlik Bürokrasisi

Internal Security Bureaucracy in Turkey in the Context of Weberyen Bureaucracy

Hasan Alpay KARASOY¹, Mustafa YENİKAYNAK²

Öz

Memurların hakimiyeti olarak adlandırılan bürokrasi günümüzde örgüt ve yönetim biçimi, personel ve kırtasiyecilik anlamlarında kullanılmaktadır. Bürokrasinin en önemli düşünürlerinden olan Weber ideal tip ve otorite tipleri olmak üzere bürokrasiyi sınıflandırmıştır. İdeal tip bürokrasiyi yasalarla düzenlenmiş yetki alanı, hiyerarşi, yazılı belgelere dayanması, iş bölümü ve uzmanlaşma, gayri-şahsilik, kariyer yapısı, kurallar sistemi ve kamu-özel hayatın ayrımı oluştururken, otorite tiplerini, geleneksel, yasal ve karizmatik otoriteler oluşturmaktadır. Türkiye’ye gelindiğinde ise iç güvenlik bürokrasisinin unsurlarını Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı oluşturmaktadır. Böylece bu çalışma Türkiye’nin iç güvenlik bürokrasisinin, Weber’in bürokrasi tipleri üzerinden değerlendirilmesini kapsamaktadır. Bu kapsamda öncelikle Weberyen bürokrasiye dair incelemeler yapılmış, ideal tip için öngörülen nitelikler ortaya konmaya çalışılmıştır. Ardından Türkiye’deki iç güvenlik bürokrasisi kurumsal yapılar üzerinden incelenmiş, yapısal ve mevzuat boyutlarıyla kurumsal analizler yapılmıştır. EGM, JGK ve SGK alt başlıklar halinde ortaya konularak her bir yapının ortak özellikleri üzerinden değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır. Son olarak bu yapıların Weberyen bürokrasi bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bürokrasi, Weber, Güvenlik Politikası, Jandarma, Polis.

Jel Kodları: M12, M19.

Abstract

Bureaucracy, called the domination of civil servants, is used in organization and administration style, personnel, and stationery. Weber classified bureaucracy as an ideal type and authority type. While the ideal type of bureaucracy consists of legally regulated jurisdiction, hierarchy based on written documents, division of labor and specialization, impersonality, career structure, a system of rules, and public-private life, authority types is traditional, legal, and charismatic authorities. When it comes to Turkey, the elements of the internal security bureaucracy consist of the General Directorate of Security, the Gendarmerie General Command, and the Coast Guard Command. Thus, this study covers the evaluation of Turkey's internal security bureaucracy through Weber's bureaucracy types. In this context, first of all, the Weberian bureaucracy was examined, and the qualities predicted for the ideal type were tried to be revealed. Then, the internal security bureaucracy in Turkey was examined through institutional structures, and institutional analyzes were made in terms of structural and legislative dimensions. EGM, JGK and SGK have been put forward under sub-headings and evaluations have been made on the common features of each structure. Finally, it is aimed to evaluate these structures in the context of Weberian bureaucracy

Keywords: Bureaucracy, Weber, Security Policy, Gendarmerie, Police.

Jel Codes: M12, M19.

¹ Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, alpaykarasoy@hotmail.com, 0000-0002-3813-2960

² YL Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, SBE, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, m.yenikaynak@gmail.com

Giriş

Bürokrasi memurların hakimiyeti anlamına gelmekte olup ilk olarak Fransız Vincent de Goumay tarafından 1745 yılında kullanılmıştır. Günümüzde gelindiğinde ise bürokrasi üç farklı anlamla karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; devleti ve personeli kapsayan birincil anlam, örgütlenme ve yönetim biçimi olarak ikincil anlam ve kırtasiyecilik, iş geciktirme veya başkasının işini görme olarak ifade edilen üçüncü anlamıdır. Bürokrasinin en önemli dönürlerinden olan Weber bürokrasiyi iki farklı şekilde sınıflandırmıştır. İdeal tip bürokraside yasalarla düzenlenmiş yetki alanı, otorite hiyerarşisi, yönetimin yazılı belgelere dayanması, iş bölümü ve uzmanlaşma, gayri şahsilik, kariyer yapısı, kurallar sistemi, kamu ve özel hayatın ayrışması şeklinde sınıflandırma yapılmış olup ideal tip bürokraside yasal otorite, karizmatik otorite ve geleneksel otorite şeklinde sınıflandırma yapılmıştır.

Geleneksel otorite emretme gücüne dayalı meşruluğunu geleneklerden alan efendi, hizmetkar ilişkisine dayanan otorite şeklindedir. Geleneksel otoritede memurlar, akrabalar, köleler, yandaşlar, serfler veya hür kalmış kölelerden oluşmakta olup atamalarında, terfilerinde ve maaşlarında belirli bir kriter bulunmamaktadır. Karizmatik otoritede, otorite liderin cazibesinden kaynaklı olup belirli bir memurları değil yandaşları bulunmaktadır. Otorite inananların inançları kadar güçlüdür, yönetilenler otoritenin olağanüstü gücünün tükendiğine inandıklarında otorite sona ermektedir. Yasal otorite ise en iyi bürokrasi şekli olarak adlandırılmakta olup, otoritenin kişilere değil yasalara dayanmasıdır. Yasal otorite de memurlar bulunmakta olup görev ve yetkileri ile atama, terfi, tayin ve aylık gibi haklarının yasalarla belirli olduğu otorite şeklindedir.

Türkiye iç güvenlik bürokrasi Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı’ndan oluşmaktadır. Emniyet teşkilatının başlangıcı Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren karşımıza çıkmaktadır. 1845 yılına gelindiğinde “Polis” adıyla bir teşkilat kurulmuştur. Günümüzde merkez ve taşra olarak teşkilatlanmıştır. Jandarma ismi ilk defa 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanının da karşımıza çıkmakta olup örgütsel yapısı ve işleyişi 2803 sayılı kanunla sağlanmaktadır. Sahil Güvenlik Komutanlığı’nın bürokratik yapısı ise 7068 sayılı kanunda karşımıza çıkmaktadır. Bu noktalardan hareketle çalışmanın birinci bölümünde bürokrasinin genel çerçevesine, ikinci bölümünde Max Weber’in bürokrasi anlayışını oluşturan ideal tip otorite ve otorite tiplerine son bölümünde ise Türkiye’nin iç güvenlik bürokrasisini oluşturan Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı başlıklarına değinilmiştir.

1. Weberyen Bürokrasi

Bürokrasi kelimesi Latince kökenli olup ilk kısmını oluşturan “bureau” kelimesi koyu, kasvetli anlamına gelen “burrus” kelimesinden gelmektedir. Aynı kökten olan “la bure” ise memurların masalarda kullandıkları örtü anlamına gelmektedir. Kelimenin ikinci kısmında ise “craite” kelimesi hakimiyet iktidar anlamına gelmektedir (Akçakaya, 2016: 244). Böylece bürokrasi kelimesi memurların hakimiyeti şeklinde tanımlanabilmektedir. Bürokrasi kavramını ilk olarak Fransız Vincent de Goumay 1745 yılında kullanmış olup “bürolarda çalışanların siyasal güçleri” ile “siyasal hayatta önemli bir yere sahip oldukları” anlamlarını taşımaktadır (Heper, 1989: 290). Günümüzde bürokrasi üç anlamda kullanılmaktadır. Bunlar; ilk olarak bütün devleti ve personeli kapsayan anlam, ikinci olarak örgütlenme ve yönetim biçimi anlamı (Dursun, 1992: 133) ve son olarak kırtasiyecilik, iş geciktirme veya başkasına gönderme ve idari baskı gibi olumsuz anlam şeklindedir (Baransel, 1979: 165). Bürokrasiyi en etkili ve verimli yönetim şekli olarak gören Weber oluşturduğu Bürokratik Yönetim Teorisi ile yönetim bilimi literatüründe önemli bir yere sahiptir (Özer, 2013:46). Weber’in örgütler üzerine geliştirdiği bürokrasi ideal tip bürokrasi olarak adlandırılmaktadır. Buradaki ideal tip kavramı “arzulanan” veya “olması gereken” şeklinde değil tam örneği olmayan “saf” anlamında kullanılmaktadır (Eryılmaz, 2013: 60). Weber doğrudan bir ideal tip bürokrasi tanımlaması

yapmamış unsurlar halinde incelemiştir. Bunlar (Eryılmaz, 2013:62; Şeker, 2014:15, Weber, 2006; Weber, 2017);

a) Yasalarla Düzenlenmiş Yetki Alanı: Amaçların gerçekleştirilebilmesi için görevler belirli bir çerçevede dağıtılmıştır. Bunların düzenli bir şekilde yerine getirilebilmesi için yasalarla öngörülmüş yetkilere ihtiyaç duyulmaktadır.

b) Otorite Hiyerarşisi: Yapılanma otorite hiyerarşisine göre yapılmaktadır. Burada alt örgütler üst örgütlerin gözetim ve denetimi altındadır. Hiyerarşik düzende alt birimler eylem ve işlemlerinde üst makamlara başvurabilmektedir. Weber'e göre otorite hiyerarşisi bütün bürokratik örgütlenmelerde görülmektedir.

c) Yönetimin Yazılı Belgelere Dayanması: Bürokratik yönetimde işlemler yazılı belgelere dayanır ve gerektiğinde kullanılmak üzere saklanmaktadır.

d) İş Bölümü ve Uzmanlaşma: Çalışanlar yetenekleri ve tecrübeleri doğrultusunda sınıflandırılmalı ve iş bölümüne gidilmelidir. Böylece çalışanlar yaptıkları işe uzmanlaşmaktadır.

e) Gayri-Şahsilik: Memurlar ve yöneticiler çalışma saatleri içerisinde arkadaşlık, sevgi, nefret gibi duygusal ilişkilerden uzak durmalıdırlar. Bu anlamda yöneticilerin terfi gibi işlemlerinde rasyonel davranılması beklenilmektedir. Weber, gayri şahsilik ilkesine özel olarak önem vermekte olup bu ille irrasyonel davranışlara engel olunacağını öngörmüştür.

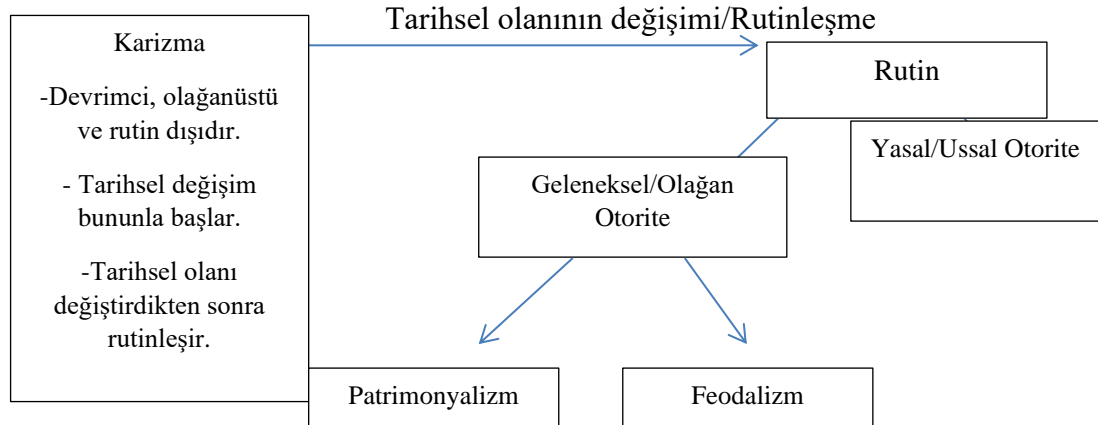
f) Kariyer Yapısı: Bürokraside memuriyet bir meslek olarak sınıflandırılmaktadır. Memur olabilmek için kişinin ailesi, dini inancı veya siyasi görüşü etkili değildir. İşin gerektirdiği teknik vasıfları sağlanması memur olunabilmesi için yeterlidir. Gerekli uzmanlaşmanın sağlanması ile birlikte memurlar gerekli yerlere yükselebilmektedir. Memurluk mesleği kanunla koruma altına alınmıştır.

g) Kurallar Sistemi: Bürokraside bağlılık kişiye değil makama veya kurallardır. Böylece işler soyut kurallara göre yönetilir. Kurallar sistemi ile çalışanların sorumlulukları ve aralarındaki ilişkiler tanımlanır. Feodal dönemde de kurallar sisteminden bahsedilmektedir. Ancak feodal dönemde kurallar geleneklere uygun iken Weber'in öngördüğü ideal tip bürokraside kurallar rasyonel ve teknik bilgiye dayanmaktadır.

h) Kamu ve Özel Hayatın Ayrışması: Bürokraside resmi faaliyet alanları ile özel yaşam alanları birbirinden ayrılmıştır. Memurların çalışmaları sırasında kullandıkları fonlar, araç ve gereçler ile özel mülkiyetleri arasında hiçbir ilişki bulunmamaktadır.

Weber'e göre bürokraside rasyonellik ve yasallık unsurlarının olması bürokrasi etkin ve işlevsel kılmaktadır. Ayrıca ideal bir bürokraside olmazsa olmaz unsurlar yukarıda sıralanmıştır. Weber otorite tipleri üzerinde iyi veya kötü şeklinde bir ayırım yapmamaktadır (Kapani, 2012: 97). Sadece otoritelerin elde edilmiş şekillerine göre sınıflandırmıştır (Birsin, 2012: 7). Bu sınıflama geleneksel, yasal ve karizmatik otorite şeklindedir (Weber, 2017: 7)

Şekil 1. Weber'in Otorite Örgütlenmesi

Kaynak: Eşki-Uğuz, 2010:192

Weber geleneksel ve yasal otoritelerin istikrar ve düzeni sağlayacağını öngörürken karizmatik otoritenin düzensizlik ve değişimi getireceğini dile getirmiştir (Conger, 1993: 293). Weber karizma kelimesini sosyolojisine göre uyarlamış siyasi veya askeri önderin halk üzerindeki etkisi olarak açıklamıştır (İpek, 2021: 74). Karizmatik otoritenin "istisnai", "sıra dışı", alışılmamış ve kural dışı" olma yönleri diğer otoritelerden ayıran en belirleyici özellikleridir. Ayrıca karizmatik otoritenin memurları değil "yandaşlar"ıdır. Karizmatik otoritede, otorite liderin cazibesinden kaynaklıdır. (Oktay, 2003: 50-52). Weber Bürokrasi ve Otorite kitabında karizmatik otoritenin temel özelliklerini beş başlık altında sıralamıştır (Weber, 2017: 84-89).

➤ Karizmatik otoritede bağımlı olanların sana inancı kadar güçlüdür. Buradaki gücün kaynağı belirti veya delil sayılan bir mucizeden kaynaklanmaktadır. Böylece lidere mutlak bir inanç ve tapma söz konusudur.

➤ Karizmatik özellikler belirli bir süre gösterilemezse veya yönetimi altındakilere artık bir yarar sağlayamıyorsa kahramanlık güçlerin kendisini terk ettiği düşüncesi ortaya çıkmakta ve karizmatik liderlik sona ermektedir. Eski Alman ve Çin yöneticilerinde bu duruma rastlanılmaktadır.

➤ Karizmatik otorite duygusallık ilişkileri üzerine kurulmuş bir otorite şeklidir. İdari memurlar uzmanlık eğitimi almış kişilerden seçilmemekte olup temel seçim niteliklerini üyelerin karizmatik özelliklerine göre sınıflanmaktadır. Ayrıca kurulmuş bir idari yapıları bulunmamaktadır, karizmatik güç ile donatılmış memurlar vardır. Dolayısıyla karizmatik otorite günlük rutin ve din dışı hayatın dışındadır. Böylece hem geleneksel hem de yasal otoriteye zıttır. Geleneksel otorite geçmişten kalan kurullara bağlı iken karizmatik otorite devrimcidir.

➤ Saf karizma ekonomik varsayımlara yabancıdır. Geleneksel veya rasyonel şekilde günlük kazançları aşışlık görmektedir. Ganimet, kaba güç gibi yollarla kazanılan kazançlar karizmatik otoritenin gelir kaynağını oluşturmaktadır.

➤ Geleneksel dönemlerde karizma en önemli devrimci güçtür. Acı, çatışma ya da coşkudan ileri gelen dönemlerde karizma değişimi sağlar, yeni bir yönelim ortaya çıkar. Rasyonellik öncesi dönemlerde ise gelenek ve karizma eylemleri aralarında paylaşırlardı.

Saf karizmatik otoritelerin istikrarlı bir şekilde devam edebilmesi imkânsızdır. Böylece karizmatik otorite ya geleneksel yâda rasyonel otorite şeklini alacaktır. Ayrıca karizmatik otorite bir mucize gösterilmesi gerekmektedir, bu mucizeyi gösteremediğinde ise karizmanın kendisini terk ettiği düşünülmekte ve otoritesi sona ermektedir. Son olarak ise ölüm durumunda karizmatik otorite sona erecektir (Ok, 2017: 47-48). Weber'in otorite kavramları içerisinde ilk defa geleneksel otorite ortaya çıkmıştır. Tek düze ve basit bir yaşam üzerine kurulu olan geleneksel otoritenin yavaş değişmesi ve inanç saygınlığının fazla olması en önemli özelliğidir. Geleneksel otoritede normlar arasındaki ilişki tersine çevrilir. Karizmatik otoritede lider normları üretir iken, geleneksel otoritede normlar lideri oluşturmaktadır (Weber, 2006: 325; Spencer, 1970: 125). Geleneksel otoritede lider emretme gücüne sahip efendidir. Efendiler kişisel ve keyfi emirler verebilir ancak verilen emirler önemli olan nokta geleneklere aykırı olmamasıdır. Tebaası geleneklere saygılarından efendilerine de saygılıdır (Eryılmaz, 2013: 65). Weber Bürokrasi ve Otorite kitabında (Weber, 2017: 65-83) geleneksel otoriteyi beş başlık altında sıralamıştır.

➤ Geleneksel Otorite: Geleneksel otoritede memurlar yöneticiyle kişisel ve geleneksel sadakat bağı olan (akrabalar, köleler, yanaşmalar, serfler veya hür kalmış köleler) kişilerden ve sadece kişisel sadakat ilişkisi olan (gözdeler, vassallar ve hür kişiler) insanlardan oluşur. Ayrıca en önemli görevlere otorite sahibinin akrabaları veya kabilesinden kişiler getirilmektedir. Geleneksel otoritede memurlara terfi tamamen egemenin inisiyatifine kalmıştır. Ayrıca net bir yetki alanları, rasyonel bir ast-üst ilişkisi, düzenli bir atama sistemi, teknik eğitimleri ve parayla ödenen sabit bir maaşları bulunmamaktadır.

➤ Gerontokrasi, Ataerkillik ve Patrimonyallık: Gerontokrasi terimi egemenliğin yaşlıların elinde bulunduğu durumu dile getirmektedir. Ataerkillik ise genellikle ekonomik bakımdan, belirli kurullar çerçevesinde akrabalığa dayalı yönetim şeklidir. Genellikle ataerkillik ile gerontokrasi bir arada bulunmaktadır. Her iki türde de en önemli nokta otoritenin gücü geleneklerden almasının yanı sıra, egemenliğin sahibi olmamasıdır. Egemenlik ortaklaşa bir hak olup, otoritenin egemenlik üzerinde bir hakkı yoktur. İdari memur topluluğunun ve askeri gücün gelişmesi ile birlikte geleneksel otorite patrimonyalizme dönüşmektedir. Mutlak otoritenin zirvede olması durumunda saltanat ortaya çıkmaktadır. Böylece grup üyeleri tebaa olarak sınıflanmakta ve egemenlik hakları otoritenin eline geçmektedir.

➤ Patrimonyal Egemenlik Düzeninde Hizmetlilere Sağlanan Destek Türleri: Patrimonyal egemenlik düzeninde hizmetlilere egemen gücün evinde yeme, ambarından veya hazinesinden ödemeler alma, toprak kullanım hakkı sağlama, mülk veya vergi gelirlerini tahsis etme ve tımar yolu şeklinde destek sağlanmaktadır. Ancak ambardan ve hazineden ödemeler ile mülk veya vergi gelirlerinin tahsisinde tutar geleneksel yollarla belirleniyorsa burada patrimonyal egemenlik söz konusu olmayıp bu durum imtiyaz/çıkar olarak adlandırılmaktadır. Patrimonyal egemenlikte bu şekilde desteklemelere arpalık adı verilmektedir.

➤ Adem-i Merkezi Patrimonyal Otorite: Adem-i merkezi patrimonyal sistemde idari güçler ve bunların iktisadi hakları ekonomik imtiyazlar olarak görülmektedir. Ayrıca ekonomik imtiyazlardan farklı olarak askeri ve adalet yetkilerinin verilmesi ayrıcalıklı bir sınıfa meşrulaştırmaktadır. Ancak tarihte saf patrimonyal bir devlet hiç var olmamıştır. Geleneksel otorite gücünün öncelikli bir sınıfın eline geçmesiyle adem-i merkezi yönetim şekline geçilebilmektedir. Böylece öncelikli sınıf otorite ile anlaşarak siyasi ve idari kararlara katılması, güçler ayrılığı durumunun ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

➤ Geleneksel Otorite ve İktisadi Düzen Arasındaki İlişki: Geleneksel otorite, geleneksel tutumları güçlendirmek amacıyla ekonomik faaliyetler üzerinde durmaktadır. İktisadi düzenin sonuçları egemen gücün finanse edilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Temel gereksinimlerin bir bölümünün egemen otorite tarafından karşılanması durumunda ekonomik ilişkiler geleneğe sıkı sıkıya bağlıdır. Egemenin ihtiyaçlarının karşılanmasında bireysel iktisadi birimlerin üretken gücü önemlidir. Patrimonyalizmin ihtiyaçları kısmen kar amacı güden işletmelerle kısmen de vergi ve harçlarla karşılanmaktadır.

Yasalara uygun bir şekilde elde edilen gücü, yine yasalara göre kullanan otorite meşru olarak sayılmaktadır (Vergin, 2010: 74). Burada uyulan otorite sahibinin kendisi olmayıp, yasaların öngördüğü makamdır. Yasal otoritenin en iyi uygulaması çağdaş bürokrasilerdir (Oktay, 2003: 45-46). Yasal otoriteyi diğer otorite tiplerinden ayıran en belirgin özellik meşruluğunun formel, resmi ve gayrişahsi bir temele dayanmış olmasıdır. İktidarı elinde bulunduran otorite, gücünü kişiliğinden veya kişisel özelliklerinden almamakta, herkes için geçerli olan soyut norm kurallarından almaktadır (Vergin, 2010: 75). Yasal otorite, bürokratik memur istihdamıyla oluşan saf tür olarak tanımlanmaktadır. Yasal otoritenin etkinliği için grup tarafından uyulması, somut ve soyut kurullarla belirlenmiş olması, otoriteye itaat edilmesi gerekir. Üst yöneticinin atama ya da seçilme yoluyla gelmesi tercih edilirken, ele geçirme biçiminde de makam elde edilebilir. Hangi yolla gelirse gelsin üst yöneticiye itaat esastır. Hiyerarşi buna göre örgütlenir, dairelerin yetki alanları bu hiyerarşide belirlenir. Kariyer sistemine göre yukarı tırmanış vardır, katı bir disiplin ve denetim uygulanır (Weber, 2006; Weber, 2017).

Bürokratik yönetimin monarşik türü idari örgütlenmenin saf bürokratik türü olarak teknik açıdan çok yüksek verim düzeyine ulaşabilir, böylece insanlar üzerinde otorite kurmanın en rasyonel aracı olabilir. Ayrıca kesinlik, istikrar, disiplin ve güvenilirlik bakımından diğer otoritelerden önde gelmekte olup, işlemlerin yoğunluğu ve kapsamın genişliği açısından da önde gelmektedir. Modern örgütlenme biçiminin gelişimi bürokrasinin gelişimi ve genişlemesi ile sağlanmaktadır. Bu duruma en çarpıcı örnek modern devletin gelişimini bürokrasinin gelişimi ile sağlandığıdır. Çünkü diğer değişkenler sabit görüldüğünde biçimsel ve teknik

açından bürokratik yönetim en iyi yönetim şeklidir. Bürokratik yönetiminde teknik bilgi, modern teknoloji ve işletmecilik metotları ile bürokratik yönetimin üstünlüğü sağlanacaktır. Böylece yönetim şeklinin kapitalist veya sosyalist olmasının bir önemi bulunmamaktadır. Bürokrasinin gelişmesi ile birlikte sosyal sınıflar arasındaki fark azalmaktadır. Ayrıca diğer taraftan bakıldığında ise sosyal sınıflar arasındaki farkın azaldığı süreçlerde bürokrasi gelişmektedir. Çünkü farkların azalması bürokratik örgütlenmenin içerisinde yer alacak insan sayısını arttırmaktadır (Weber, 2006; Weber, 2017).

2. Türkiye'de Güvenlik Bürokrasisi

Türkiye'nin iç güvenlik bürokrasini emniyet genel müdürlüğü, jandarma genel komutanlığı ve sahil güvenlik komutanlığı oluşturmaktadır. Ayrıca gerek duyulması halinde askeri birliklerin ve özel kolluk kuvvetlerinin de iç güvenlikte kullanılmasına olanak sağlayan bir yapılanma mevcuttur (Yılmaz, 2012: 21-22).

2.1. Emniyet Genel Müdürlüğü

Eski Türklerde Polis Teşkilatı askeri örgütlenme içerisinde yer almış ve geçmişten günümüze kadar farklı isimlerle faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu bölümde emniyet teşkilatının geçmişten günümüze bürokratik örgütlenmesine değinilecektir. 1299-1453 arası dönem, Osmanlı Devleti'nin kurulması ile başlayan dönem olup devletin başında bulunan bey hem askeri hem de mülki gücü bünyesinde toplamış, atadığı komutanlar ve kadılarla yönetimini sürdürmektedir (EGM, 2021). Osmanlı Devleti'nin yeni kurulması devrimci bir güç olan karizmatik otorite gibi görülse de Selçuklu Devleti'nin devamı konumunda olması ve daha öncesinde beylik olarak faaliyetini sürdürmesi, geleneksel otorite şeklinde örgütlendiğinin göstergesidir.

1453-1826 arası dönem, Yeniçeri teşkilatı genişlemiş, İstanbul'da düzen ve güvenliğin sağlanması amacıyla Yeniçeri, Bostancı, Cebeci, Topçu ocakları ile Kaptan-ı Derya askerleri intikal etmiş ve İstanbul'da Yeniçeri Ağası, Bostancıbaşı, Cebeci başı, Topçubaşı ve Kaptanpaşa bölgelerine ayrılmıştır (EGM, 2021). Geleneksel bürokrasi bu dönemde de devam etmektedir. Ayrıca Weber "*Bürokratik Yönetimin Monarşik Türü*" adlı kitap bölümünde değindiği "*bürokrasinin etkisinden kurtulabilmek için örgütlerde küçülmeye gidilebilir*" önerisine burada rastlanılmış İstanbul içerisindeki güvenlik teşkilatları bölümlere ayrılmıştır.

1826-1845 arası dönem, 1826 yılında İstanbul'da Asakiri Muntazama-i Hassa (Asakir-i Mansure-i Muhammediye) isimli polisiye hizmetlerini yapmak amacıyla teşkilat kurulmuştur. Teşkilatın komutanı Serasker iç güvenlikten sorumlu Yeniçeri Ağası'nın yetkilerini almıştır (EGM, 2021). Bu dönem geleneksel otorite geleneğinin devamı konumunda olup mevcut durumdaki bürokratik yapının otoriteye baş kaldırması ve otoritenin kararlarını sorgulamasından dolayı bürokratik yapıya son verilmiş ve yeni bir bürokratik yapı kurulmuştur. 1845-1879 arası dönem, 10 Nisan 1845 tarihinde İstanbul'da "Polis" adıyla bir teşkilat kurulmuş, görev ve yetkileri aynı tarihte yayımlanan Polis Nizamnamesinde belirtilmiştir (EGM, 2021). Ülke yönetiminde geleneksel otoritenin devam etmesine rağmen, polis teşkilatı hakkında nizamname çıkartılması polis teşkilatı üzerindeki gücün otoritenin inisiyatifinden alınıp daha meşru sayılan yasal otoriteye de devredilmiştir. 1879-1918 arası dönem, Zaptiye Nezareti 1879-1908 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Sonrasında yerine Dâhiliye Nezaretine bağlı Emniyet Umumiye Müdürlüğü ve İstanbul Vilayetine bağlı polis müdürlüğü kurulmuştur (EGM, 2021). Polis Teşkilatı Dahiliye Nezareti'nin bürokratik yapısı içerisinde yerini almıştır.

1918-1923 arası dönem, 1920 yılına kadar Kurtuluş Savaşında hizmet etmiş polis teşkilatı devam ederken 1920'den 1923'e kadar Milli Polis Teşkilatı Kurulmuş ve hizmet etmiştir (EGM, 2021). Bu dönem Osmanlı Devleti'nin ve geleneksel otoritenin som dönemlerine hitap etmektedir. 1925 yılında çıkartılan Tahrir-i Sükûn Yasası ile suçlularla mücadele noktasında tavizsiz ve çekinmeden hareket etmesi için haklar tanınmıştır. 1930 yılında çıkartılan Dahiliye

Vekaleti Merkez Teşkilatı ve Vazifeleri Hakkında Kanun ile emniyet teşkilatı hakkında yasal ilk yasal düzenleme yapılmıştır. 1932 yılında çıkartılan 2049 sayılı Polis Teşkilatı Kanunu polis teşkilatı hakkında ilk ayrıntılı düzenleme yapılmış, teşkilatın kadro ve dereceleri, atama, yükseltme, denetleme, yer değiştirme, eğitim, cezalandırma ve ödüllendirme konularına yer vermiştir. 1934 yılında 2559 sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu polislerin birtakım yetkilerinin artırılması, adliye ile aralarındaki çelişkileri düzenlenmesi, görevleri sırasında yaşanabilecek sorunlarda yasal korumanın sağlanması amaçlamıştır. 1937 yılında çıkartılan ve halen geçerliliğini devam eden 3201 sayılı Emniyet Teşkilatı Kanunu, teşkilatı bilimsel ve teknik olarak yeniden düzenlenmek, merkez ve taşra birimlerini revize etmek amacıyla çıkartılmıştır (Dikici, 2008: 7-11). Cumhuriyetin ilanı ile birlikte ülke yönetimi yasal otorite şeklinde örgütlenmiştir. Polis teşkilatına gelindiğinde ise 1925 ve 1930 yıllarında çıkartılan kanunlar bürokratik yapılanmanın meşruluğunun yasalardan aldığına göstergesidir. 1932 yılında çıkartılan kanun genel itibarıyla Weber’in “*İdeal Tip Bürokrasisi*” tanımlamasında “*Kariyer Yapısı*” başlığına örnek gösterilirken 1937 tarihinde çıkartılan kanun “*Kurallar Sistemi*” başlığına örnek gösterilmektedir.

Emniyet Genel Müdürlüğü merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere örgütlenmiştir. Merkez teşkilatını Teftiş Kurulu Başkanlığı, Doğrudan Merkeze Bağlı Taşra Teşkilatı, Özel Güvenlik Denetleme Başkanlığı, Polis Akademisi Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Polis Amirleri Eğitim Merkezi Müdürlüğü, İstihbarat Başkanlığı, Polis Meslek Yüksek Okulu Müdürlükleri, Özel Harekat Başkanlığı, Polis Meslek Eğitimi Merkezi Müdürlüğü, Daire Başkanlıkları, Polis Eğitim Merkezi Müdürlükleri, Trafik Araştırma Merkezi Müdürlükleri, Polis Moral Eğitim Merkezi Müdürlükleri, Özel Kalem Müdürlüğü, Kriminal Polis Laboratuvar Müdürlükleri oluştururken, taşra teşkilatı İl Emniyet Müdürlükleri, İlçe Emniyet Müdürlükleri, İlçe Emniyet Amirlikleri oluşturmaktadır (EGM, 2021). Bu durum Weber’in “*İdeal Tip Bürokrasi*” tanımlamasında yer alan “*İş Bölümü ve Uzmanlaşma*” terimi yukarıda verilen Emniyet Genel Müdürlüğü teşkilat yapısı örnek gösterilebilir.

Polis olabilmek için Polis Meslek Yüksek Okulu, Polis Meslek Eğitim Merkezi veya Polis Amirleri Eğitim Merkezi’nin birinden mezun olmak gerekmektedir. Polis Meslek Yüksek Okulu’na girebilmek için 18 yaşını doldurmuş olmak, askerliği yapmamış erkekler ve kadınlar için 24 yaşından gün almamış, askerliğini yapmış erkekler için ise 26 yaşından gün almamış olmak gerekmekte olup 2 yıl süre ile eğitim almaktadırlar (Polis Akademisi, 2021). Polis Meslek Eğitim Merkezi ve Polis Amirleri Eğitim Merkezi içinde belirli şartlar ve eğitim süreleri bulunmaktadır. Bu durum Weber’in “*Yasal Otorite*” örgütlenmesinde yer alan “*Memurlar sınavlar veya yeterliliğini kanıtlayan diplomalar sayesinde atanırlar.*” ifadesine örnek gösterilebilir.

Polisler rütbe atlayabilmeleri için rütbeden rütbeye değişmekle birlikte birtakım süreleri meslekte doldurmaları gerekmektedir. Ayrıca komiser yardımcılığı, dördüncü sınıf emniyet müdürlüğü rütbesi ve daha üst rütbelere atanabilmek için belirli sınavlarda başarılı olmaları gerekmektedir (6385/7-8-9). Bu durum Weber’in “*Yasal Otorite*” örgütlenmesinde yer alan “*Kariyer sistemi mevcuttur, görevde geçen süreye göre terfi alınabilmektedir.*” ifadesine örnek gösterilebilir.

2.2. Jandarma Genel Komutanlığı

İlk defa Jandarma terimi 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanının tatbik kararlarında görülmektedir. Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi ise 14 Haziran günü ilan edildiğinden bu iki tarih birleştirilerek, 14 Haziran 1839 tarihi, Jandarma’nın kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. 1879 yılına gelindiğinde günümüzde kullanılan şekli ile Jandarma adını almıştır (JGK, 2021).

Jandarma’nın örgütsel yapısı işleyişi ve personeli 2803 sayılı Jandarma Teşkilat, Görev ve Yetkileri Kanunu’nda düzenlenmiştir. Kanun kapsamında Jandarma’nın mülki, adli, askeri ve seferberlik durumundaki görevleri sayılmış, görev ve sorumluluk alanı belirtilmiş, personelin

haklarına yer verilmiş, atama, terfi ve disiplin soruşturması hallerine değinilmiştir (2803). Bu durum Weber'in "*İdeal Tip Bürokrasi*" tanımlamasında yer alan "*Yasalarla Düzenlenmiş Yetki Alanı*", "*Kariyer Yapısı*" ve "*Kurallar Sistemi*" terimleri ile "*Yasal Otorite*" örgütlenmesinde yer alan "*Belirli bir yetki alanı*", "*Memurların belirli bir maaşları bulunmakta olup ayrıca emeklilik hakları da vardır*" ve "*Kariyer sistemi mevcuttur, görevde geçen süreye göre terfi alınabilmektedir*" ifadelerine örnek gösterilmektedir. Ayrıca 3466 sayılı Uzman Jandarma Kanunu, 926 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Kanunu ve 4678 sayılı Subay ve Astsubaylar Hakkında Kanunu Jandarma'nın yasal çerçevesine örnektir.

Jandarma'nın disiplin işlemlerini düzenleyen 7068 sayılı Genel Kolluk Disiplin Hükümleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Kabul Edilmesine Dair Kanun ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı emrindeki subay, astsubay, sözleşmeli subay, sözleşmeli astsubay, uzman jandarma, uzman erbaş, sözleşmeli erbaş ile diğer memurlarının disiplin işlemleri ile amirlerin astlarına verdikleri emirlerin yerine getirilmesi ve hizmet tanımı incelenmektedir (7068). Bu durum Weber'in "*Yasal Otorite*" örgütlenmesinde yer alan "*Kattı bir disiplin ve denetim vardır*" ile "*İdari birimler hiyerarşik sistem üzerine örgütlenmiştir*" ifadelerine örnektir.

Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı Personel Yönetmeliği'nde Jandarma ve Sahil Güvenlik Personellerinin eğitimleri, atanmaları ve atamalardaki gerekli şartları, mesleki gelişimleri, ödev ve sorumlulukları, emeklilik, ödüllendirme gibi işlemleri incelenmektedir (6871). Bu durum Weber'in "*İdeal Tip Bürokrasi*" tanımlamasında yer alan "*Kariyer Yapısı*" ile "*Yasal Otorite*" örgütlenmesinde yer alan "*Memurlar sınavlar veya yeterliliğini kanıtlayan diplomalar sayesinde atanırlar.*", "*Kariyer sistemi mevcuttur, görevde geçen süreye göre terfi alınabilmektedir.*", "*Kattı bir disiplin ve denetim vardır.*" ve "*Şahsi olarak özgür olup sadece otoriteye karşı sorumluluklarında dolayı gayri-şahsi görevleri vardır.*" ifadelerine örnektir.

Jandarma Genel Komutanlığı, Jandarma Genel Komutanı'na doğrudan bağlı yapılanmalar ile yardımcıları aracılığıyla bağlı yapılardan oluşmaktadır. Jandarma Genel Komutanı'na doğrudan bağlı yapılara Teftiş Kurulu Başkanlığı, Jandarma Sahil Güvenlik Akademisi Başkanlığı, Jandarma Asayiş Kolordu Komutanlığı ve Genel Sekreterlik örnek gösterilirken, yardımcıları aracılığıyla bağlı yapılara Jandarma Lojistik Komutanlığı, Bornova Jandarma Komanda Tugay Komutanlığı, İstihbarat Başkanlığı ve Asayiş Başkanlığı örnek gösterilebilir (JGK, 2021). Bu durum Weber'in "*İdeal Tip Bürokrasi*" tanımlamasında yer alan "*İş Bölümü ve Uzmanlaşma*" terimi yukarıda verilen Jandarma Genel Komutanlığı teşkilat yapısı örnektir.

2.3. Sahil Güvenlik Komutanlığı

Ülkemizde Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın bürokratik yapısı 7068 sayılı Genel Kolluk Disiplin Hükümleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Kabul Edilmesine Dair Kanun, 6871 sayılı Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı Personel Yönetmeliği'nde ve 5559 sayılı Sahil Güvenlik Komutanlığı Kanunu'nda belirtilmiştir. Jandarma Genel Komutanlığı bölümünde 7068 sayılı Kanun ile 6871 sayılı Yönetmelik incelendiğinden bu bölümde sadece 5559 sayılı Kanun incelenecektir.

5559 sayılı Sahil Güvenlik Komutanlığı Kanunu'nda Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın görev alanlarına, görevlerine, yetkilerine, kadrolarına, atamalara, tayinlere, emir komuta zincirine, ödüllere ve eğitime yer verilmiştir (5559). Bu durum Weber'in "*İdeal Tip Bürokrasi*" tanımlamasında yer alan "*Yasalarla Düzenlenmiş Yetki Alanı*", "*Otorite Hiyerarşisi*" ve "*Kariyer Yapısı*" terimleri ile "*Yasal Otorite*" örgütlenmesinde yer alan "*Belirli bir yetki alanı*", "*İdari birimler hiyerarşik sistem üzerine örgütlenmiştir*", "*İdari birimler hiyerarşik sistem üzerine örgütlenmiştir*", "*Teknik kurallar ya da normlarla idarenin davranışları düzenlenmektedir. Her iki durum için de özel eğitime gerek duyulmaktadır*", "*Memurlar sınavlar veya yeterliliğini kanıtlayan diplomalar sayesinde atanırlar*" ve "*Memurların belirli*

bir maaşları bulunmakta olup ayrıca emeklilik hakları da vardır. Memur maaşları belirlenirken hiyerarşik yapı dikkate alınmaktadır" ifadeleri örnektir.

Sahil Güvenlik Komutanlığı, Sahil Güvenlik Komutanı'na doğrudan bağlı yapılanmalar ile yardımcıları aracılığıyla bağlı yapılardan oluşmaktadır. Sahil Güvenlik Komutanlığı'na doğrudan bağlı yapılara, Denetleme, Teftiş ve Teknik Başkanlığı, Sahil Güvenlik Bölge Komutanlıkları ve Karargâh Destek Kıtalar Komutanlığı örnek gösterilirken, yardımcılarını aracılığıyla bağlı yapılara, Personel Başkanlığı, İstihbarat Başkanlığı, Harekat Başkanlığı ve Teknik Başkanlık örnek gösterilebilir (SG, 2021). Bu durum Weber'in "*İdeal Tip Bürokrasi*" tanımlamasında yer alan "*İş Bölümü ve Uzmanlaşma*" terimi yukarıda verilen Sahil Güvenlik Komutanlığı teşkilat yapısı örnektir.

Sonuç

Bu çalışma iki ana temadan oluşmakta olup amacı Türkiye'nin iç güvenlik bürokrasinin Weber'yen bürokrasi üzerinden değerlendirilmesidir. I. başlıkta kısaca bürokrasinin genel çerçevesi çizilmiştir. II. başlıkta Max Weber'in bürokrasi anlayışını oluşturan ideal tip ile otorite tiplerine değinilmiştir. İdeal tip bürokrasi; yasalarla düzenlenmiş yetki alanı, otorite hiyerarşisi, yönetimin yazılı belgelere dayandırılması, iş bölümü ve uzmanlaşma, gayri şahsilik, kariyer yapısı, kurallar sistemi ve kamu özel hayatın ayrışması başlıklarından oluşurken, otorite tipleri; geleneksel otorite, yasal otorite ve karizmatik otorite başlıklarından oluşmaktadır. III. bölüme geçildiğinde ise Türkiye'nin iç güvenlik bürokrasini oluşturan emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı başlıklarına değinilmiş ve bürokratik yapıları, Max Weber'in bürokrasi anlayışlarına göre değerlendirilmiştir. Buna göre yasal otorite üzerinden kurulan saf ilişkinin ilgili kurumlar için tam etkin olarak geçerli olduğu görülmektedir. Somut ve soyut kurallarla biçimlenen ilişkide otoriteye tam itaat esastır. Hiyerarşi ilişkisi sert bir şekilde kurulmuş ve bu hiyerarşiye uygun otorite inşa edilmiştir. Dairelerin yetki alanlarının belirlendiği hiyerarşide örgütlenme modelleri ve kariyer sistemleri bu alanda biçimlenmiştir. Teknik bilgi ve teknoloji bu kurumsal yapıların içerisinde önemli yetki unsurlarıdır.

Sonuç olarak Türkiye'nin iç güvenliğinden sorumlu bürokratik yapılarının hepsinin kanunla kurulması, yasal otorite şeklinde örgütlenmesi, örgüt içinde farklı birimlerin oluşturulması *iş bölümü ve uzmanlaşmaya*, terfi alınabilmesi için gerekli şartların yerine getirilmesi *hiyerarşi ve kariyer yapısına*, işe alımlarda belirli şartların sağlanması *memurlar sınavla veya diplomalarla atanmasına*, yapılan hataların sorumluluklarına katlanılmasında *katı bir disiplin ve denetimin var olması* örnek gösterilmektedir. Böylece Türkiye'nin iç güvenlik bürokrasisinde Max Weber'in ideal tip bürokrasi anlayışı ve otorite tipleri içerisinde yasal otorite görüşünün egemen olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akçakaya, M., 2016. Bürokrasi Kuramları ve Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Sorunlar, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (3), 76-89.
- Baransel, A., 1979. *Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi (Klasik ve Neo-Klasik Yönetim ve Örgüt Teorileri (Cilt 1))*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Birsin, M., 2012. Ortaçağdan Aydınlanmaya Kıta Avrupa'sında Meşruiyet Paradigmasının Dönüşümü, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (4), 5-23.
- Conger, J. A., 1993. Max Weber's Conceptualization of Charismatic Authority: Its Influence on Organizational Research. *The Leadership Quarterly*, 4, 277-288.
- Dikici, A., 2008. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Polis Teşkilatı (1923-1938), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24 (72), 719-756.
- Dursun, D., 1992. Bürokrasi Teorisi ve Yönetim, *Sosyal Siyaset Konferansı Dergisi*, 37-38, 133-149

- Emniyet Genel Müdürlüğü, 2021. <https://www.egm.gov.tr>, [Accessed 20 September 2021]
- Eryılmaz, B., 2013, *Bürokrasi ve Siyaset (Bürokratik Devletten Etkin Yönetime)*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Eşki-Uğuz, H., 2010. Bugünü Anlamak İçin Max Weber'i Yeniden Okumak, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (11), 87-198
- Heper, M., 1989. Bürokrasi iç. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 2), İstanbul: İletişim Yayınları, 290-297
- İpek, İ., 2021. Türkiye'de Siyasetin Kutuplaşması ve Karizmatik Otorite, *Paradoks Ekonomi Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 17 (1) 65-80.
- Jandarma Genel Komutanlığı, 2021. <https://www.jandarma.gov.tr> [Accessed 20 September 2021)
- Kapani, M., 2012. *Politika Bilimine Giriş*, Ankara: Bilgi Yayınevi
- Ok, A. Ş., 2017. Max Weber'de Otorite ve Meşruiyet Tipolojisi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi*, 4 (8), 42-54.
- Oktay, C., 2003. *Siyaset Bilimi İncelemeleri, Meşruiyet, Sınıflandırma, Kültür, Modernleşme*, İstanbul: Alfa Yayınları
- Özer, M. A., 2013. Weber'in Bürokrasisi Karşısında Yönetimde Yeniden Yapılandırma Arayışları, *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2 (4), 43-57.
- Polis Akademisi Başkanlığı, 2021. <https://www.pa.edu.tr> [Accessed 20 September 2021].
- Resmi Gazete, 10.05.2015. Sayı: 6385, Emniyet Hizmetleri Sınıfı Personeli Rütbe Terfileri ve Değerlendirme Kurullarının Çalışma Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.20157685.pdf> [Accessed 20 September 2021.
- Resmi Gazete, 12.03.1983. Sayı: 5649, Jandarma Teşkilat, Görev ve Yetkileri Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2803.pdf> [Accessed 20 September 2021].
- Resmi Gazete, 21.01.2017. Sayı: 6871, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı Personel Yönetmeliği, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/21.5.20169742.pdf> [Accessed 20 September 2021].
- Resmi Gazete, 21.07.2020. Sayı: 5559, Sahil Güvenlik Komutanlığı Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2692.doc> [Accessed 20 September 2021].
- Resmi Gazete, 31.01.2018. Sayı: 7068, Genel Kolluk Disiplin Hükümleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Kabul Edilmesine Dair Kanun, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180308M1-1.htm> [Accessed 20 September 2021].
- Sahil Güvenlik Komutanlığı, 2021. <https://www.sg.gov.tr/> [Accessed 20 September 2021].
- Seker, S. E., 2014. Max Weber ve Bürokrasi, *Yönetim Bilişim Sistemleri Ansiklopedisi (YBS)*, 1 (1), 27-30.
- Spencer, H., 1971. *Sociology: The Classic Statements*, New York: Random House Pr.
- Vergin, N., 2010. *Siyaset Sosyolojisi*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Weber, M., 2017. *Bürokrasi ve Otorite*, Ankara: Liberte Yayınevi.
- Weber, M., 2006. *Sosyoloji Yazıları*, (Çev.: T. Parla), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, S., 2012. Türkiye'nin İç Güvenlik Yapılanmasında Değişim İhtiyacı, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (3), 17-40.

Araştırma Makalesi

**Hoşnutsuzluk Endeksi ve Takipteki Kredi Oranları İlişkisi:
Türkiye Ekonomisi Üzerine Ampirik Bir Analiz**

The Relationship Between the Economic Discomfort Index and Non Performing Loan Ratios: An Empirical Analysis for Turkish Economy

Cenap Mengü TUNÇAY¹

Öz

İktisat kuramına 1970’li yıllarda Arthur Okun tarafından kazandırılan Hoşnutsuzluk Endeksi (Economic Discomfort Index = EDI) ile kronolojik olarak ardından literatüre giren Sefalet Endeksi (Misery Index), makro ekonomik sağlıksızlığı temsil edebilen ve orijinal haliyle temelde enflasyon oranı ile işsizlik oranı değişkenlerinin toplanmasına dayalı olarak oluşturulmuş endekslerdir. Hoşnutsuzluk Endeksi bileşenlerinin münferit olarak ele alınarak takipteki kredilerle ilişkilendirildiği iktisat literatüründeki çalışmalardan hareketle, Türkiye Ekonomisi’nde hesaplanan hoşnutsuzluk endeksi ile takipteki krediler rasyosu arasında karşılıklı etkileşimin olabilmesi de mümkündür. Bu çalışmada, VAR analizi yardımıyla ekonomideki hoşnutsuzluk endeksi ile takipteki kredi oranlarının karşılıklı etkileşimlerinin tespiti yapılarak, Türkiye Ekonomisi’nde hoşnutsuzluk endeksi değişimlerinin ve takipteki kredi oranlarının değişimlerinin birbirini karşılıklı etkilediği, ancak endeks değişimlerinin takipteki kredi oranlarının değişimlerine etkisinin daha uzun dönemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hoşnutsuzluk Endeksi, Sefalet Endeksi, Takipteki Krediler.

Jel Kodları: I31, I32, E51.

Abstract

The Economic Discomfort Index, introduced to economic theory by Arthur Okun in the 1970s, and the Misery Index, taken place in the literature chronologically later, are indexes that can represent macroeconomic healthlessness and are basically calculated based on the sum of the inflation rate and unemployment rate. Based on the studies in the economics literature in which the components of Economic Discomfort Index are handled individually and associated with non-performing loans, it is possible that there may be a mutual interaction between the calculated economic discomfort index and the non-performing loans ratio in Turkish Economy. In this study, by determining the mutual interactions of the economic discomfort index and non-performing loan rates in the economy with the help of VAR analysis, it was concluded that the changes in the economic discomfort index and the changes in the non-performing loan rates affect each other mutually, but the effect of the index changes on the changes in non performing loan ratios is longer term in Turkish Economy.

Keywords: Economic Discomfort Index, Misery Index, Non Performing Loans.

Jel Codes: I31, I32, E51.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü

1. Giriş

İktisat kuramına 1970’li yıllarda Arthur Okun tarafından kazandırılan Hoşnutsuzluk Endeksi (Economic Discomfort Index = EDI) ile kronolojik olarak ardından literatüre giren Sefalet Endeksi (Misery Index), ülkelerin makro ekonomik olarak sağlıksızlığını temsil edebilen temelde enflasyon oranı ile işsizlik oranı değişkenlerinin toplanmasına dayalı olarak oluşturulmuş endekslerdir. İktisat literatüründe zaman içerisinde farklı iktisatçılar tarafından Sefalet Endeksi’nin bileşenleri değiştirilmiş ve günümüzde endeks, faiz oranı ve reel gelir artışını da içeren bir endeks haline almıştır. Bir ekonomi için hesaplanan hoşnutsuzluk ve sefalet endekslerindeki değer artışları, o ekonomiler için istenmeyen sağlıksız bir makroekonomik durumun varlığını ifade etmektedir. Ekonomide sefalet endeksinin bileşenlerini oluşturan münferit değişkenlerin değer değişiklikleri, birçok makro ekonomik değişkenin olumsuz etkilenmesine, istenmeyen yönde ve ölçüde değişmesine neden olabilmektedir. Bu bağlamda endekslerin bileşenlerinin münferit olarak ele alınarak sorunlu ya da takipteki kredilerle ilişkilendirildiği iktisat literatüründeki çalışmalardan hareketle, ekonomide hesaplanan hoşnutsuzluk ya da sefalet endekslerinin de dolaylı olarak etkileyebileceği makro değişkenlerden birisinin de ekonomideki takipteki krediler rasyosunun olabileceğini söylemek mümkündür.

Ekonomide kredi veren kuruluşların verdikleri kredilerin, geri ödeme vadesi süresi içerisinde ödenmeyip, idari takibe ve ardından yasal takibe alınmaları ekonomide sorunlu ya da takipteki kredi kavramının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. İktisat literatüründe hoşnutsuzluk endeksi ya da sefalet endeksi ile takipteki krediler arasında teorik bir ilişki bulunmamaktadır. Ancak, yapılan çalışmalarda endekslerin bileşenleri olan münferit değişkenlerle takipteki krediler arasında ortaya konan ilişkilerin varlığı nedeniyle, endeks değerleriyle takipteki krediler arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya yönelik bir analiz yapılarak çıkarımda bulunabilmek de mümkün olmaktadır. Endeks içeriğinde yer alan münferit bileşenlerden hareketle ekonomide hoşnutsuzluk ya da sefalet endeksinin değer artışları, ekonomide makro ekonomik sağlıksızlığı ifade etmekte olduğundan, bu artışların takipteki kredi oranlarını da arttırabileceği öngörülebilir.

Bu çalışmada, ilk olarak iktisat kuramında yer alan hoşnutsuzluk endeksi, sefalet endeksleri ele alınmakta ve takipteki kredi kavramı açıklanmakta, ekonomide hoşnutsuzluk endeksi ile takipteki kredi rasyosu arasında karşılıklı etkileşim olup olmadığının analizi yapılmaya çalışılmıştır. Yapılan ampirik analizden hareketle, endeks değerleri ile takipteki kredi oranları arasındaki karşılıklı etkileşimin tespitine dayalı olarak geliştirilebilecek politika önerileri ile ilgili çıkarımlar da yapılmıştır.

2. İktisat Literatüründe Hoşnutsuzluk ve Sefalet Endeksleri

Ekonomide Hoşnutsuzluk Endeksi (Economic Discomfort Index=EDI) olarak bilinen endeks, literatürdeki orjinal haliyle stagflasyonu simgeleyen oranlar olan enflasyon oranı ve işsizlik oranının ağırlıklandırılmamış toplamından oluşan bir istatistik olup, ulusal refahı negatif etkileyen, ekonomilerdeki kırılmalık, hoşnutsuzluk ya da makro ekonomik sağlıksızlık seviyesinin bir ölçümü olarak geliştirilmiştir (Cohen,2014:1-2). Hoşnutsuzluk Endeksi olarak da bilinen bu endeks, ilk olarak Arthur Okun tarafından iktisat literatürüne kazandırılmış, 1970’li yılların başında ilk geliştirildiği haliyle enflasyon oranı ile işsizlik oranının toplamından ibaret olarak aşağıdaki eşitlikte (Lowell, Tien,2000:1) yer aldığı gibi ortaya konmuştur.

$$EDI = | p | + u$$

Eşitlikte yer alan EDI terimi, hoşnutsuzluk endeksini; mutlak değer sembolü içerisinde yer alan p değişkeni, enflasyonun göstergesi olarak tüketici fiyat endeksindeki yıllık değişim oranını; u değişkeni ise işsizlik oranında meydana gelen değişmeyi temsil etmektedir. Eşitliğe göre, ekonomide enflasyon oranı ve işsizlik oranı toplamının artışı endeks değerini de arttırmakta,

endeks arttıkça da ekonomide iktisadi hoşnutsuzluk ya da sefalet artışı söz konusu olmaktadır. Bu durum da bir makro ekonomik sağlıksızlığı ifade etmektedir.

Bileşenlerinden enflasyon oranının mutlak değer sembolü içinde bulunması nedeniyle ekonomide meydana gelebilecek enflasyon ya da deflasyonun iktisadi hoşnutsuzluğu aynı ölçüde etkilemekte olduğunu ortaya koyan bu endeks, ABD’de 1980 yılında politikacılar tarafından oldukça kullanışlı bulunarak Ekonomik Sefalet Endeksi (Economic Misery Index) olarak isimlendirilmiştir (Lowell, Tien,2000:2).

Ekonomik Sefalet Endeksi ya da Arthur Okun’un Sefalet Endeksi (OMI = Okun’s Misery Index), 1999 yılında Robert Barro tarafından farklılaştırılmış ve endeks bileşenlerine geniş ölçüde ekonomik ve sosyal refahı yansıtan reel iktisadi büyüme oranı ile uzun dönem faiz oranı da eklenerek, yeni değişkenlerin değişim oranlarının yer verildiği endeks, Barro’nun Sefalet Endeksi (BMI = Barro Misery Index) adıyla aşağıdaki eşitlikte yer aldığı gibi farklılaştırılmıştır (Ewa,2009:2).

$$BMI = \Delta\pi + \Delta u - \Delta y + \Delta i$$

Eşitliğe (Ewa,2009:2-3) göre; BMI, Barro’nun sefalet endeksini; $\Delta\pi$, yıllık enflasyon oranındaki değişmeyi, diğer bir ifadeyle tüketici fiyat endeksi kullanılarak cari dönem enflasyonu ile bir önceki dönem enflasyonu arasındaki farkı; Δu , işsizlik oranındaki değişmeyi; Δy , iktisadi büyüme oranındaki değişmeyi, diğer bir ifadeyle yıllık reel GSYH büyüme oranındaki değişmeyi; Δi , uzun dönem nominal faiz oranındaki değişmeyi, diğer bir ifadeyle 10 yıl vadeli devlet tahvillerinin faiz oranındaki değişmeyi ifade etmektedir. Barro (1999:22)’ya göre BMI eşitliği, Arthur Okun’un orijinal sefalet endeksine göre ya da ekonomik hoşnutsuzluk endeksine göre daha iyi bir ölçüm ifade etmektedir. Bu endekse göre, ekonomide enflasyon oranı ve işsizlik oranı ve faiz oranının artışı endeks değerini arttırmakta, ancak büyüme oranındaki artış kadar da endeks değeri azalmaktadır. endeks arttıkça da ekonomide iktisadi hoşnutsuzluk ya da sefalet artışı söz konusu olmaktadır.

Barro’nun Sefalet Endeksi, 2011 yılında Steve Hanke tarafından tekrar değiştirilmiş ve yeni endeks literatürde Hanke Sefalet Endeksi (Hanke’s Misery Index =HAMI) adıyla yerini almıştır. Endeks, aşağıdaki eşitlikle (CATO,2021) ifade edilebilir.

$$HAMI = u + p + i - y$$

Bu eşitlikte; HAMI, Hanke Sefalet Endeksi’ni; u, işsizlik oranını; p, enflasyon oranını; i, bankaların kredi faizlerini; y, kişi başına düşen reel GSYH değerindeki yüzde değişme kavramlarını ifade etmektedir.

Endeksin kurgusuna göre, ilk üç kalemdeki artışlar, ekonomideki hoşnutsuzluk ya da sefaleti yükseltirken, ekonomide bireyleri daha mutsuz yapmaktadır. Ancak; bu mutsuzluk, sefalet ya da hoşnutsuzluk, kişi başına düşen reel GSYH değerindeki yüzdesel artışlarla telafi edilebilmektedir. Diğer bir deyişle, ekonomideki kişi başına reel gelir artışı, sefalet endeksi değerlerini azaltarak sefaleti, hoşnutsuzluğu ya da makro ekonomik sağlıksızlığı dizginleyici rol oynamaktadır.

3. Hoşnutsuzluk Endeksi ile Takipteki Krediler İlişkisi, Takipteki Kredileri Etkileyen Endeks Bileşenleri ve Makro Ekonomik Faktörler

Ekonomide geri ödeme vadesi gelmiş ve bildirimde bulunulmasına rağmen belirlenmiş bir vade içinde geri ödenmeyen krediler, sorunlu kredileri ya da tahsili gecikmiş alacakları (non performing loans) oluşturmaktadır. Genellikle bankalar, kredilerinin anapara ve faiz geri ödemelerinin 90 gün içerisinde yapılmaması durumunda, vermiş oldukları kredileri takipteki kredi (non performing loan) sınıfına almaktadırlar. Takipteki kredi oranlarının artış göstermesi, bankalar açısından nakit akışı problemleri ile faiz geliri kayıpları oluşturmaktadır. Takipteki krediler sınıfına girmiş kredilerin borçluları tarafından geri ödemeleri tekrar yapılmaya başlarsa takipte olan bu krediler, yeniden yapılandırılmış (re-performing loan) krediler olmaktadır. Ekonomide takipteki kredi oranlarını etkileyen kredi skorlama ve kredi izleme faaliyetlerinin

etkinliği gibi banka yönetimleriyle ilgili unsurlar olduğu gibi makro ekonomik unsurlar da etkileyici faktör olarak rol oynamaktadır.

Takipteki kredi oranlarının artması, ekonomide bankaların ticari performanslarını ve karlılıklarını olumsuz etkileyebilmekte ve bankaların piyasa değerlerini düşürebilmektedir. Ayrıca bu durum, kredi piyasasında kredi faiz oranlarının artış göstermesine ve potansiyel olarak kredi kullanacakların kredi olanaklarının azalmasına da neden olabilmektedir. Kredi piyasasında kredi kullanacak yatırımcılar açısından meydana gelebilecek bu olumsuzluklar, kredi piyasasının istikrarlı işleyişine dayalı ekonomik büyüme oranını olumsuz etkileyebileceği gibi; oluşabilecek gelir istikrarsızlığı da işsizliğe neden olarak fasit bir dönüşüm içinde, takipteki kredi oranlarını arttırabilecektir. Dolayısıyla, takipteki kredi oranları ile endeks bileşenleri arasında karşılıklı etkileşimler söz konusu olabilmektedir.

Takipteki kredi oranlarını etkileyen makro ekonomik faktörleri inceleyen ve değişkenlerin karşılıklı ilişkilerini ortaya koyan çalışmalardan bazıları, takipteki kredi oranları ile hoşnutsuzluk endeksi bileşenleri olan işsizlik oranı ve enflasyon oranı değişkenlerine odaklanmışlardır. Bu çalışmalar içerisinde yer alan Yazıcı(2018:147)’nin çalışmasına göre, ekonomideki takipteki kredi oranlarını etkileyen değişkenlerden birisi enflasyon oranlarıdır. Yücememiş ve Sözer(2011:45-52)’e göre, ekonomide reel gelir azalmalarının olduğu ekonomik durgunluk dönemlerinde, işsizliğin arttığı dönemlerde ve ulusal paranın dolara karşı değer kaybettiği dönemlerin akabinde takipteki kredi oranları artmaktadır.

Türkiye’de genellikle ulusal paranın dolara karşı değer kaybettiği dönemlerde, dış girdiye dayalı üretim faaliyetlerinde meydana gelen maliyet artışları, maliyet enflasyonu ile birlikte ekonomide arz daralmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla, kur artışı yaşandığı dönemlerde işsizlik ve enflasyon oranında meydana gelebilen artışlar da, hoşnutsuzluk endeksini de arttırarak takipteki kredi oranlarının artmasına sebep olabilmektedir.

Ahmad ve diğerlerinin (2016:585) çalışmasına göre, ekonomide takipteki kredi oranı artışları, gayrisafi yurtiçi hasılayı (GSYH) azaltmakta ve enflasyon oranlarını arttırmaktadır. Messai ve Jouini (2013:858)’ye göre, ekonomide işsizlik oranlarının artışı, takipteki kredi oranlarını arttırmaktadır. Skarica(2014:38-53)’ya göre enflasyon oranı ve işsizlik oranı ile takipteki kredi oranları arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Us(2020:1-17)’un çalışmasına göre, ekonomide enflasyon ve işsizlik oranlarındaki artışlar, takipteki kredi oranlarını arttırmaktadır.

Değinilen literatür çalışmalarında, ekonomide hoşnutsuzluk endeksi bileşenleri olan enflasyon oranları ve işsizlik oranları ile takipteki kredi oranları arasındaki ilişkiler irdelenmiştir. Buradan hareketle ekonomide hoşnutsuzluk endeksi değerleri ile takipteki kredi oranları arasında karşılıklı bir ilişki olması öngörülebilir.

4. Türkiye Ekonomisinde Takipteki Krediler ve Hoşnutsuzluk Endeksi

Türk Bankacılık Sistemi (TBS)’nin düzenleyici kurumu olan Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), bankacılık sektöründeki kredilerin sınıflandırılma kriterlerini belirlemekte ve bankalar tarafından bu kriterlere göre kredilerin izlenmesi gerçekleştirilmektedir. BDDK(2016)’nin kredi mevzuatına göre kredi sınıflandırılması beş grupta yapılmaktadır. Bu sınıflamaya göre; ilk grup krediler olan Birinci Grup Standart Nitelikli Krediler, geri ödemeleri zamanında yapılan veya otuz günü geçmeyen kredilerdir. İkinci Grup Yakın İzlemedeki Krediler, makroekonomik şartlardaki kötüleşme ya da borçlunun faaliyet gösterdiği sektörlerde meydana gelen kötüleşmeler neticesinde borçlunun ödeme gücünde ve nakit akışında oluşan zayıflamalardan kaynaklı geri ödemesi 30 günden fazla geciken ancak 90 günü geçmeyen kredilerdir. Üçüncü Grup Tahsil İmkânı Sınırlı Krediler, borçlusunun kredibilitesi bozulmuş, teminata başvurulmaksızın geri ödenebilirliği sınırlı olan ya da mümkün olmayan, geri ödemesi 90 günden fazla geciken ancak 180 günü geçmeyen kredilerdir. Dördüncü Grup Tahsili Şüpheli Krediler, borçlusunun kredibilitesi önemli ölçüde bozulmuş, teminatsız geri ödenmesinin mümkün olmadığı, geri ödeme gecikmesi 180 günü geçen ancak

bir yılı geçmeyen kredilerdir. Beşinci Grup Zarar Niteliğindeki Krediler, üçüncü ve dördüncü gruptaki kredilerin özelliklerini göstermekle beraber, borçlusunun kredibilitesinin tümüyle ortadan kalkmış olması nedeniyle tahsil beklentisi bulunmayan ve bir yılı aşkın bir süre geri ödemenin sağlanamadığı kredilerdir.

Kredi borçlusunun temerrüde düştüğü, değinilen kredi gruplarından üçüncü, dördüncü ve beşinci grup krediler içinde olan krediler donuk aktif olarak adlandırılmaktadır. Donuk alacak sınıfına giren krediler içinde yer alan kredilerden teminat değeri, borç değerinin altında olup yeniden yapılandırılan krediler, ikinci grup krediler içinde izlenmektedir. Donuk alacak sınıfındayken yeniden yapılandırılarak yüzdürülen ve bir yıllık izleme süresi içerisinde geri ödemesi, otuz günden fazla geciken ve tekrar yapılandırılan krediler de üçüncü grup krediler içinde izlenmektedir.

BDDK'nın mevzuatına göre banka bünyesindeki üçüncü, dördüncü ve beşinci grup krediler toplamı; donuk aktifleri, takipteki kredileri ya da tahsili gecikmiş alacakları oluşturmaktadırlar. Grafik 1'de yer alan TBS içinde takipteki kredilerin toplam krediler içerisindeki oranlarına 2002 yılından 2020 yılına kadar yıllar itibarıyla bakıldığında, özellikle kriz yılları ya da makro ekonomik istikrarsızlıkların olduğu yıllar olan 2001, 2008 ve 2018 yıllarını takip eden dönemlerde artışların olduğu görülmektedir.

Grafik 1. Takipteki Krediler / Toplam Krediler (%) Rasyosu

Kaynak: Data Turkey. Erişim: <https://dataturkey.com.tr>

Ekonomilerde makro ekonomik istikrarsızlıkların olduğu dönemlerde genellikle işsizlik oranları ve enflasyon oranları da artma eğiliminde olmaktadır. Türkiye Ekonomisi'nde bu eğilimin olup olmadığını incelemek üzere, TÜFE bazlı enflasyon oranları, işsizlik oranları, işsizlik ile enflasyon oranlarının toplamı alınarak hesaplanan hoşnutsuzluk endeksi değerleri ve yıllar itibarıyla takipteki kredi oranları değerleri yıllar itibarıyla Tablo 1'de gösterilmektedir.

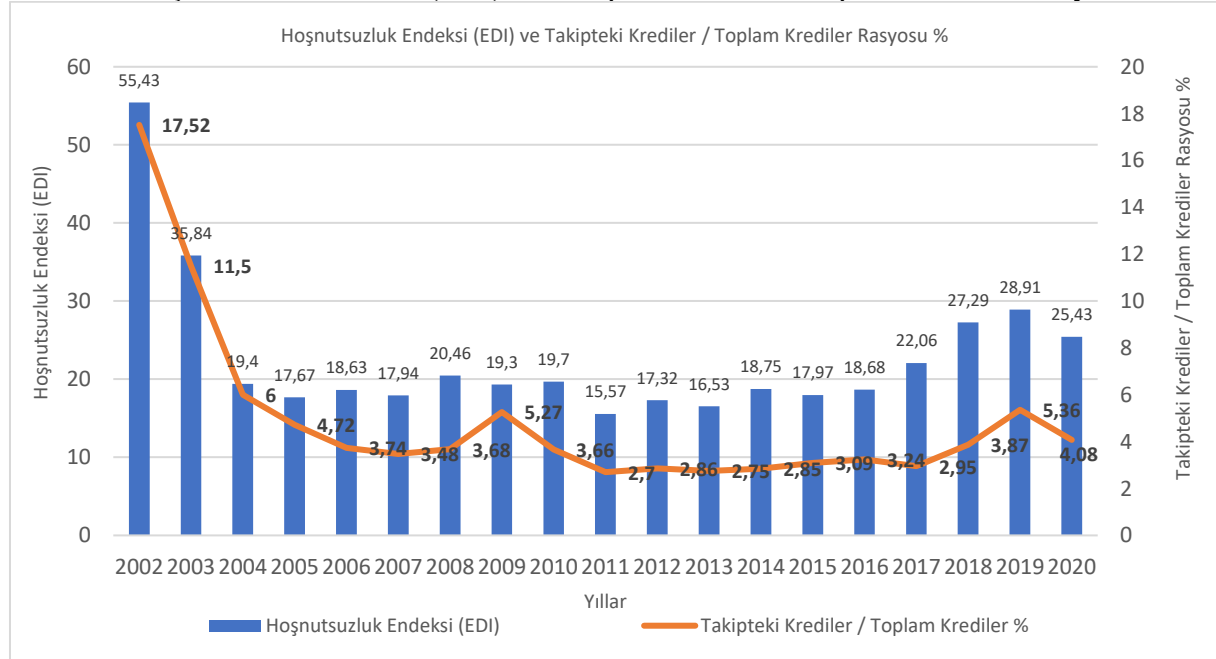
Tablo 1. Türk Ekonomisi’nde Yıllara Göre TÜFE Enflasyon Oranları, İşsizlik Oranları, Hesaplanan Hoşnutsuzluk Endeksi Değerleri ve Takipteki Kredi Oranları

Yıl	Enflasyon Oranı TÜFE	İşsizlik Oranı	Hoşnutsuzluk Endeksi(EDI)	Takipteki KrediOranı	Yıl	Enflasyon Oranı TÜFE	İşsizlik Oranı	Hoşnutsuzluk Endeksi (EDI)	Takipteki KrediOranı
2002	45.13	10.3	55.43	17.52	2012	8.89	8.43	17.32	2.86
2003	25.34	10.5	35.84	11.50	2013	7.49	9.04	16.53	2.75
2004	8.60	10.8	19.40	6.00	2014	8.85	9.9	18.75	2.85
2005	8.18	9.49	17.67	4.72	2015	7.67	10.3	17.97	3.09
2006	9.60	9.03	18.63	3.74	2016	7.78	10.9	18.68	3.24
2007	8.76	9.18	17.94	3.48	2017	11.14	10.92	22.06	2.95
2008	10.44	10.02	20.46	3.68	2018	16.33	10.96	27.29	3.87
2009	6.25	13.05	19.30	5.27	2019	15.18	13.73	28.91	5.36
2010	8.57	11.13	19.70	3.66	2020	12.28	13.15	25.43	4.08*
2011	6.47	9.1	15.57	2.70					

Kaynak: Data Turkey. Erişim: <https://dataturkey.com.tr> ; Statista. Erişim: • [Statista - The Statistics Portal for Market Data, Market Research and Market Studies](https://www.statista.com) ; Endeks değerleri, enflasyon oranı ile işsizlik oranları toplamı alınarak yazar tarafından hesaplanmıştır. * Pandemi nedeniyle 2020 yılında kredilerin takibe alınma sürelerinin 90 günden 180 güne çıkarılmış olması, bu oranı bir ölçüde baskılamıştır. Ancak, ampirik analizde veri kaybı oluşmaması için bu yıla ait veri de analize dahil edilmiştir.

Hesaplanan hoşnutsuzluk endeksi değerleri ile takipteki kredi oranlarının yıllar içinde birlikte değişimlerinin görülebilmesi için iki değişkeninin grafikleri Grafik 2’de gösterilmektedir.

Grafik 2. Hoşnutsuzluk Endeksi (EDI) ve Takipteki Krediler /Toplam Krediler Rasyosu %

Kaynak : Data Turkey. Erişim: <https://dataturkey.com.tr> ve Statista. Erişim: • [Statista - The Statistics Portal for Market Data, Market Research and Market Studies](https://www.statista.com)

Grafik 2 incelendiğinde, Türkiye Ekonomisi’nde yıllar itibariyle genel olarak takipteki kredi oranlarının hoşnutsuzluk endeksi değerleriyle birlikte aynı yönlü değişim gösterdiği, karşılıklı

bir etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Bu etkileşimin somut şeklinin açıklamasının yapılabilmesi, ancak karşılıklı etkileşimi açıklayabilecek ampirik bir analizle mümkün olabilmektedir.

5. Türkiye Ekonomisinde Takipteki Krediler ile Hoşnutsuzluk Endeksi İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Analiz

Hoşnutsuzluk endeksinin bileşenleri ile takipteki kredi oranlarının karşılıklı açıklayıcılıklarının bulunduğu literatürdeki çalışmalardan hareketle, bu çalışmada da söz konusu değişkenlerden işsizlik oranı ile enflasyon oranının toplamından oluşan hoşnutsuzluk endeksi ile takipteki kredi oranlarının karşılıklı ilişkilerini ya da etkileşimlerini ortaya koyabilen VAR analizinin yapılması amaçlanmıştır. Ekonometrik analiz yöntemlerinden biri olan VAR analizinde, analizde yer alan değişkenler üzerinde rassal şokların etkileri analiz edilebilmekte, analiz sonucunda değişkenler arası etki tepki grafikleri ile varyans ayrıştırma sonuçları da ortaya konularak, ele alınan değişkenlerden birinin, diğeri tarafından ne ölçüde açıklanabildiğinin tespiti de yapılabilmektedir.

Analizde, sefalet endekslerinin (BMI ve HAMI) bileşenlerinde yer alan on yıllık devlet tahvili faiz oranlarının geçmişe dönük yıllık veri serisinin sınırlı olması ve banka kredisi faiz oranlarını temsil edebilecek birçok kredi faiz türü olması nedeniyle, bu çalışmada sefalet endeksi yerine hoşnutsuzluk endeksi değişken olarak analize alınmış ve endeksin, takipteki kredi oranları ile birlikte Tablo 1’de ve Grafik 2’de yer alan değerleri kullanılmıştır.

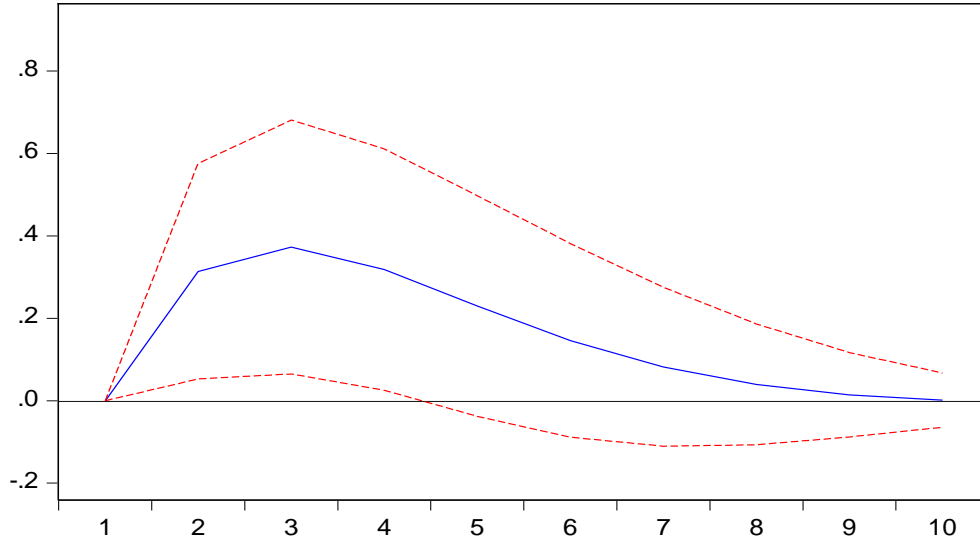
İşsizlik oranı ve tüketici fiyat endeksiyle temsil edilen enflasyon oranlarının yıllara göre aldığı değerlerin toplamından oluşan hoşnutsuzluk endeksi değerlerinin veri seti ile yıllara göre takipteki kredilerin toplam krediler içindeki oranlarına ait veri setinin durağanlık düzeylerinin tespiti ile ilgili birim kök testi sonuçları, Kırılmalı Genişletilmiş Dickey Fuller Testi ile yapılarak elde edilmiştir. Gecikme uzunluklarında Schwarz kriteri kullanılmış, her iki veri seti, I (0) düzeyde durağanlık göstermiştir. Değişkenlerin test istatistikleri, gecikme uzunlukları, kırılma dönemleri ile tek yönlü asimptotik olasılık değerleri köşeli parantezler içinde Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları

Seriler	Test İstatistikleri	Gecikme Uzunluğu	Kırılma Zamanı
Hoşnutsuzluk Endeksi	-7.83 [<0.01]	0	2011
Takipteki Kredi Oranı	-7.88 [<0.01]	0	2009

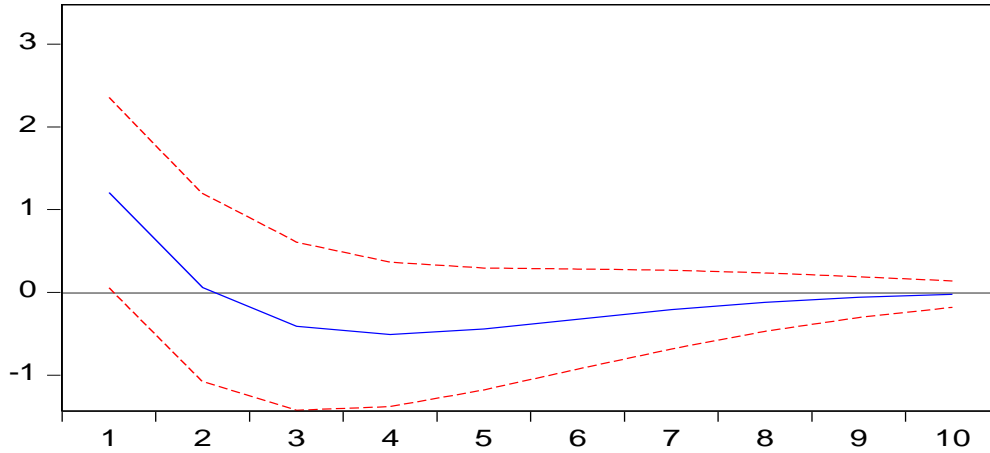
Serilerin VAR Analizi’ndeki sistem gecikmesi, bir dönem olarak alınmıştır. Bir dönem sistem gecikmesiyle yapılan analiz sonucunda, hoşnutsuzluk endeksi ile takipteki kredi oranları arasında oluşan etki tepki grafikleri Grafik 3 ve Grafik 4’te yer almaktadır.

Grafik 3. Takipteki Kredi Oranlarının Hoşnutsuzluk Endeksi Değişimlerine Tepkisi

Grafik 3, takipteki kredi oranlarının hoşnutsuzluk endeksi değişimlerine tepkisini göstermektedir. Grafiğe göre, hoşnutsuzluk endeksi değerlerinde meydana gelebilecek bir standart sapmalı şok değişim, takipteki kredi oranlarını üç dönem arttırmaktadır. Söz konusu etki, üçüncü dönemden itibaren azalma göstermekte ve beşinci dönem sonunda bitmekte olup, istatistiksel olarak anlamlıdır.

Grafik 4. Hoşnutsuzluk Endeksi'nin Takipteki Kredi Oranları Değişimlerine Tepkisi

Grafik 4, Hoşnutsuzluk Endeksi'nin takipteki kredi oranlarının değişimlerine olan tepkisini göstermektedir. Grafik 4'e göre, takipteki kredi oranlarında meydana gelebilecek bir standart sapmalı şok değişim, hoşnutsuzluk endeksinde artış yönünde bir dönem için çok kısa bir etki göstermektedir. Bu etki, tek bir dönem için istatistiksel olarak anlamlıdır.

Yapılan analizden hareketle, takipteki kredi oranlarının seçilen dönem boyunca değişimini açıklamaya yönelik elde edilen varyans ayrıştırması sonuçları, Tablo 3'te; Hoşnutsuzluk Endeksi'nin seçilen dönem boyunca değişimini açıklamaya yönelik elde edilen varyans ayrıştırması sonuçları, Tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 3. Takipteki Kredilerin Açıklanmasına Yönelik Varyans Ayırıştırma Analizi

Varyans Ayırıştırması Takipteki Krediler			
Periyot	Standart Hata	Takipteki Krediler	Hoşnutsuzluk Endeksi
1	0.721524	100.0000	0.000000
2	0.838986	86.00512	13.99488
3	0.919991	71.93525	28.06475
4	0.974505	64.33491	35.66509
5	1.004197	61.19065	38.80935
6	1.017488	60.13739	39.86261
7	1.022412	59.87411	40.12589
8	1.023901	59.84165	40.15835
9	1.024257	59.85020	40.14980
10	1.024327	59.85556	40.14444

Tablo 3’teki değerler incelendiğinde; hoşnutsuzluk endeksindeki değişimlerin ikinci dönemde takipteki kredi oranlarının değişimini %13 oranında açıkladığı, bu oranın, üçüncü dönemde %28 oranında gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 4. Hoşnutsuzluk Endeksi’nin Açıklanmasına Yönelik Varyans Ayırıştırma Analizi

Varyans Ayırıştırması Hoşnutsuzluk Endeksi			
Periyot	Standart Hata	Takipteki Krediler	Hoşnutsuzluk Endeksi
1	2.582636	21.79354	78.20646
2	3.469486	12.10538	87.89462
3	3.949632	10.41407	89.58593
4	4.179167	10.78898	89.21102
5	4.272932	11.39411	88.60589
6	4.305012	11.78824	88.21176
7	4.313928	11.97133	88.02867
8	4.315879	12.03545	87.96455
9	4.316275	12.05113	87.94887
10	4.316451	12.05265	87.94735

Tablo 4’teki değerler incelendiğinde, takipteki kredi değişimlerinin ilk dönemde Hoşnutsuzluk Endeksi değişimlerini %21.7 oranında açıkladığı ve takip eden dönemlerde bu oranın azaldığı görülmektedir.

6. Sonuç

İktisat teorisinde, döviz kurunun fiyatlar genel seviyesi üzerindeki geçiş etkisinin (pass through effect) fazla olduğu ekonomilerde, ulusal paraların dış değerlerini kaybetmesi ya da kurlarda meydana gelebilecek olası artışlar; dövize dayalı temel girdi fiyatlarında artışlara, toplam arz daralmasına ve maliyet enflasyonu oluşmasına neden olabilmektedir. Bu durum, stagflasyona ya da diğer bir deyişle işsizlik ve enflasyon oranlarının artmasına yol açabilmekte, dolayısıyla hoşnutsuzluk endeks değerlerinin de artmasına sebep olabilmektedir.

Ayrıca, teorik olarak ekonomide takipteki kredi oranlarındaki artışların da, bankacılık sektöründe kredi tayinlemesine ve faiz oranlarının artmasına neden olarak toplam arz daralmasına ve stagfasyonist etkinin (işsizlik oranı artışı ve enflasyon oranı artışı) ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir.

Çalışmada yapılan ampirik analizde; Türkiye Ekonomisi’nde takipteki kredi oranlarında oluşan şokların hoşnutsuzluk endeksini çok kısa dönem için arttırdığı, hoşnutsuzluk endeksindeki meydana gelen şokların takipteki kredi oranlarını arttırdığı ve hoşnutsuzluk endeksi değişimlerinin, takipteki kredi oranlarındaki değişimleri üzerinde üç dönemde %28 oranında açıklayıcılığa sahip olduğu sonucu ortaya konulmuştur.

Çalışmadaki analizin sonucu bağlamında hoşnutsuzluk endeksindeki şok değişimlerin, takipteki kredi oranlarını arttırdığı ekonomilerde; ulusal paraların dış değer kaybına uğramasının ya da meydana gelebilecek olası kur artışlarının, ekonomideki hoşnutsuzluk endeks değerlerini ve dolayısıyla takipteki kredi oranlarını arttırabileceği; takipteki kredi oranlarının artmasının kredi tayinlemesine sebep olması durumunda ise toplam arz daralması ve buna bağlı olarak hoşnutsuzluk endeksi artışına sebep olabileceği ve bu iki teorik durumun varlığının karşılıklı bir kısır döngü oluşturabileceği söylenebilir. Çalışmadaki ampirik analiz sonucu da değişkenler arasındaki bu karşılıklı etkileşimi ve kısır döngüyü doğrular nitelikte bulunmuştur.

Değinen teorik hususlara ve ampirik analiz sonucuna bağlı olarak, Türkiye Ekonomisi’nde ulusal paranın dış değer kaybını önleyebilecek politikalar, enflasyon ve işsizlik oranlarının düşük seviyelerde seyrinin sağlanmasına yönelik uygulanabilecek yapısal politikalar ile makro iktisadi tedbirler, hoşnutsuzluk endeksinin ve takipteki kredi oranlarının da düşük düzeyde seyrini mümkün kılacak unsurlar olabilecektir. Bu durum da kredi tayinlemesinin sınırlı görülebileceği istikrarlı kredi piyasasının işleyişine dayalı sağlıklı ekonomik büyümenin gerçekleşmesini de olanaklı hale getirebilecektir. Ayrıca takipteki kredi oranlarındaki şok artışlar da işsizlik ve enflasyon oranlarını etkilediğinden; ekonomik istikrarın korunmasına yönelik takipteki kredi oranlarının seyrinin izlenmesi ve düşük tutulmasının sağlanmasına yönelik politikaların uygulanması da ekonomik istikrar için gerekli olacaktır.

Kaynakça

- Ahmad, M. I., Guohui, W., Hasan, M., Ali, R., Rafiq, M. Y., & Rehman, R. (2016). Non-performing loans and economic growth. *Journal of Economics, Business and Management*, 3, 584-586.
- Barro, R. J. (1999). Reagan vs. Clinton: Who’s the economic champ. *Business Week*, 22(5). Erişim: https://scholar.harvard.edu/barro/files/99_0222_reaganclinton_bw.pdf
- BDDK (2016) Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. Erişim: www.bddk.org.tr
- CATO,2021, Erişim: <https://www.cato.org/commentary/hankes-2020-misery-index-whos-miserable-whos-happy>
- Cohen, I. K., Ferretti, F., & McIntosh, B. (2014). Decomposing the misery index: A dynamic approach. *Cogent Economics & Finance*, 2(1), 991089.
- Data Turkey. Erişim: <https://dataturkey.com.tr>
- Ewa, L. (2009). Okuns and Barros Misery Index as an alternative poverty assessment tool. Recent estimations for European countries.
- Lovell, M. C., & Tien, P. L. (2000). Economic discomfort and consumer sentiment. *Eastern Economic Journal*, 26(1), 1-8.
- Messai, A. S., & Jouini, F. (2013). Micro and macro determinants of non-performing loans. *International journal of economics and financial issues*, 3(4), 852.
- Škarica, B. (2014). Determinants of non-performing loans in Central and Eastern European countries. *Financial theory and practice*, 38(1), 37-59.

Statista. Erişim: • [Statista - The Statistics Portal for Market Data, Market Research and Market Studies](#)

Us, Vuslat. (2020). A Panel VAR Approach on Analyzing Non-Performing Loans in the Turkish Banking Sector. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 14(1), 1-38.

Yazıcı, Mehmet. 2018, Bankacılıkta Kredi Tahsisi, Seçkin Yayıncılık

Yücememiş, B. T., & Sözer, İ. (2011). Bankalarda Takipteki Krediler: Türk Bankacılık Sektöründe Takipteki Kredilerin Tahminine Yönelik Bir Model Uygulaması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 3(5), 43-56.

Araştırma Makalesi

Birinci Dünya Savaşından Önce Almanya – Osmanlı İlişkileri

German-Ottoman Relations before The First World War

Hülya DERYA¹, Erdem ERDEM²

Öz

Bir dizi tarihçi Almanya'nın³ Osmanlı politikasını "apolitik, anti kolonyalist ve saf ekonomik odaklı" olarak nitelendirmektedir. Bu düşüncenin karşısında ise eleştirel sosyolojik ve Marksist emperyalist araştırmaları vardır. Bunlar özellikle Almanya'nın dış politikasını emperyalist genişlemeye örnek olarak göstermektedir. Dolayısıyla 1.Dünya Savaşı öncesi dönemde Osmanlı'yı tamamiyle Almanya tarafından idare edilen vasal bir imparatorluk olarak tanımlanmaktadırlar. 19. Yüzyıla kadar Alman ekonomisi Osmanlı'da önemsiz bir rol oynamaktadır. Bu durum Almanya'nın milli devletini çok geç kurmasından, bunun için diğer büyük ülkelere göre geç filizlenen endüstrileşmesinden ve Osmanlı'ya giden belli başlı taşımacılık yollarının bozuk veya tehlikeli olmasından ileri gelmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı dış ticareti Fransız ve İngiliz kontrolündedir. Bu çalışmanın hedefi "Bağdat demiryolu" veya "penetration pacifique" kelimeleriyle özetlenen Almanya'nın Osmanlı politikasını daha iyi anlamaktır. ⁴ Almanya'nın emperyalist genişlemesi 19.Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı imparatorluğu ile başlamış ancak Almanya bu dönemde Osmanlı'da tek söz sahibi ülke konumunda olmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bağdat Demiryolu, Osmanlı, Almanya.

Jel Kodları: N10, N40, N90.

Abstract

A number of historians describe Germany's Ottoman policy as "apolitical, anti-colonial, and purely economically oriented." On the other hand, there are critical sociological and Marxist imperialist studies against this idea. They especially show Germany's foreign policy as an example of imperialist expansion. Therefore, in the pre-World War I period, the Ottoman Empire is defined as a vassal empire completely ruled by Germany. Until the 19th century, the German economy was under playing an insignificant role in the Ottoman Empire. This is due to the fact that Germany established its national state too late, its industrialization that started late compared to other major countries, and that the main transportation routes to the Ottoman Empire were corrupt or dangerous. Until the last quarter of the 19th century, Ottoman foreign trade was under French and British control. The aim of this study is to better understand Germany's Ottoman policy, which is summarized with the words "Baghdad railway" or "penetration pacifique". Germany's imperialist expansion started with the Ottoman Empire in the last quarter of the 19th century, but Germany was not the only country that had a say in the Ottoman Empire in this period.

Keywords: Baghdad Railway, Ottoman, Germany.

Jel Codes: N10, N40, N90.

¹ Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, hulyaderya11@gmail.com

² Kazım Orbay İlkokulu Müdürü, Mamak/Ankara, rdmdm06@gmail.com

³ 1871 yılında Prusya'da gümrük birliği oluşmaktadır (yani eyaletlerin birleşmesi) Bu birleşme Alman imparatorluğunu kapsamaktadır. Çalışmanın bütünlüğü açısından Prusya yerine Almanya kullanılmıştır.

⁴ Penetration pacifique: Barışçıl nüfuz etme.

1.Giriş

19. Yüzyıla kadar Alman ekonomisi Osmanlı'da önemsiz bir rol oynamaktadır ve yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı dış ticareti Fransız ve İngiliz kontrolü altındadır. Almanya ekonomik ilişkiler bakımından sadece bu ülkelerin gerisinde olmayıp, aynı zamanda Avusturya – Macaristan, Rusya, İtalya, İspanya ve İskandinav ülkelerinin bile arkasında kalmaktadır. Şüphesiz bu durum Almanya'nın milli devletini çok geç kurmasından, bunun için diğer büyük ülkelere göre geç filizlenen endüstrileşmesinden ve Osmanlı'ya giden belli başlı taşımacılık yollarının bozuk veya tehlikeli olmasından ileri gelmektedir. Bismarck, sürekli artan nüfuz, endüstrileşme hareketi ve bunun ardından gelen sosyal strüktür değişiminden sonra zorunlu olarak dış politikasını farklılaştırmaktadır. Böylelikle Alman kapitalizmi 19. yüzyılın sonunda emperyalist evreye geçmektedir. Bu evrede ekonomi artık politikadan ayrılmaz niteliktedir ve iktisadi ilerleme milli devletin kurumlarının kontrolü altındadır. Emperyalist barışçıl nüfus etme penetration pacifique'dir. Penetration pacifique esasında anti kolonyalist bir strateji değildir ve bu anlamda birinci dünya savaşından önceki koşullara uygun düşen emperyalist politikadır. Barışçıl nüfus etme politikası bir dizi dolaylı etkileme yöntemi barındırmaktadır. Araçlar ise, iktisadi angajman, askeri yardım, kültür emperyalizmi ve din politikalarıdır. Lenin'e göre, emperyalizm finansal kapitalin uluslararası ilişkilerde belirleyici güç olmasıdır.

19. yüzyılın başında tıpkı mal ticaretinde olduğu gibi, Almanya'nın Osmanlı'ya sermaye ihracatı neredeyse yok denecek kadar azdır. Almanya'nın Osmanlı üzerinde etkili olmasının nedeni 1881 yılında kurulan Osmanlı kamu borç yönetimi olmaktadır. Osmanlı hükümeti politik çöküntünün önüne geçebilmek için sürekli daha fazla askeri harcama yapmaya başlamaktadır ve bunu dış kaynaklardan borç alarak gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Uluslararası borç yönetimi, Osmanlı'yı teslim almak üzere kurulan emperyalist bir kartel yönetimidir. Osmanlı hükümeti bu aşamada önemli iktisadi kararları ancak söz konusu idareye danışarak verebilmektedir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi, Deutsche Bank'a verilen imtiyaz ve Kayzer II. Vilhelm'in ziyaretiyle doruk noktasına ulaşmaktadır. Ticaretin yükselmesinin bir nedeni de Alman – Levanten gemi şirketinin 1890 yılında faaliyete geçmesidir. Alman sermayesinin Osmanlı'ya süratle yayılmasının ana motorunu özellikle Alman bankaları oluşturmaktadır. Birinci sırada Anadolu ve Bağdat demiryolu projelerindeki önderliğidir. Bu proje Bismarck döneminde planlanmaktadır, Almanya'nın dünya çapında politika kurgulamaya başladığının habercisi olmaktadır. "Bağdat demiryolu" yayılmacı bu politikanın prototipi olarak nitelenebilmektedir. Almanya'nın emperyalist genişlemesi 19.Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı imparatorluğu ile başlamış ancak Almanya bu dönemde Osmanlı'da tek söz sahibi ülke konumunda olmamıştır.

Çalışmada;19.Yüzyıl Osmanlı imparatorluğunun Almanya ile olan ekonomik ilişkileri ayrıca Almanya'nın emperyalist nüfuz etme politikaları ve bunlara en iyi örnek Bağdat demiryolu irdelenecektir.

2.Büyük Güçler ve Ortadoğu Sorunu

2.1 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu

Birinci dünya savaşına kadar olan Osmanlı – Almanya ilişkilerini anlamak için, 19. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun durumunu ve Orta Doğuda dönüşen Almanya'nın çıkarlarını iyi anlamak gerekmektedir. Osmanlı imparatorluğu 19. yüzyılın son çeyreğinde olağanüstü zayıflamıştır. "Boğazın hasta adamı" artık devasa imparatorluğunu tek başına ayakta tutamamaktadır. Bazı halk gruplarının ayaklanmalarıyla iyice yorgundur. Osmanlı batmış ve uluslararası finans kapitalin kontrolü altındadır. Yönetim ise etkin değildir ve rüşvet bütün devleti sarmaktadır (Bülow,1930/1931:67). Ordunun organize olma kabiliyeti bozulmuş olduğu için, ülkeyi ne dış tehditlere karşı koruyabilmekte nede iç huzuru sağlayabilmektedir. Kolonyal egemenlik peşinde koşan büyük güçler ise, bunların arasında İngiltere, Rusya, Fransa ve bunlara sonradan katılan Almanya vardır (Sarkisov,1914:234). Yukarıda saydığımız

emperyalist ulusların tamamı petrol yataklarına ulaşmak ve zengin doğal kaynakları Anadolu’yu kolonileştirerek sömürmek amacındadır (Schöllgen,1992:56).Osmanlı imparatorluğu az gelişmiş olduğu için Avrupa sermayesine büyük olanaklar sağlayarak iyi bir ihraç pazarı olarak iştah kabartmaktadır. Osmanlı imparatorluğu bunun yanında dünyanın çok önemli bölgesi üzerinde oturmaktadır ve büyük güçler politikalarını oluştururken stratejik hesaplar yapmaktadır. Hindistan’a giden deniz yollarının keşfi İstanbul boğazının önemini azaltmamaktadır, ayrıca Türk limanları Avrupa ve Asya arasındaki ticaret yolundadır. Osmanlı imparatorluğu güney ticaret rotası üzerindedir ve Güneydoğu Asya ticareti en nihayetinde bu bölge üzerinden gerçekleşmektedir. Süveyş kanalının yapılmasıyla (1869) birlikte Hindistan yolu doğrudan Osmanlı imparatorluğu toprakları üzerinden geçmeye başlamaktadır. Aynı zamanda eski ipek yolu güzergâhı imparatorluğun kuzeyinden geçmekte ve buradan Rusya’nın Avrupa bölümüne bağlanmaktadır. Doğu ticaretinin önemli bir bölümüyse Mezopotamya üzerinden İstanbul’a ulaşmaktadır. Haritaya bakılacak olursa, o zaman Avrupa’nın yakın ve uzak Doğu ticaretinin Osmanlı imparatorluğu kontrolünde olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu Avusturya – Macaristan sınırından Basra körfezine, Sina yarımadasından Kafkaslara kadar uzanan bölgede ticaret yollarını (ve Süveyş kanalını) kontrol edilmektedir (Djema Pascha,1922:89).

Çanakale ve İstanbul boğazlarıysa anahtar konumundadır. Avrupa ile Asya arasındaki ticari düğüm noktası buradadır. Aynı zamanda bu ekonomik düğüm noktası olmasından ileri gelen boğazların askeri önemi yadsınamaz niteliktedir. Diğer boğazların aksine İstanbul ve Çanakale boğazları deniz gücü olmadan savunulabilecek niteliktedir. Sosyalist teorisyen Friedrich Engels bu konuyu Kırım savaşları döneminde veciz bir şekilde özetlemektedir: “Eğer bu boğazlar Rusya’nın elinde olsaydı Karadeniz tamamıyla yabancı gemilere kapanırdı. Çünkü Rusya şüphesiz bu boğazları kalelerle tahkim eder ve buradan askeri geçişleri önlerdi. Evet, eğer böyle bir durum gerçekleşecek olsaydı, Tuna nehri ve Trabzon limanı Ruslaşırdı” (Marx, Engels,1991: 68) , (Fesser,1985. 150). Avrupa Osmanlı’sı bu askeri anlamda Asya Osmanlı’sıyla ayrıştırılabilir ve Asya bölgesindeki birliklerin Avrupa yakasındaki birlikleri destekleme şansı kalmazdı. Bu durumda Rusya’nın boğazları ele geçirme planına “kutsal bir misyon” olarak bakmasına şaşırılmamalıdır (Marx, Engels,1991:78). Bunun doğal neticesi olarak Rusya, Osmanlı İmparatorluğunu çökertmek için elinden geleni yapmakta, İngiltere’ye Hindistan’a giden ticaret yollarını açık tutmak için seferber olmaktadır (Fesser,1985:188). Fakat İngiltere daha sonra Mısır’ı ilhak ederek bir süreliğine sürdürdüğü Osmanlı’yı koruma rolünden vazgeçmektedir ve imparatorluk topraklarına kuvvetli bir şekilde yerleşmektedir. İngiltere bundan sonra Osmanlı’yı güçlendirme politikasından dönmektedir, zira bu aynı zamanda pan – İslamcı hareketin güçlenmesi ve İngiltere’nin Mısır ve Hindistan’daki kolonyal egemenliğinin sallantıya girmesi anlamına gelmektedir. Yakın Doğu propagandacısı ve gazeteci Paul Rohrbach, İngiliz dünya imparatorluğuna Avrupa kıtasından kara kuvvetleriyle sadece Mısır üzerinden saldırılabileceğini çözmektedir. İngiltere’nin Süveyş kanalı üzerindeki egemenliği ve bunun üzerinden Hindistan ve Güneydoğu Asya’daki kolonileri bu noktadan tehdit edilebilirdi. İngiliz donanması yenilmezdi ama karayoluyla Osmanlı üzerinden İngiliz kolonilerine ulaşmak mümkündür. Almanya’nın 19. yüzyılın sonundaki çıkarı, Osmanlı’yı güçlendirmekte ve toprak bütünlüğünü korumakta yatmaktadır (Robinson,1972:34).

Diğer büyük güçlerden olabildiğince bağımsız olacak bir Osmanlı’da Alman Endüstrisi için gerçek rol oynayabilecektir. Fransa en büyük alacaklı ülke olduğu için, Osmanlı imparatorluğunun olabildiğince bağımsız olmasını arzulamaktadır. Fransa özellikle Suriye vilayetinde ekonomik anlamda etkindir ve bunun yanında imparatorluk bünyesindeki Katoliklerin hamisi konumundadır. Bu bağlamda Fransa için Osmanlı’nın güçlenmesi, ancak bir başka büyük gücün (örneğin Almanya) bundan yararlanmaması şartıyla geçerlidir. Avusturya – Macaristan imparatorluğunun ve İtalya’nın Osmanlı devletine yönelik ilgileri daha

ziyade ekonomik yönelimlidir. Bütün büyük güçler öncelikle Osmanlı'nın bağımsız olması ve satın alma gücünün yüksek olmasıyla ilgilidir (Robinson,1972:112). Büyük güçlerin tarif edilen bu ilgileri doğrultusunda politik stratejilerini oluşturduklarını söylemek yanlış olmamaktadır. Bununla birlikte söz konusu büyük güçler olunca, daima bunların kendi aralarında kurdukları ittifaklar ve bloklar göz önünde tutulmalıdır. Sonuçta büyük devletlerin taktik politikaları her zaman koalisyon ortaklarına bağlıdır ve bu yüzden çıkarlarından feragat etmek zorunda kalmaktadırlar.

Osmanlı'nın zayıflığı ise durumu daha tehlikeli hale getirmektedir. Sonuçta stratejik ticaret yollarının ve boğazların bağımsız ve güçlü bir devletin kontrolünde olması, diğer bütün büyük devletlerin lehine olabilmektedir. Oysa durum çok farklıdır, Ortadoğu'da etkin olan her büyük devlet mutlaka diğer büyük devletlerin aleyhine çalışmaktadır. Ünlü “Doğu veya Oryantal sorunu” esasında büyük devletlerin bu bölgede Osmanlı imparatorluğunun yol açtığı boşluğu dolduramamasından ileri gelmektedir. Zira hepsi bölgede çıkarını korumak ve bunun Avrupa'da bir savaşa yol açmamasını istemektedirler (Werner, Walter,1979:79).

Büyük devletlerin politikalarını işte bu belirsizlik durumu zorlamaktadır. Bir büyük devletin Osmanlı mirasının bir bölümü üzerine konması, diğer bütün büyük devletlerle savaşa girmesi anlamına gelmektedir. Afrika, Hindistan ve Latin Amerika örneklerindeki doğrudan kolonyal egemenlik ve bölgenin emperyalist bir ulusun bayrağı altına girmesi bu bölge için söz konusu olamamaktadır. Bu yüzden Osmanlı ile ilgili olan bütün büyük devletler “penetration pacifique” politikasına sarılmaktadır. Penetration pacifique esasında anti kolonyalist bir strateji değildir ve bu anlamda birinci dünya savaşından önceki koşullara uygun düşen emperyalist politikadır. Barışçıl nüfus etme politikası bir dizi dolaylı etkileme yöntemi barındırmaktadır (Düwell,1976:55). Vasıtalar; iktisadi angajman, askeri yardım, kültür emperyalizmi ve din politikalarıdır. Formel bağımsızlık maskesi altında söz konusu büyük gücün etkisi yaygınlaştırılacak ve Osmanlı nihayetinde bu güce dolaylı yollardan tabi olabilecektir.

Lenin çok bilinen emperyalizm tanımlamasını şu şekilde yapmaktadır: “*Finans kapital bütün ekonomik ve uluslar arası ilişkilerde o kadar büyük ve belirleyici bir güç ki, politik bağımsızlığı olan ülkeleri dahi kendi yönetimine alma kabiliyetine sahiptir*” (Lenin,1988:87) Formel anlamda egemenlik altına alınmış ve idare edilen bir bölge doğal olarak emperyalist güçlerin en fazla tercih ettikleri oluşumdur. Zira bu şekilde hammadde ve pazar hâkimiyeti sağlanabilmektedir, üstelik bu durum büyük riskler almadan gerçekleştirilebilmektedir. Barışçıl nüfus etme politikalarıyla ekonomik, politik, askeri ve kültürel pozisyonlar kazanılabilmekte ve olası bir savaş için ön hazırlık yapma fırsatı verebilmektedir. Öyleyse barışçıl nüfus politikası sadece yeni bir askeri kolonyal politikası öncesindeki hazırlık aşamasından başka bir şey değildir (Lange,1899:67). Bu geçiş dönemi ki bunu Osmanlı örneğinde görebilmekteyiz, uzun bir zamana yayılabilir ve günün birinde işgal başlatılabilmektedir. Almanya tarafından uygulanan barışçıl nüfus etme politikası ki bu plan “Bağdat demiryolu olarak ünlenmektedir” yayılcı bu politikanın prototipi olarak nitelenebilmektedir (Hüber,1943:88).

2.2.Bismarck ve Sonrası

Bismarck'ın “Anadolu için pommeranyalı bir askerin kemiklerini dahi vermem” sözü meşhurdur. Buna karşın Alman konsolosu Baron Marschall von Bieberstein 1899 yılında Bismarck açıklamasını “bugün bir gerçeklik taşımayan, liman ve demir yolu inşaatlarından sonra ilginç tarihi hatıra” olarak nitelemektedir (Lindow, Freiherr Marschall,1934:32). Öyleyse Alman imparatorluğunun ekonomik ve gelişimine bağlı olarak, Ortadoğu politikasında esaslı bir şekilde değiştiğini iddia etmek yanlış olmamaktadır. Alman birliğinin kurulmasından sonra Bismarck özellikle imparatorluğu güçlendirmek ve savaşlardan uzak tutmak istemektedir⁵ (Lepsius,Batholdy,1924/1926:49). Osmanlı onun düşüncelerinde sadece Avrupa satrancı

⁵ Eyalet birleşimi

içerisinde güç politikasına dönük bir rol oynamaktadır. Burada Almanya'nın Osmanlı'ya dönük ilgisinden ziyade, büyük güçlerin kendi aralarında oynadıkları oyun önemlidir ve Ortadoğu sorunu bu bağlamda değerlendirilmektedir. Bismarck 1876 yılında politikasını Lepsius ve Batholdy, aşağıdaki şekilde karakterize edilmektedir; esas çıkarın Osmanlı imparatorluğu ile olan münasebetlerin şu veya bu yönde şekillendirilmesinde yatmadığını ve dost olan güçlerle yürütülen ilişkiler kapsamında olduğu diplomatik yollardan ifade edilmektedir. Bununla birlikte İngiltere veya Avusturya veya Rusya'yla Orta Doğu sorunu yüzünden ilişkilerin ipotek altına alınması meselesi, Almanya'nın geleceği bakımından Osmanlıyla yürütülen ilişkilerden çok daha önemli olduğu vurgulanmaktadır (Lepsius, Batholdy,1924/1927:55). Bismarck 1878 yılında düzenlenen Viyana kongresinde bu tutumuyla gerçekten dürüst aracı veya komisyoncu rolünü oynamaktadır, çünkü sonuçta onun için Avrupa barışı ve Almanya'nın güvenliği ön plandadır.

Aynı şekilde ilk Alman askeri heyetinin gönderilmesinde, stratejik – politik düşünceler ön plandadır. Osmanlı dost ülke olarak kazanılmalı ve Rusya'ya karşı koalisyon ortağı olunmalıdır. Bismarck'ın bu düşünceleri kısa süre içerisinde hayat bulmaya başlamaktadır. 1890 yılında Rusya'yla yapılmış olan güvenlik antlaşması yenilenmeyerek, Rusya 1891 yılında Fransa'yla ikili bir antlaşma imzalamaktadır. Bu gelişmelerin ardından Almanya ister istemez dost ve güçlü bir Osmanlı politikasını gütmek zorunda kalmaktadır. Bismarck'ın Orta Doğu politikası herhalde en güzel şekilde Holborn'un ifadesiyle özetlenebilmektedir: “*Osmanlı büyük politikanın bir objesi konumundadır*” (Holborn,1926:77). Bismarck'ın Orta Doğuya kayıtsız kalma politikası 1880'li yıllardan sonra sürdürülemez duruma gelmektedir. Diğer büyük devletlerin ardından Almanya emperyalist aşamaya geçmektedir. Sürekli artan nüfuz, endüstrileşme hareketi ve bunun ardından gelen sosyal strüktür değişimi zorunlu olarak dış politikanın farklılaşmasına yol açmaktadır. Artık başat konuma yükselmiş olan endüstri, ticaret ve banka sermayesinin çıkarları dış ticaret ve sermaye ihracatında yatmaktadır. Bismarck döneminde ve hatta bundan önce büyük Alman şirketleri Osmanlı imparatorluğunda faal durumdadır, ama 19. Yüzyıla kadar Alman ekonomisi Osmanlı'da önemsiz bir rol oynamaktadır.1850'den sonra Alman ticaret ve endüstri burjuvazisi Osmanlı imparatorluğunu ihracat pazarı olarak konumlandırmaktadır (Jäckh, 1924:34) Krupp 1860 yılından itibaren silah işine girmekte ve Alman Blechschröder Bankası faal duruma geçmektedir. Alman emperyalist politikası Deutsche Bank'ın finansörlüğünde demir yolu inşa etme işiyle kendisini göstermeye başlamaktadır. İşte Anadolu ve Bağdat demiryolu projesi, ki bu proje Bismarck döneminde planlanmaktadır, Almanya'nın dünya çapında politika kurgulamaya başladığının habercisi olmaktadır (Jäckh, 1924:36).

Bismarck'tan sonra iktidara gelen Caprivi Alman dış politikasına yeni bir rota çizmektedir. Bu durum doğal olarak Alman – Osmanlı ilişkilerini etkilemektedir. 19 Temmuz 1894 yılında Alman dış işleri bakanlığına bağlı ticaret başkanlığı “Çanakkale boğazı sorunu” isimli bir rapor hazırlamaktadır: “*Ön Asya, Alman endüstrisi için önemli bir pazar oluşturmakta, Alman sermayesi için bir sıçrama taşı teşkil etmektedir ve bağımlı olduğumuz stratejik ithalat maddeleri için (pamuk, buğday...) önemli bir potansiyel taşımaktadır. Günümüz koşullarındaysa kapitalist çıkarlarımız hepsinden büyük önem arz etmektedir*” (Fischer.1964:184).Söz konusu bu rapor Kapitalist çıkar kelimesiyle Almanya'nın kolonyal – politik anlamda toprak işgaliyle ilgilenmediğini vurgulasa bile, bu durum söz konusu ilginin bütünüyle emperyalist olmadığını göstermemektedir. Sonuçta Alman kapitalizmi 19. yüzyılın sonunda emperyalist evreye geçmektedir. Bilindiği üzere bu evrede ekonomi artık politikadan ayrılmaz niteliktedir ve iktisadi ilerleme milli devletin kurumlarının kontrolü altındadır.

3. Osmanlı-Almanya Ekonomik İlişkileri

3.1. Ticari İlişkiler

19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı dış ticareti Fransız ve İngiliz kontrolü altındadır. Almanya ekonomik ilişkiler bakımından sadece bu ülkelerin gerisinde olmakla yetinmeyip, aynı zamanda Avusturya – Macaristan, Rusya, İtalya, İspanya ve İskandinav ülkelerinin bile arkasında kalmaktadır. Şüphesiz bu durum Almanya'nın milli devletini çok geç kurmasından, bunun için diğer büyük ülkelere göre geç filizlenen endüstrileşmesinden ve Osmanlı'ya giden belli başlı taşımacılık yollarının bozuk veya tehlikeli olmasından ileri gelmektedir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi ancak 1880'li yıllardan sonra ivme kazanmaya başlamakta, gerçekte Deutsche Bank'a verilen imtiyaz ve Kayzer II. Vilhelm'in ziyaretiyle doruk noktasına ulaşmaktadır. Ticaretin yükselmesinin bir nedeni Alman – Levanten gemi şirketinin 1890 yılında faaliyete geçmesidir (Gutsche,1985:65). Bu şirket Hamburg ve Bremen gibi limanları Akdeniz ve Karadeniz limanlarıyla buluşturmaktadır. 1914 yılında en büyük Alman denizcilik şirketi olan Hamburg – Amerika Linie, ki bu şirket 1900 yılından itibaren Basra körfezine seferler düzenlemektedir. Ayrıca Levanten şirketinin çoğunluk hisselerine sahiptir. Bununla birlikte savaş yıllarına kadar Alman denizcilik faaliyetlerinin diğer büyük devletlerin çok gerisinde kaldığı göz ardı edilmemelidir (Gründer,1982 :1223).

Almanya'nın Osmanlı'ya ihracat rakamını hesaplamaksa kolay değildir. Bunun nedeni Osmanlı'nın kesin olmayan resmi prosedüründe yatmaktadır. Wiedenfeld'in istatistiklerine göre İngiltere'nin hem ihracatta hem ithalatta, Fransa ise ihracatta Almanya'nın çok ilerisinde görünmektedir. Buna göre Almanya en fazla ithalat yapan üçüncü ülke konumunda (resmi istatistiklerde dördüncü görünmektedir.) İhracattaysa Almanya yine aynı şekilde İngiltere ve Avusturya – Macaristan'ın ardından üçüncü sıradadır. Bununla birlikte Alman dış ticaret hacminin 1887 ila 1910 yılları arasında dörde katlandığını söylemek mümkündür (Feigel,1989:40-45). Alman–Osmanlı ticari ilişkilerinin önemini Alman ticaret istatistiklerinde görebilmekteyiz. Almanya 1913 yılında Osmanlı'dan 70 milyon mark değerinde mal alırken, 98 milyon mark değerinde mal satmaktadır. Bu rakam 1912 yılında 78 milyon marka karşılık 113 milyon mark olarak gerçekleşmektedir. Almanya'nın toplam 11 milyar mark ithalat yaptığı düşünülürse, söz konusu ithalat oranının ancak %0.7 mertebesinde gerçekleştiği görülmektedir. Aynı durum ihracat oranı içinde geçerlidir, çünkü toplam 10 milyar mark ihracat yapan Almanya için Osmanlı'ya yapılan ihracat oranı ancak %1.1 seviyesindedir (Hallgarten,1963:95). Buna göre Osmanlı ticari bakımdan Alman çıkarlarının odak noktasını oluşturmaktadır, ama bu sonuçta bu bölgede gelecek planları yapılmadığı anlamına gelmemektedir.

Alman – Osmanlı ticaret rakamları bağlamında konu irdelendiğinde, ticaret Almanya tarafından monopolleştirildiğini iddia etmek mümkün değildir. Fakat ilişkilerin süratle ivme kazandığı bir gerçektir. İngiliz ve Fransız ticaret dünyası için bu ivme uzun bir zaman önemsiz görünse bile, bir noktadan sonra can sıkıcı bir hal aldığı ortadadır. Sonuçta İngiltere ve Fransa kendi karını Almanya'yla paylaşmaya başlamaktadır. Ayrıca bu iki ülkenin gelecek kaygısına kapıldığını ve işlerin bozulma tehlikesi sinyallerini hissetmeye başladıkları söylemek herhalde yanlış olmamaktadır.

3. 2.Sermaye İhracatı

Lenin emperyalizmin karakterini aşağıdaki şekilde tanımlamıştır: “*Kesin egemenliğe ve serbest ticarete dayanan eski kapitalizmin en büyük özelliği ihracattır. Monopolleşmeyle birlikte ortaya çıkan yeni kapitalizmin özelliğini ise sermaye ihracatı oluşturmaktadır*” (Lenin,1988:78). Evet, sermaye ihracatı ve bununla bağlantılı olan üretim vasıtalarına hâkimiyet, hammadde tekeli ve politik etkinlik bir ülkenin diğer ülkeye ekonomik anlamda nüfuz etmesi demektir. Bu yüzden Osmanlı üzerindeki Almanya'nın ekonomik gücünü görmek için, fazla kayda değer olmayan mal ticaretinin yanında sermaye ihracatına bakmak gerekmektedir.

19. yüzyılın başında tıpkı mal ticaretinde olduğu gibi, Almanya'nın sermaye ihracatı neredeyse yok denecek kadar azdır. Almanya'nın Osmanlı üzerinde etkili olmasının nedeni 1881 yılında kurulan Osmanlı kamu borç yönetimi olmaktadır. Osmanlı hükümeti politik çöküntünün önüne geçebilmek için sürekli daha fazla askeri harcama yapmaya başlamaktadır ve bunu dış kaynaklardan borç alarak gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Uluslararası borç yönetimi, Osmanlı'yı teslim almak üzere kurulan emperyalist bir kartel yönetimidir. Osmanlı hükümeti bu aşamada önemli iktisadi kararları ancak söz konusu idareye danışarak verebilmektedir. Örneğin demiryolları yapımı ve bunların finansmanı işte bu kapsam dâhilindedir.

Osmanlı'dan alacaklı devletler arasında Almanya 80 milyon markla altıncı sırada bulunmaktadır. Bu rakam aşağı yukarı bütün devlet borçlarının %4,7'sini oluşturmaktadır. Alman komitesi Bleichschroder Bankası yönetiminde, söz konusu idareye bir temsilci vermektedir ve bu idarenin müdürlüğünü İngiltere'yle Fransa yapmaktadır. (Wiedefeld,1915:67-69). Özellikle silah ticareti ve demir yolu yapımı nedeniyle Alman etkisinin büyümesi sonucu 1898 yılında Alman Kayzeri ikinci kez Osmanlı topraklarını ziyaret etmektedir, alacaklılar içerisindeki oranı %12,2'ye yükselmekte ve bunun sonunda üçüncü sıraya yerleşmektedir. İlk sırayı Fransa %44,9'la ve ikinci sırayı Belçika % 17.9 'la almaktadır. İngiltere'nin payı ise %12.2 'ye düşmüş olduğu için, bu dönemde yavaş yavaş Osmanlı sermaye piyasasından çekilmektedir. 1913 yılındaysa Almanya %20.1'le ikinci sıraya yerleşmekte, Fransa ise %49.5'le birinci sıradadır. Bu dönemde İngiltere'nin oranının % 6.9'a gerilediğini görebilmekteyiz. Almanya'nın sıçramasının en büyük nedeni öncelikle savunma sanayi ihracatı oluşturmaktadır. Ayrıca gelecekteki vergi tahsilâtı karşılığında Anadolu demiryolu için avans verilmektedir. Bağdat demiryoluysa bunun aksine devlet borç senetleriyle finanse edilmektedir. Fakat durum değişmeyerek, Bağdat demiryolu Osmanlı devletinin Almanya'ya yüklü miktarda borçlanmasına neden olmaktadır. 1910 yılında toplam borçların %25'i Almanya'ya olan borçlardır, Fransa burada %60'la birinci sıradadır.(Inge / Benneckenstein,1988:47).

Alman sermayesinin Osmanlı'ya süratle yayılmasının ana motorunu özellikle Alman bankaları oluşturmaktadır. Birinci sırada Anadolu ve Bağdat demiryolu projelerindeki önderliği nedeniyle Deutsche Bank'ı görebilmekteyiz. Deutsche Bank'ın 1909 yılında İstanbul'da bir şube açmış olması, yakın finansal münasebetlerin bir ifadesi olarak görülmelidir. Deutsche Bank'ın yanında bölgede Deutsche Palastina Bank ve Deutsche Orient Bank aktif durumdadır. Deutsche Palastina Bank fazla sermaye aktarımında bulunmazken, Dresdner Bank – Bankverein – National Bank ortaklığıyla kurulmuş olan Orient Bank 1906 yılının sonunda ulaştığı 16 milyon marklık sermayesiyle önemli bir rol oynamaya başlamaktadır (Bode,1941:125). Alman etkisinin artmış olmasını, Alman bankalarının Osmanlı'da ki sermaye artırımında görebilmekteyiz. 1887 yılında Alman kurumların sermaye piyasalarındaki toplam sermaye oranı %6 civarındayken, bu oran 1910 yılında %21'e yükselmektedir (Helfferich,1921:36). Hesaplamalar İngiliz ve Fransız bankaların toplam sermaye oranlarının yaklaşık yarı yarıya düştüğünü ve Alman, Avusturya ve İtalyan bankaların oranların yükseldiğini ortaya çıkarmaktadır.

3. 3.Stratejik Yatırımlar

Almanya 1914 yılında kadar bütün yabancı ülkelere yaptığı yatırım oranının %7.7'sini Osmanlı imparatorluğu bünyesinde (buna Mısır'da dâhildir) gerçekleştirmektedir. Fransızlar ise bütün yatırımlarının %14.6'sını ve İngilizler %1.8'ini bölgeye akıtmaktadır. İktisat araştırmacısı Wiedefeld o dönemde Alman sermayesinin bölgede 1 milyar marka ulaştığını belirtmektedir. Bu rakımın yarısı Osmanlı devlet borcu, demiryolları projeleri 225 milyon mark ve kalan bütün diğer yatırımlar 250 – 300 milyon mark civarındadır (Wiedefeld,1915:88). Emperyalizm tartışmalarında Alman yatırımlarının ve sermaye transferinin diğer endüstrileşmiş ülkelerin gerisinde kaldığı için, bölgeye yönelik Alman emperyalist ilginin düşük olduğu argümanı ileri

sürülmektedir. (Herzfeld,1913/14:1587-1590). Bana kalırsa bu nokta emperyalizmin ruhu tam olarak tanımlanmamaktadır. Emperyalizm, dünyanın büyük güçler arasında paylaşıldığı bir kapitalist evredir ve söz konusu yeni paylaşım sırada bekleyen savaşla çözümlenebilecektir. İşte bu yeni paylaşım kendisini birinci dünya savaşıyla göstermekte ve her ulus bu büyük savaş öncesi stratejik bazı düzenlemelere gitme ihtiyacında kalmaktadır. Örneğin dünya politikası barış zamanlarında bile endüstrileşmiş ülkelerin petrol, gıda maddesi ve ham madde ihtiyaçları çerçevesinde şekillenmektedir. Böyle dönemlerde dünya ticaretinde yer almak ve endüstrinin gereksinim duyduğu ham maddelere ulaşmak zorlaşmaktadır. İmparatorluk şansöyesinin danışmanlarından olan Kurt Riezler göre, rekabetin yaşanmadığı pazar alanları ve ham madde bölgeleri talebinde bulunmaktadır ki sonuçta bunun gerçek amacının Alman yayılcılığı olduğunu anlamak zor değildir. Sermaye sadece ucuz işgücünü sömürmek üzere transfer edilmez, hayır yatırımlar özellikle alt yapı, petrol alanları ve madencilik gibi stratejik önemli alanlara yapılmaktadır. Sonuçta böylesi yatırımlarda sadece güncel kar hırsı ön planda değildir ve gerçekte uzun vadeli bir sömürü mekanizması kurulmaktadır. Osmanlı bölgesine gerçekleştirilen Alman sermaye yatırımları bu stratejik planlar çerçevesinde gerçekleşmektedir (Lodemann, Mannfred,1989:86).

Birinci dünya savaşının arifesinde Alman şirketleri ve bankaları İstanbul'un elektrik ve ulaşım (haliç vapur seferleri, Haydarpaşa limanı, telgraf istasyonları...) ağını tamamıyla kontrol eder durumdadır. Bunun yanında Mersin – Tarsus ve Adana demiryolları Almanların elindedir. Ayrıca stratejik demiryolları da Alman denetimindedir, Orient demiryolunun yanında Anadolu ve Bağdat demiryollarında Almanların sözü geçmektedir. Ereğli kömür madenlerinin neredeyse %50 hissesini Almanlar Belçikalılardan satın almıştır. Alman sermayesi imparatorluğun pek çok bölgesindeki liman yapımı – işletmesinde imtiyaz sahibidir. Ayrıca Beyşehir gölü, Konya ve Adana ovalarında ayrıcalıkları vardır ve Bağdat demiryolu yolu çevresindeki bütün madenleri işletme hakkına sahiptir. Bunun ilerisinde Alman – Levanten pamuk şirketi Adana ovasına ve Anadolu endüstri – ve ticaret şirketi Konya ovasına yatırım yapmaktadır (Schulte,1980:44).

4.Anadolu ve Bağdat Demiryolu

4.1.Demiryollarının Emperyalizm İçin Önemi

Anadolu ve Bağdat demiryolu projelerini bütün ayrıntılarıyla ele almadan önce, emperyalist politika ve demiryolu inşaatı arasındaki bağlantıyı ortaya koymak gerekmektedir. 19. yüzyılın hızlı ekonomik ve endüstriyel büyümesinin nedenlerinden bir tanesi demiryolu ağıdır. Demiryoluyla o ana kadar ülkenin ulaşılammış bölgelerine gitmek mümkün olabilmektedir ve ülke bu şekilde bir bütünlüğe kavuşmaktadır. Endüstrileşme için demiryolları anahtar rol oynamaktadır. Çünkü endüstriyel büyümenin iki ana dalı olan kömür ve demiri bir araya getirmektedir. Demiryolları aynı zamanda büyük sermaye gerektirdiği için büyük endüstriyi bankalarla birleşmek zorunda kalmaktadır, bunun neticesinde endüstri ile banka sermayesinin birleşmesiyle ortaya çıkan finans kapitalin tetikleyicisi olmaktadır. Demiryolları sadece bu nedenden dolayı büyük devletler için emperyalist gelişimin sembolü, dünya ticaretinin ölçütü ve demokratik – burjuva medeniyetinin belirtisi haline gelmektedir (Pönicke, 1958:78). Fakat demiryolları sadece ülkelerin iç gelişiminde rol oynamamış, aynı zamanda ulusların ekonomik genişlemelerinde önemli bir konumdadır. İngiliz yayılcılığının temsilcisi olan Lord Salisbury 1871 yılında lokomotifin emperyalizmin en önemli vasıtası olduğunu belirtmektedir (Rohrbach, 1911:55). Demiryolları informel kolonyal imparatorlukların inşasının ve emperyalist nüfuz etme politikalarının bir aleti olarak görev görecektir. Sonuçta gelişmemiş ülkelerin demiryolları ağıyla örülmesi bu ülkeleri tam anlamıyla endüstri uluslarına bağlamaktadır. Ayrıca demiryollarının geçtiği her yerde bütün toplumsal strüktür alt üst edilmektedir. Kolonilerde egemen olan elitler çoğu zaman demiryolu taraftarıdır, çünkü her ne kadar büyük güçlerin dayattığı emperyalizmin esiri hale gelseler bile, yerel konumlarını

güçlendirebilmekte ve yeni teknolojinin sömürücüleri haline gelebilmektedir. Bu ülkelerde bir komprador sınıfının oluşması demiryoluyla kolaylaştırılmaktadır ve demiryolu bunun yanında Batı oryantasyonlu modern egemenlerin imajını düzeltmeye yardımcıdır. Yeni ulaşım yollarının ekonomik karını büyük güçlerin yanında, özellikle bağımlı olan ülkelerin elitleri paylaşmaktadır, çünkü bu elitler yerli hammadde ve üretim olanaklarının bir kısmını elinde bulundurmaktadır. Demiryollarının sağladığı askeri avantajlarda egemen sınıfların işine gelmektedir, zira demiryoluyla ülke düzenini sağlamak üzere süratle askeri birlik intikal ettirmek oldukça kolaylaşmaktadır (Rohrbach,1911:57). Söz konusu yarı – kolonilerdeki merkezi egemenlik strüktürleri bu şekilde güçlendirilmektedir. Demiryolları tüm bunların yanında o ülkenin var olan üretim ve ekonomik formunu baştan aşağı dağıtmaktadır. Bu insanlar yerel ticaret yapmak ve geçimlerini sağlamaya çalışmak yerine artık dünya piyasalarının strüktürlerine bağlanıyordu ki burada şüphesiz endüstrileşmiş büyük güçlerin hegemonyası vardır. Emperyalizmin en keskin karşıtlarından biri olan Lenin, bu bağlamda demiryollarının gerçek yüzünü ortaya çıkarmaktadır ; *“demiryolu yolu inşası ilk bakışta basit, tabi, demokratik, kültürel ve medeni bir faaliyet olarak görünmektedir. Oysa gerçekte kapitalist hegemonya bu şirketlerle mülkiyeti üretim araçlarına bağlamış, demiryolu yapımını milyar insanı boyunduruk altına almak üzere kullanmaktadır. Bunun sonunda yarı sömürgelerde (bağımlı ülkelerde) yaşayan bir milyardan fazla insan, sözüm ona medeni ülkelerdeki sermayenin ücretli kölesi haline gelmektedir”* (Lenin,1988:132).

Demiryolu bu şekilde endüstrileşmiş ülkelerin finansal kapitalinin, bağımlı ülkelere yoğun sermaye ihracına hizmet etmektedir. Ağır sanayi ise buna karşın kar bırakan teknoloji ihracatından yararlanmaktadır. Yeni bölgelerin ekonomik ağa dâhil edilmesiyle birlikte, hazır ürünler ihraç ve hammaddeler ithal edilebilmektedir. Demiryolu yapımı daima sermaye ihracı ve endüstri kuruluşlarının o bölgeye yerleşmesi eşliğinde gerçekleşmektedir. Ayrıca demiryollarıyla yeni kazanılan alanlara söz konusu emperyalist ülkelerin okulları, hastaneleri ve misyon istasyonları kurulmaktadır (Jastrow,1918:97). Bu kuruluşlar önceleri doğrudan demiryoluyla bağlantılı ve bunu destekler nitelikte olsa da, ilerleyen dönemlerde kendi asli görevlerine geri dönmektedir. Osmanlı’da inşa edilmiş olan demiryolları, az gelişmiş ülkelerde kurgulanan informel koloni strüktürlerinin oluşturması bakımından en açıklayıcı örneklerden biri olarak değerlendirilmelidir.

4.2.Osmanlı İmparatorluğunda Kurulan Demiryollarının Arka Planında Yatan Gerçekler

1880’li yılların ortasına değin Osmanlı’nın Asya bölümü büyük ölçüde demiryolundan yoksundu ve az sayıdaki demir yolu hattıysa Osmanlı’nın çıkarlarına hizmet etmekten ziyade, Fransız ve İngiliz yatırımlarına ulaşım sağlamaktadır. Bu demiryolları ekonomik ve iktisadi bakımdan öncü konumunda olan İstanbul şehrini ülkenin geneline bağlamak yerine, Akdeniz kıyısından ülkenin içlerine doğru uzanmaktadır. Evet demiryolu başkenti ülkenin en irak bölgelerine bağlamak için kurgulanmamakta, bunun yerine Avrupalıların ülkeyi sömürmesi ve kolonyal güçlerin operasyon alanlarına intikalini sağlamak üzere planlanmaktadır. Sömürü yolları olarak da adlandırılabilir bu hatlar, Osmanlı imparatorluğunu büyük güçlerin çıkar alanları doğrultusunda bölmektedir. Bu demiryolları imparatorluğun stabilizasyonuna hizmet etmek bir yana, büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda zayıf düşmeye hizmet etmektedir. Doğal olarak bu hatların büyük bölümünün yabancı sermaye tarafından finanse edildiğini ve yabancı şirketler tarafından işletildiğini görebilmekteyiz. Avrupalıların kullandığı bu demir yolları hatlarını küçük Asya ve Mezopotamya üzerinden Basra körfeziyle bağlama fikri 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmaktadır. Özellikle İngiltere Hindistan yolu bağlamında böylesi bir hattın faydalı olabileceğini anlamaktadır. Bununla birlikte uzak ve sürekli sorun çıkaran bölgelere süratle askeri birlik göndermeye arzulu olan Osmanlı yönetimi de bu demiryolu hattını çıkarlarına uygun görmektedir. Sultanın idaresi altında bulunan Osmanlı yönetimi hem

iç bölünme hem de imparatorluğun İngiliz, Fransız ve Ruslar arasında paylaşılması tehlikesini fark etmektedir. Doğu Arap vilayetlerini büyük bölümünü Anadolu merkezle birleştirecek olan demiryolu hattı, Osmanlı imparatorluğu yönetiminin merkezleşme ve birleşme ümitlerinin ana nüvesini oluşturmaktadır (Roth, 1973:44).

1872 yılında Avusturyalı demir yolu mühendisi von Pressel imparatorluğun Asya bölümünde bir demiryolu inşa etme yetkisi almaktadır. Haydarpaşa limanından başlayacak olan bu demiryolu Ankara, Sivas, Musul ve Bağdat üzerinden Basra körfezine ulaşacak ve Karadeniz’le Akdeniz’e uzanan tali hatlara sahip olacaktır. Türk idaresi altında İzmit’e kadar 92 kilometrelik bölüm inşa edilmektedir. Fakat bu bölümün işletmesi daha sonra İngiliz – Avusturyalı bir konsorsiyuma verilmektedir. Osmanlı yönetimi bunun ardından yeni demiryolları inşa etmek için, Osmanlı’ya dönük kolonyal emeller taşımayan ülkelerden sermaye çekmeye çalışmaktadır. Sonuçta imparatorluğun bütünlüğü korunmalı ve İngiltere, Fransa ve Rusya’ya karşı egemenlik yeniden tesis edilmelidir. Osmanlı yönetimi dış yardımdan tamamıyla vazgeçemediği durumlarda, İngiliz -Fransız sermaye hâkimiyetini kırarak diğer güçlerle irtibata geçmeye çalışmaktadır ve işte burada söz konusu olabilecek tek bir devlet vardır o da Almanya’dır. Fakat hem Alman yönetimi Orta Doğuyla ilgilenmediğini ifade etmiş hem de Alman sermayesi bölgede oldukça zayıf bir konumdadır (Langer,1965:42). Deutsche Bank’ın yönetim kurulu başkanı olan Georg Siemens, ki böylesi büyük çaplı bir iş için akla ancak Deutsche Bank gelebilirdi, öncelikle durum değerlendirmesine gitti ve olayı zamana bıraktı. Georg Siemens söz konusu işbirliği çağrısından önce 1887 yılında konuyla ilgili bir açıklamayı Mejcher dile getirmiştir: İlk bu tür finansmanlar Deutsche Bank’ın düzenli faaliyet alanının dışındadır. Sonra günümüz koşullarında büyük çaplı yatırımlara girişmenin çok akılcı değildir. Hatta bu işin çok karlı olması durumunda bile ihtiyatı elden bırakmamak en doğrusu olacaktır. Osmanlı yönetiminin söz konusu finansmanlara kefil olması ve bunları devlet borcu olarak kabul edeceğini açıklamasının ardından Georg Siemens öneriye sıcak bakmaya başlamaktadır. (Mejcher,1975:447).

Deutsche Bank tarihçisi Fritz Seidenzahl ise resmi yüzüncü yıl yayınlarında bu olayı farklılaştırmaya çalışmış ve Anadolu ile Bağdat demiryolu projesinin Deutsche Bank tarafından Osmanlı imparatorluğuna zorla kabul ettirildiğini yazmaktadır. İşte Deutsche Bank yönetimi emriyle hazırlanan bu yayın, Alman Orta Doğu politikasındaki tarih revizyonlarına tipik bir örnektir. Üstelik Almanya ikinci dünya savaşını da kaybettikten sonra, Weimar cumhuriyeti döneminde başlayan bu tarih revizyonculuğu bütün hızıyla sürdürülmektedir. Bu yayınlarda sadece Anadolu ve Bağdat demiryolunun karakteri inkâr edilmiş olmamakta, aynı zamanda Siemens biyografi yazarlarından olan Karl Helfferich’in açıklamalarının aksi iddia edilmektedir. Helfferich daha sonra Deutsche Bank müdürü olmakta ve 1906 yılından itibaren Anadolu demiryolu yönetiminde yer almaktadır. Weimar cumhuriyetinde politikacı olan Helfferich, kayın babası olan Georg Siemens’in gerçek planlarını kamuoyuyla paylaşmaktadır (Helfferich,1921:45).

Helfferich durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır: *“Daha önce Alman imparatorluğuna uzak olan bölgelerdeki ulaşım yatırımlarına eğilmek ve buradan kazanç sağlamak önemlidir. Ayrıca buradaki yatırımla birlikte Alman mallarına pazar ve Alman endüstrisine hammadde sorunu kendiliğinden çözülmektedir. Bunun ilerisinde daha önce büyük güçlerin birinin egemenliği altına girmemiş ve Avrupa’nın kapıları önünde konumlanmış olan Osmanlı imparatorluğunu güçlendirmek düşüncesi belirmektedir. Bu şekilde politik dostluk kurulabilir ve bunun ardından...”* (Helfferich,1921:69).Alman sermayesinin önde gelen figürlerinden biri olan Helffrich, bu sözlerle Almanya’nın emperyalist motiflerini açık bir şekilde ifade etmektedir.

Sonuç

Osmanlı imparatorluğunun 19. Yüzyılda yarı - sömürge haline geldiği ve Avrupalı büyük güçlerin denetimi altına girmiş, yalnızca formel anlamda bağımsız bir imparatorluk haline geldiği gerçeği, uluslar arası araştırmalarda genel anlamda kabul görmüş bir varsayımdır. Bununla birlikte sürekli Osmanlı imparatorluğunun uluslararası sermaye tarafından kontrol edilen bir imparatorluk olmaktan ziyade, Almanya tarafından domine edilen bir ülke olduğu iddiaları her zaman farklı mecralar tarafından iddia edilir. Tüm bu söylediklerimizin ışığında böylesi bir iddianın kendi içinde tutarlı olabilmesi için, Alman emperyalizminin Osmanlı imparatorluğu üzerinde gerçek anlamda bir ekonomik hegemonya kurmuş olması gerekirdi. Oysa yukarıda ifade edilen faktörler ve bununla birlikte karşılaştırılan rakamlar böylesi bir hegemonyanın oluşmadığını ispatlamaktadır. Fakat bütün gelişmeler dikkatle irdelendiğinde daha önce Fransız ve İngiliz sermayesinin egemen olduğu alanlara, Alman sermayesinin girmeyi başardığına tanık olabiliriz. İngiltere kendi çıkarları bağlamında daha ziyade Asya'daki kolonileriyle bir transit alanı veya geçiş yolu olarak gördüğü Osmanlı imparatorluğundan sermayesini geri çekerken, Fransa'nın Osmanlı imparatorluğu üzerindeki etkisinin ve sermayesinin artması dikkat çekicidir. Almanya bu büyük oyun bağlamında, Osmanlı imparatorluğunun boyunduruk altına alınması mücadelesinde baş düşmanı olarak Fransa'yı görmek zorunda kalmıştır. Fransa ise Osmanlı ordusunun ve hükümetinin Alman etkisi altına girmesinden çekinmiştir. İngiltere her ne kadar Osmanlı imparatorluğuna yönelik doğrudan ticari çıkarlara sahip olmasa bile, Alman etkisinin artması sonucu bölgedeki jeo – stratejik çıkarlarının zedeleneceğini varsaymıştır. Osmanlı imparatorluğunda gerçekleştirilen doğrudan Alman yatırımları, hakikaten Alman emperyalizminin genişleme planlarına hizmet eden politik programların birer parçası niteliğindedir. Bu amaca hizmet eden en önemli Alman yatırım projesi Anadolu ve Bağdat demiryolu hattıdır.

Kaynakça

- Blaisdell, Donald C.(1966). *European Financial Control on the Ottoman Empire. A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*, 2.Aufl. New York.
- Bode, Friedrich Heinz,(1941). *Der Kampf um die Bagdadbahn 1902-1914. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-englischen Beziehungen*, Breslau.
- Bülow, Bernhard Fürst,(1930/31). *Von Denkwürdigkeiten*, 4 Bde., Berlin.
- Djema! Pascha, Ahmed,(1922). *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, 2.Aufl. München.
- Düwell, Kurt: *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918-1932. Grundlinien und Dokumente*, Köln und Wien 1976.
- Feigel, Uwe,(1989) *Das evangelische Deutschland und Armenien. Die Armenienhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19.Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen*, Göttingen.
- Fesser, Gerd(1985). *Griff nach dem Orient. Zur Bagdadbahnpolitik des deutschen Imperialismus vor dem ersten Weltkrieg*, in: *Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde* 2/3.

- Fischer, Fritz,(1964). Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18, 3.verb. Auf. Düsseldorf.
- Gründer, Heinz,(1982). Die Kaiserfahrt Wilhelms II. ins Heilige Land 1898. Aspekte deutscher Palästinalpolitik im Zeitalter des Imperialismus, in: Dollinger, Heinz /Gründer, Horst / Hanschmidt, Alwin (Hg.): Weltpolitik, Europagedanke, Regionalismus. Festschrift für Heinz Gollwitzer zum 65.Geburtstag am 30.Januar, Münster.
- Gutsche, Willibald,(1985). "Pilgerfahrt" zu den heiligen Stätten. Die Orientreise Kaiser Wilhelms II. 1898, in: Gutsche, Willibald / Kaulisch, Baldur (Hg.): Bilder aus der Kaiserzeit 1897 bis 1917, Köln.
- Hallgarten, George W.F,(1963). Imperialismus vor 1914. Die soziologischen Grundlagen der Außenpolitik europäischer Großmächte vor dem Ersten Weltkrieg, 2 Bde., 1.Aufl. München 1951, 2. erw.Aufl.
- Helfferrich, Karl,(1921). Die deutsche Türkenpolitik, Berlin.
- Herzfeld, Hans, (1933). Die Liman-Krise und die Politik der Großmächte in der Jahreswende 1913/14, in: Berliner Monatshefte 11.
- Herzl, Theodor,(1934). Tagebücher, 3 Bde., Tel Aviv 2.Aufl.
- Holborn, Hajo,(1926). Deutschland und die Türkei 1878-1890, Berlin.
- Hüber, Reinhard,(1943). Die Bagdadbahn, Berlin.
- Jäckh, Ernst,(1924). Kiderlen-Wächter der Staatsmann und Mensch. Briefwechsel und Nachlaß, Berlin und Leipzig.
- Inge / Benneckenstein, Horst,(1988). Die Interessen der Deutschen Bank am esopotamischen Erdöl, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte.
- Jastrow, Morris(1918). The War and the Bagdad Railway. The Story of Asia Minor and its Relations to the Present Conflict, 2.Aufl. Philadelphia.
- Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme,(1924-1927). Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914 [GP]. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Hg. im Auftrage des Auswärtigen Amtes v. 40 Bde., 2. Aufl. Berlin.
- Lange, Friedrich,(1899). Geschichte des Tempels, Jerusalem.
- Langer, William L,(1965). The Diplomacy of Imperialism 1890-1902, 2. erw. Aufl. New York.
- Lenin, Wladimir,(1988). Ijitsch: Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus. Gemeinverständlicher Abriß, 23.Aufl. Berlin [Ost].
- Lindow, Ernst, Freiherr Marschall,(1934). von Bieberstein als Botschafter in Konstantinopel 1897-1912, Danzig.
- Lodemann, Jürgen / Pohl, Manfred,(1989). Die Bagdadbahn. Geschichte und Gegenwart einer berühmten Eisenbahnlinie, Mainz.

- Manzenreiter, Johann,(1982). Die Bagdadbahn. Als Beispiel für die Entstehung des Finanzimperialismus in Europa (1872-1903), Bochum.
- Marx, Karl / Engels, Friedrich, (1991). Rußlands Drang nach Westen. Der Krimkrieg und die europäische Geheimdiplomatie im 19.Jahrhundert, Zürich.
- Mejcher, Helmut, (1975), Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich, in: Geschichte und Gesellschaft 1.
- Pönicke, Herbert: (1958), Die Hedschas- und Bagdadbahn, erbaut von Heinrich August Meißner-Pascha, Düsseldorf.
- Robinson, Ronald: (1972). Non-European Foundations of European Imperialism. Sketch for a Theorie of Collaboration, in: Owen, R. / Sutcliffe, B. (Hg.): Studies in the Theorie of Imperialism, London.
- Rohrbach, Paul, (1911).Die Bagdadbahn, 2.Aufl. Berlin.
- Roth, Erwin,(1973). Preußens Gloria im Heiligen Land. Die Deutschen in Jerusalem, München.
- Sanke, Heinz(1951). Die Erdölwirtschaft des Imperialismus in ihren geographischen Grundlagen, Berlin [Ost] und Leipzig.
- Sarkisov, E.K,(1914). Zum Kriegseintritt des Osmanischen Reiches an der Seite der Zentralmächte im November 1914, in: Markov, Kolonialismus.
- Schöllgen, Gregor, (1992). Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914, München 1984 und Studienausgabe.
- Schulte, Bernd F,(1980). Vor Kriegsausbruch 1914. Deutschland, die Türkei und der Balkan, Düsseldorf.
- Werner, Ernst / Markov, Walter,(1979). Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart, Berlin [Ost] 2.Aufl.
- Wiedenfeld, Kurt,(1915). Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen und ihre Entwicklungsmöglichkeiten, München und Leipzig.

Araştırma Makalesi

Ağ Teorisinin Temelleri ve Evrimi: Bütünsel Bir Değerlendirme

Fundamentals and Evolution of Network Theory: A Holistic Evaluation

Sevim UNUTULMAZ GÜRLEK¹, Murat Ali DULUPÇU²

Öz

Geçtiğimiz yıllar içerisinde pek çok fizikçi, internet teorisyeni ve sosyal bilimci, ağ teorisinin geliştirilmesinde önemli adımlar atmışlardır. Bu teori ve onun giderek artan bir şekilde ağ bilimi olarak adlandırılan ampirik temeli, ağların neden ortaya çıktığını, nasıl büyüdüklerini ve geliştiklerini açıklamaya çalışmaktadır. Ağ perspektifi, biyoloji, sosyal bilimler, bilgi bilimleri, ekonomik ve diğer alanlar hakkında derin soruların ele alınmasını sağlar. Ağ bilimi sosyal ağlar, internet, karayolları ve terörist ağlarını da kapsayan çeşitli ağlarda muazzam benzerlikler olduğunu göstermiştir. Günümüzde büyük ölçekli ağları anlayabilmek için ağ bilimine disiplinler arası bir yaklaşım gerekmektedir. Örneğin matematik bilimcileri yol uzunlukları, derece dağılımları ve korelasyon katsayıları gibi ağın istatistiksel yapısına odaklanmışlardır. Bir araştırma alanında geliştirilen ölçüm, modelleme veya görselleştirme algoritmaları ağlar hakkındaki kavrayışı arttırmaktadır. Ağdaki bağlantılar insanların öğrenme, fikir oluşturma, haber toplama yöntemlerini ve hastalığın yayılması gibi pek çok olayı etkiler. Bu ağların yapısı hakkında yeterince bilgi elde edilmediği taktirde, ilgili sistemlerin tam olarak nasıl çalıştığını anlamak mümkün değildir. Bu bağlamda ağlar önemlidir çünkü ağlar anlaşılmaz ise piyasaların nasıl işlediği, kuruluşların sorunlarını nasıl çözdüğü veya toplumların nasıl değiştiğini anlamak mümkün değildir. Bu nedenle çalışmada öncelikli olarak ağ teorisinin teorik ve kavramsal çerçevesi incelenmiştir. Ardından geçmişten günümüze ağ teorisi ile ilgili önemli olayların tarihsel zaman çizelgesine bakılıp, ağ teorisinin istatistiksel temeli, ilkeleri, felsefesi ve matematiği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ağ teorisi, Ağ Tarihçesi, Temel Kavramlar, Teorik Modeller.

Jel Kodları: C00, C01, C18.

Abstract

The Economic Discomfort Index, introduced to economic theory by Arthur Okun in the 1970s, and the Misery Over the past years, many physicists, internet theorists, and social scientists have made significant strides in the development of network theory. This theory and its empirical basis, increasingly referred to as network science, attempts to explain why networks arise and how they grow and evolve. The network perspective enables deep questions to be addressed in biology, social sciences, economics and other fields. Network science has shown tremendous similarities in various networks, including social networks, the internet and terrorist networks. An interdisciplinary approach to network science is required to understand large-scale networks today. For example, mathematicians have focused on the statistical structure of the network, such as path lengths, degree distributions, and correlation coefficients. Measurement, modeling or visualization algorithms developed in a research area increase the understanding of networks. Connections in the network influence the way people learn, form opinions, gather news, and many things, such as the spread of disease. Unless enough information is obtained about the

*Bu çalışma Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU danışmanlığında Sevim UNUTULMAZ GÜRLEK tarafından hazırlanan "Ortaklaşa Proje Faaliyetlerinin İnovasyon Ekonomi Sisteminin Oluşumundaki Rolü" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Doktora Öğrencisi, sevimunutulmaz@hotmail.com

² Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Prof. Dr., muratdulupcu@sdu.edu.tr

structure of these networks, it is not possible to understand exactly how the related systems work. In this context, networks are important because if networks are not understood, it is not possible to understand how markets work, how organizations solve their problems or how societies change. For this reason, the theoretical and conceptual framework of network theory is primarily examined in this study. Then, the historical timeline of important events related to network theory from past to present is examined, and the statistical basis, principles, philosophy and mathematics of network theory are discussed.

Keywords: Economic Discomfort Index, Misery Index, Non Performing Loans.

Jel Codes: I31, I32, E51.

1. Giriş

Ağlar ekonomik performansın önemli bir belirleyicisi olduğundan bu ilişkilerin nereden geldiğini anlamak önemlidir. Bu durum ağ oluşumunun altında yatan mekanizmaları ve ağ yapılarının arkasındaki itici güçleri araştırmayı ihtiyaç haline getirmiştir. Ekonomik sosyologlar iktisadi aktörlerin içinde bulunduğu bağların sosyal yapısının, sonraki eylemlerini nasıl etkileyebileceğini etkili bir şekilde göstermişlerdir (Granovetter, 1985). Piyasalardaki değişim ilişkilerindeki farklı sosyal yapısal modellerin bilgi akışını şekillendirdiği de görülmüştür (Burt, 1982).

Newman ağ'ı ögeler seti olarak tanımlamaktadır. Bir ağın tepe noktaları ve kenarları, sistemin daha fazla ayrıntısını elde edebilmek için isimler veya önem derecesi gibi ek bilgilerle etiketlenebilmektedir. Bu nedenle genellikle tam sistemi bir ağ temsiline indirgeme sürecinde çok fazla bilgi kaybolmaktadır (Newman, 2010: 2). Barabási (2003: 16)'nin tanımına göre ağ veya çizge, bağlantılarla birbirine bağlanmış düğümler demetidir. Düğüm ve bağ bir ağın en temel iki ögesidir. Oxford English Dictionary ağ'ı en genel haliyle “*Birbirine bağlı şeylerden oluşan bir koleksiyon*” olarak tanımlamaktadır. Öte yandan matematiksel amaçlar için ağlar genellikle çeşitli türlerde grafikler kullanılarak temsil edildiklerinden sık sık grafik terimi ile dönüşümlü olarak kullanılmaktadır (Kolaczyk, 2013: 1-2).

Bir ağ, aktörlerden (düğümlerden) ve bu aktörler arasındaki ilişkilerden (bağlar veya kenarlar) oluşur (Wasserman ve Faust, 1994). Düğümler birey, grup, kuruluş veya toplumlar olabilir. Ağ perspektifinin belirleyici özelliği bireylerin bireylere, grupların gruplara veya bireylerin gruplara bağlanmasının kavramsal yapı taşı olmasıdır (Poole ve Hollingshead, 2014: 278).

Bu makalede öncelikli olarak ağ teorisinin teorik ve kavramsal çerçevesi incelenecektir. Ardından geçmişten günümüze ağ teorisi ile ilgili önemli olayların tarihsel zaman çizelgesine bakılarak, Ağ Öncesi (1736-1966), Mezo-Ağ (1967-1998) ve Modern (1998 – Günümüz) şeklinde üç dönem olarak ele alınacaktır. Daha sonrasında ise ağ teorisinin temel kavramları ayrıntıları ile ele alınacaktır. Ağ verilerinin analizinde ortaya çıkan istatistiksel temelin doğasını daha iyi anlamak için ağların ortaya çıktığı bağlamlar, bilimsel soruların sorulması ve alınan ölçümler hakkında başlangıç fikrine sahip olmak gerekmektedir. Bu nedenle sonraki bölümde teoride ağ biliminin önemli modellerinin oluşum süreçleri ve yapısal özellikleri ele alınmıştır.

2. Ağ Teorisinin Tanımı, Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Barabási ağların her yerde bulunduğunu, önemli olanın ağları görebilmek olduğunu vurgulamıştır (Barabási, 2003: 7). Aslında toplumdaki her insan bir veya birden fazla ağın üyesidir. Örneğin, aile fertlerinden meydana gelen akrabalık bir akrabalık ağı örneğidir. Okuldaki öğrencilerden meydana gelen okul arkadaşlığı, iş yerindeki çalışanlardan meydana gelen iş arkadaşlığı veya kulüp üyelerin meydana gelen kulüp arkadaşlığı arkadaşlık ağı örnekleridir (Gürsakal vd., 2014: 465). Aşağıdaki Tablo 1’de temsili ağ örnekleri yelpazesi gösterilmektedir.

Tablo 1. Ağ Örnekleri

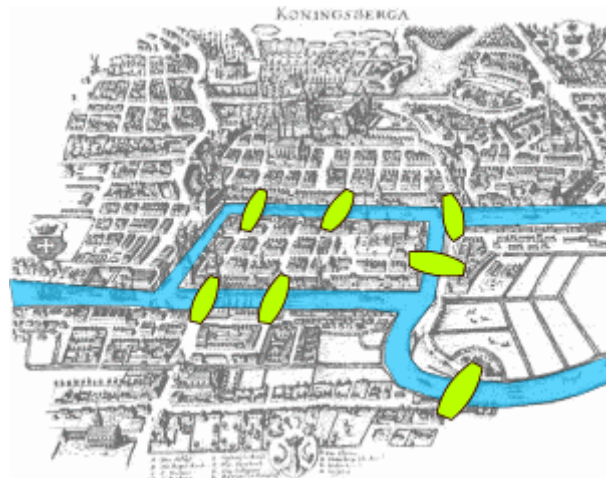
Bireyler	Bağlantılar
Hollywood Oyuncuları	Bir filmde birlikte görünme
Fiziksel Proteinler	Etkileşim
Cep Telefonu Kullanıcıları	İletişim eylemi
Çevrimiçi Bir Mağazadaki Ürünler	Bir müşteri tarafından birlikte satın alınması
İnternet Sayfaları	Köprü
Çevrimiçi Sosyal Ağ Kullanıcıları	Arkadaşlık bildirim
Elektrik Santralleri	Fiziksel enerji hattı
Beyin Bölgeleri	Anatomik bağlantı
Şirket Yönetim Kurulu Üyeleri	Ortak üyelik
Şehirler	Direkt hava yolu uzunluğu
Araştırmacılar	Yayın ortak yazarlığı
Bilgisayar Ağları	Doğrudan internet bağlantısı
Lazerler	Optik işaretler

Kaynak: Estrada, E., Fox, M., Higham, D.J. ve Oppo, G.L. (2010), s.2.

Geçmişten günümüze ağ teorisi ile ilgili önemli olayların tarihsel zaman çizelgesine bakıldığında, bunları Ağ Öncesi Dönem (1736-1966), Mezo-Ağ Dönemi (1967-1998) ve Modern Dönem (1998 – Günümüz) şeklinde üç dönem olarak incelemek mümkündür. Bu dönemler aşağıda sırasıyla incelenecektir.

2.1. Ağ Öncesi Dönem (1736–1966)

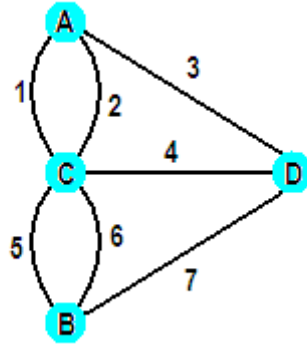
Ağ bilimi tüm zamanların matematik dalında en fazla yayın yapan Avusturyalı matematikçisi Leonhard Euler (1707-1783) tarafından ortaya atılmıştır. Eulerian yollar, 1736'dan kalma grafik teorisindeki en eski kanıtlardan birinin temelini oluşturmaktadır. Leonard Euler, şu anda Königsberg Köprü Sorunu olarak bilinen matematik bilmecesiyle ilgilenmeye başlamıştır. Königsberg şehri Pregel nehrinin kıyısında ve ortadaki iki ada üzerine inşa edilen bir şehirdir. Yedi köprü, şekil 1 'de gösterildiği üzere kara kütlelerini birbirine bağlamaktadır. Burada merak edilen soru “*Bütün köprülerden bir ve yalnız bir defa geçmek koşulu ile bir yürüyüş yapılabilir mi?*” olmuştur. Bu soru 1736'da İsviçreli matematikçi Leonhard Euler tarafından cevaplandırılmıştır. Böylelikle ağ kavramının doğuşu gerçekleşmiştir (Newman, 2010: 140).

Şekil 1. Königsberg Köprüleri

Buradaki en önemli bulgu, kanıtın kendisinden ziyade problemi çözmek için atılan ara adımdır. Euler'in bakış açısı Königsberg köprülerini bir grafik şeklinde görmesinde gizlidir. Euler

ırmağın ayırdığı dört kara parçasını temsil etmek üzere düğümleri kullanmış ve bunları A,B,C ve D harfleriyle sembolize etmiştir. Daha sonra köprüleri bağlantılar olarak adlandırmış, aralarında köprü bulunan bütün kara parçalarını çizgilerle birbirine bağlamıştır. Böylece düğümleri kara parçaları, bağlantıları ise köprüler olan bir grafik elde etmiştir (Barabási ve Elhüseyini, 2010: 20).

Şekil 2. Yedi Köprüsünün Grafikselsel Gösterimi

Königsberg’de yedi köprü’nün hepsinden yalnız bir defa geçen güzergâhın var olmadığına ilişkin Euler kanıtı, basitçe geliştirdiği gözleme dayalıdır. Bu gözlem doğrultusunda tek sayılı bağlantılara sahip olan düğümler, bu yolculuğun ya başlangıç ya da bitiş noktasında olmak zorundadır. Bütün köprülerden geçen kesintisiz güzergâhın sadece tek bir başlangıç ve bitiş noktası olabilir. Bu bakımdan tek sayılı bağlantılara sahip ikiden fazla düğümün yer aldığı grafikte böyle bir yol var olamaz. Königsberg grafiğinde bu türden dört düğüm noktası bulunduğundan istenilen güzergâhı bulmak imkânsızdır (Barabási, 2010: 20).

Matematikçiler Euler’in 270 yıldan uzun bir süre önce temeli atmasından bu yana binlerce grafik teorisi sonucu elde etmişlerdir. Grafik teorisi, bilgisayar bilimi ve elektrik mühendisliğinin yanı sıra bir dizi uygulamalı disiplinde de son derece yararlı olmuştur. Ancak ağ bilimi söz konusu olduğunda, bir sonraki büyük adım 1925’te Yule’in ilk olarak evrimde tercihli bağlılığı gözlemlediği zaman gerçekleşmiştir (Lewis, 2011: 9). Yule türlerin bitki cinsleri arasında eşit olmayan dağılımını tanımlamak için stokastik bir tercihli büyüme modeli geliştirmiştir (De Blasio vd., 2007: 10763). Bu model cins ve türlerin doğadaki dağılımını açıklamak için geliştirilmiştir. Son zamanlarda, Yule sürecinin temelini oluşturan “tercihli bağlanma mekanizması”, www büyüme dinamiklerinin modellenmesinde yeniden kullanılmaktadır (Tonelli vd., 2010: 176).

1927’de, Kermack ve McKendrick biyolojik bir popülasyonda enfeksiyon yayılımının ilk matematiksel modelini yayınlamışlardır. Bu modelde, bir hastalığın nasıl yayıldığı veya bir salgının süresini tahmin etmek üzere geliştirilen modeller yer almaktadır. Model farklı durumların salgının sonucunu nasıl etkileyebileceğini açıklamaktadır. Örneğin belirli bir popülasyonda sınırlı sayıda aşı vermek için en etkili tekniğin ne olduğu araştırılmıştır (Brauer, 2005: 120). Kermack ve McKendrick kapalı bir popülasyonda (doğum, ölüm, göç veya göç olmadan) doğrudan iletilen bir viral veya bakteriyel maddenin iletiminin basit bir deterministik modelini formüle etmiştir (Anderson, 1991: 4). Kermack-McKendrick modelinin ikinci önemi ise iş dünyasındaki yeni ürünlerin pazarlanmasına uygulanmasıdır. Sosyal bir ağda bilginin yayılması bir salgının yayılmasına benzer. Bir ağın hangi özelliği bu virüs benzeri yayılmayı hızlandırır veya geciktirir sorusuna yanıt aranmaktadır (Lewis, 2011: 10).

1951’de, Solomonoff ve Rappaport, salgınları ağlara uygulayan ilk kişilerdir. Zayıf bağlantının kapalı bir popülasyondaki bir bireyin, enfekte tek bir birey tarafından bulaşan bulaşıcı hastalığa yakalanma olasılığının bir ölçüsü olduğu gösterilmiştir. Burada hastalığın sınırlı bir bulaşıcı süreye sahip olduğu, ardından bağışıklık veya ölüm olduğu ve herhangi bir birey çifti arasındaki temasların eş değer kabul edildiği varsayılır (Rapoport, 1951: 85).

1955’de Yule’nin geliştirdiği model Simon tarafından genelleştirilip ağlara uyarlanmıştır. Yule-Simon işleminde tercih, aynı bağlantıya sahip düğüm gruplarına göre tanımlanmaktadır (De Blasio vd., 2007: 10763). Yule ve Simon’un çalışmaları, sıra frekans dağılımında Zipf’in yasası olarak da bilinen kuvvet yasası formunu izleyen nüfus dağılımının türetilmesidir. Yule-Simon süreci, ağın büyümesini tanımlayan Barabási-Albert (BA) grafik modeli gibi diğer çeşitli dinamik süreçlerin ilk örneğidir (Hashimoto, 2016: 1).

1959’da Gilbert, tüm kenarların birbirinden bağımsız olarak ağ analizi için aynı olma olasılığına sahip olduğu temel olasılık modelini ortaya koymuştur. Gilbert, ilk olarak tam bir grafik oluşturmuştur ve sonra istenen sayı bağlantılarına ulaşana kadar rastgele seçilen bağlantıları silerek bir grafiğin nasıl oluşturulacağını göstermiştir. Ancak bu algoritma Erdős ve Renyi’ nin yaygın olarak teşvik edilen algoritması tarafından geride bırakılmıştır (Fienberg, 2012: 827).

1960’ da üretilen alanında Erdős-Rényi modeli, matematiksel rastgele grafikler üretmek için birbiriyle yakından ilişkili iki modelden biridir. Erdős ve Rényi modelinde, sabit sayıda kenarlı bir tepe noktasındaki tüm grafikler eşit derecede olasıdır. Gilbert tarafından sunulan modelde ise her bir kenarın diğer kenarlardan bağımsız olarak mevcut veya yok olma olasılığı sabittir. Gilbert, ilk olarak tam bir grafik oluşturarak ve sonra istenen sayı bağlantılarına ulaşana kadar rastgele seçilen bağlantıları silerek rastgele bir grafiğin nasıl oluşturulacağını göstermiştir (Gilbert, 1959). Ancak bu algoritması yavaştı ve Erdős ve Rényi’nin yaygın olarak kullanılan algoritması tarafından hızla geride bırakıldı (Bollobás vd., 2001: 280). Erdős ve Rényi’ye (1961) göre her bir düğümün başka bir düğümle bağ kurma olasılığı eşittir ve bu bağlar rassal bir süreç içinde meydana gelmektedir. Bu süreç n adet izole düğüm ile başlar ve rassal çizgeye rassal kenarların ilave edilmesi ile gelişir. Bu sürecin farklı evrelerinde daha büyük bağlanma olasılıklarına (p’lere) denk gelene kadar birçok grafik elde edilebilir. Erdős Rényi (ER) algoritması basitliği nedeniyle hala kullanılmaktadır (Gürsakal vd., 2014: 472). 1967 yılına gelindiğinde ise ağ teorisi için Mezo-Ağ dönemi olarak bilinen yeni bir dönem başlamıştır.

2.2. Mezo-Ağ Dönemi (1967-1998)

1967’de yapılan çarpıcı bir deney, ağ bilimini saf grafik teorisinden bilimsel sorgulamaya sevk etmiştir. Stanley Milgram’ın ünlü “*Altı Adımlık Ayrılma*” deneyi oldukça basit görünmektedir ancak geçmişe bakıldığında bir dönüm noktasıdır. Bu deney iki kişi arasındaki mesafenin rastgele seçilmesini önermiştir. Milgram’ın deneyinde Kansas ve Nebraska’daki gönüllü kişilerden Cambridge, Boston ve Massachusetts’te yaşayan yabancı bir hedefe mektup göndermeleri istenmiştir. Mektupların çoğu kaybolmuştur ancak sonunda hedef adreslerine ulaşan mektupların aracı zinciri boyunca atlama sayısı 2 ila 10 arasında değişmektedir ve ortalama 5.2’ dir. Milgram, sosyal dünyanın gerçek dünyadan çok daha küçük olduğu sonucuna varmıştır çünkü nerede yaşadıklarına bakılmaksızın bir çift yabancıyı bağlamak sadece 6 atlama sürmüştür. Milgram buna küçük dünya sorunu adını vermiştir (Lewis, 2011: 4).

Küçük dünya fikri, sosyal ağların toplumu birbirine bağlayan hem güçlü (doğrudan) hem de zayıf bağlar (uzun mesafeli bağlantılar) içerdiğini öne süren Granovetter’in (1973) “*Zayıf Bağlar*” teorisiyle ilgilidir. İşçilerin yakın arkadaşları veya yakınları (güçlü bağlar) yerine tanıdıkları (zayıf bağlar) vasıtasıyla sık sık iş bulmalarına dayanan Granovetter’in teorisi, zayıf bağların iş gücü piyasası sonuçlarının belirlenmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir

(Montgomery, 1992: 586). Tanıdıklar olarak adlandırılan zayıf bağlar dış dünyaya açılan köprülerdir (Barabási, 2016: 60). Tanışmaların farklı sosyal çevrelere taşınması yakın arkadaşlıklarla daha olası olduğundan kişinin başka türlü ulaşamayacağı bilgilere erişme olasılığı daha yüksektir. Pool ve Kochen, 1978 yılında küçük dünya ağlarının bilinen en eski teorik analizini gerçekleştirmişlerdir (Liu ve Duff, 1972: 362).

Bu arada Bass (1969) ve Fisher-Pry (1971), bulaşıcı bir hastalığın yayılması şeklinde tanımlanan yeni bir ürünün benimsenme şeklini modellemişlerdir. Bu çalışma Kermack-McKendrick salgın modelini yeni pazarlama alanlarına genişletip, ağ tabanlı ürün yayılım modellerinin temelini oluşturmuştur. Bu modellerin pazarlama için güçlü araçlar olduğu kanıtlanmıştır. Ayrıca teknolojik yayılımın (yeni ürünlerin benimsenmesi) tek bir ürün ve rastgele ağ için Bass ve Fisher-Pry denklemlerine uyduğu da gösterilmiştir (Lewis, 2011: 13).

1972 yılında Bonacich sosyal ağdaki bir etkinliğin, ağın bağlantı matrisi kullanılarak matematiksel olarak temsil edilebileceğini fark eden ilk sosyal bilimciydi. Grafik teorisi temelde bir problemin kenar ve düğümler ile modellenmesi ve bu modelin grafik şeklinde gösterilmesi ilkesine dayanmaktadır. Grafik teorisinde tanımlı olan bazı özellikler bu modelin çözümüne ve dolayısıyla gerçek bir problemin ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktadır (Seker, 2015: 17).

1984 yılında Kuramoto birleştirilmiş doğrusal sistemlerde senkronizasyonu incelemek amacıyla matematiksel bir temel geliştirmiştir. Çalışması on yıl sonra Strogatz'ı etkilemiştir ve ağ bilimi ile kontrol teorisi arasındaki yakınlaşma üzerinde büyük bir etki sağlamıştır. Örneğin Kuramoto'nun çalışmaları Strogatz'ın küçük dünya ağlarında otomatik senkronizasyonu gözlemlemesine neden olmuştur (Lewis, 2011: 14).

1985 yılında Bollobas "Rastgele Grafikler" ile ilgili bir kitap yayımlamıştır. Rastgele grafikler basitçe bir olasılık dağılımı veya bunları üreten rastgele işlemle tanımlanmaktadır (Newman vd., 2002: 2566). 1988 yılında Waxman rastgele ağları algoritmik olarak oluşturmak için en yaygın kullanılan modellerden birini geliştirerek, internetin statik bir grafik teorisi modelini önermiştir. Bu modelde ağdaki düğümler iki boyutlu bir ızgarada rastgele noktalara yerleştirilir. Bağlantılar olası tüm düğüm çiftleri göz önünde bulundurularak, iki düğümün ne kadar uzak olduğunu ve tüm ağda kaç bağın olması beklendiğini içeren bir olasılık işlevine göre, bir bağlantının var olup olmayacağına karar verilerek eklenmektedir. Bu yaklaşımın asıl amacı *Minimum Steiner Tree* algoritmalarını karşılaştırmak için ağlar oluşturmaktır. Ancak tipik bir internet modeli oluşturmak için kullanıldığında bazı ciddi dezavantajları görülmüştür (Calvert vd., 1997: 160-161).

Milgram'ın deneyi, John Guare'in (1990) "Six Degrees Separation: A Play" adlı bir Broadway oyununa ve filmine ilham vermiştir. Altı adımlık ayrılma teorisi, bu dünyada rastgele seçilen herhangi iki kişinin diğer kişilere altı taneden fazla olmayan bir zincirle yani "Altı Adımlık Ayrılma" ile bağlı olduğu varoluşsal önermeyi belirtmektedir. Teori giderek daha fazla insan tarafından yaygın olarak kabul edildiğinden, aynı zamanda çevrimiçi Sosyal Ağ Hizmetlerinin (SNS) motivasyonu olarak kabul edilmektedir. Birçok Web 2.0 web sitesi, kullanıcıların sosyal sermayelerini büyük ölçüde artıracak fikrine dayanmaktadır çünkü bu gezegendeki neredeyse herkesi altı adımda tanıyabileceklerdir (Zhang ve Tu, 2009: 1). Virginia Üniversitesi'nden Brett Tjaden tarafından yaratılan "Kevin Bacon Oyunu" buna bir örnektir. Bu ağ, aynı filmde yer alan aktörleri birbirine bağlamaktadır. Kevin Bacon ve diğer aktörler arasındaki mesafe, Kevin Bacon'u temsil eden düğümden başka bir aktörü temsil eden herhangi bir düğüme atlama sayısına eşittir (Lewis, 2011: 12).

1995 yılında Molloy ve Reed homojen olarak örneklenmiş rastgele bir grafik üretmek için basit ve doğrudan bir yöntem geliştirmişlerdir. Molloy – Reed süreci, g derece tarafından belirtilen derece sırasına sahip bir ağ oluşturur. Molloy-Reed algoritmasının büyük bir zayıflığı vardır. Buda her seferinde istenen topolojiyi garanti etmemesidir (Kim vd., 2009: 3).

1996 yılında Kretschmar ve Morris yaptıkları çalışmalarında, bulaşıcı bir hastalığın dinamik işbirliği ağına yayılmasını incelemiştir. Model duyarlı ve enfekte bireylerin ortaklıkları içinde hastalıkların bulaşma sürecine dayanmaktadır. Monte Carlo simülasyonunu kullanılarak, salgının yayılması, bireylerin aynı anda çok sayıda ortağı olabileceği durumlara kadar değişen temas modelleri için karşılaştırılır. Kişi başına sabit ortalama ortak sayısı için, bu ortaklıkların nüfus üzerindeki dağılımının salgının başlangıç aşamasındaki ve dolayısıyla belirli bir süre sonra enfekte olan bireylerin sayısı üzerinde büyük bir etkisi olduğu bulunmuştur (Kretschmar ve Morris, 1996: 165).

Holland (1998) “*çok azdan gelir*” kavramını ileri sürmüştür. Bir ağ geliştiğinde tam olarak bu durum gerçekleşir. Ağda makro düzey değişikliği gerçekleşinceye kadar bir dizi mikro seviye değişikliği zamanla birikir. Büyük bir değişikliğin gerçekleşmesi, yerel düzeydeki birçok küçük değişiklikten kaynaklanmaktadır. Bu durum ağ biliminin modern yorumunun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır. Başka bir deyişle alanı tanımlayan bir bulmacayı tamamlamaktadır (Lewis, 2011: 15).

Milgram, sosyal dünyanın “gerçek dünyadan” çok daha küçük olduğu sonucuna varmıştır. Çünkü nerede yaşadıklarına bakılmaksızın bir çift yabancıyı bağlamak sadece altı adım sürmüştür. Milgram bu duruma küçük dünya problemi adını vermiştir. Yıllar sonra Watts ve Strogatz küçük dünya ağlarına olan ilgiyi tekrar canlandırarak fizikçiler ve biyologlara tanıtmıştır. Watts ve Strogatz (1998) rassal olarak yeniden bağlama yöntemini ileri sürmüştür. Burada, yöntem öncelikle k sayıda bağlantıya sahip n düğümlü bir düzenli örgü ile başlar. Daha sonra düzenli örgüdeki bir bağ bir başka düğüme rassal olarak yeniden bağlanır. Bu süreçte önce küçük dünya ağı elde edilir ve süreç devam ettirildiğinde düzensiz bir yapıyı ifade eden rassal bir örgü elde edilir (Gürsakaal vd., 2014: 473). Küçük dünya ağı, basit bir üretim kuralı ile ağların karmaşıklığını göstermek için önemli bir ağ modelidir. Derece dağılımı homojen olmasına rağmen bu ağ modelinin heterojen bir dağılıma sahip olduğu görülmektedir (Xia vd.,2010: 1282).

Günümüzde Watts-Strogatz modelinin Erdős-Renyi bakış açısıyla bağdaştığı görülmektedir. Bu model düzenli kafes biçiminden yola çıkıldığı varsayılarak kümelerin varlığına olanak tanımaktadır. Fakat birçok bakımdan temel felsefesi, Erdős -Renyi görüşüne dayanmaktadır. Aslında düğümler tamamen gelişigüzel bir şekilde birbirlerine bağlanmaktadır. Dolayısıyla her iki model de bağlantılara gelişigüzelliğin yön verdiği, son derece eşitlikçi bir toplumu resmetmektedir (Barabási, 2016: 72).

1998'e gelindiğinde, ağ biliminin temelleri oluşturulmuştu ancak temellerin gerçek dünya sistemlerine uygulanmasına duyulan ilgi henüz ortaya çıkmamıştı. 1990'ların başında başlayan İnternet'in hızlı yükselişi, insanın yarattığı ancak oldukça merkezi olmayan İnternet olgusunu resmileştirmek isteyen yeni nesil araştırmacılara bir teşvik sağlamıştır. Bu tür ağlara Web grafikleri denilmiştir. World Wide Web'i (WWW) anlamak için grafik teorisi kullanılmıştır. Araştırmacıların grafik teorisi ile internet ve WWW' nin dinamik büyümesi arasındaki bağlantıyı kurması on yıl daha almıştır (Lewis, 2011: 14).

2.3. Modern Dönem (1998 – Günümüz)

Ağ bilimi, bu dönemde kendi bilimsel disiplini olma yolundaki üçüncü ve mevcut adımını atmıştır. Barabási ve öğrencileri birçok sentetik ve doğal ağın, derece dizisi dağılımının bir kuvvet yasası izlediğini buldular. Barabási ve Albert, hub' larla rastgele olmayan ağlar konseptini genelleştirip ölçeksiz ağlar üretmek için üretken bir yöntem geliştirmişlerdir. Barabási-Albert (1999)' in geliştirdiği ölçeksiz ağ modeli (BA modeli), ölçekten bağımsız ağların ortaya çıkma nedenini kendi kendini organize etme kavramı ile açıklamaktadır. Bu ağlarda bağlantılar birbirinden bağımsız olarak p olasılığı ile değil, daha çok bağlantıya sahip merkez düğümlere tercihli olarak bağlantı yapılması ile oluşur (Gürsakal, 2009: 148).

Büyüme yasası, ağların her seferinde yeni bir düğümün katılmasıyla kurulduğunu ifade eder. Tercihli bağlantı yasası ise, büyüme ile her seferinde ağa katılan yeni bir düğümün bağlanacağı düğüme karar vermesi durumunu ifade eder. Her yeni düğüm, daha fazla bağa sahip düğümü tercih ederek ağa katılır. Her yeni düğümün daha fazla bağa sahip düğümü tercih etmesi ile ağın ilk düğümleri çok yüksek sayıda bağ sahibi olur. Böylece tercihli bağlanma, zengin daha zenginleşir olgusunu harekete geçirir. Bu da ilk düğümlerin daha sonra gelenler aleyhine yüksek sayıda bağa sahip olmasına neden olur. Büyüme ve tercihli bağlantı mekanizması sayesinde yüksek düzeyde bağa sahip az sayıda merkez belirir. Böylece kuvvet yasası ortaya çıkar (Barabási, 2003: 87).

Küçük dünya ve ölçeksiz ağların öneminin farkına varılması 1999'dan 2002'ye kadar matematikçiler, fizikçiler ve sosyal bilimciler arasında araştırma çılgınlığına yol açmıştır. Dorogovtsev, Mendes, Samukhim, Krapivsky ve Redner, tamamen ölçeksiz bir ağın kuvvet yasasına dair bir formülünü elde edip birçok biyolojik sistemi tanımladığını gösterdiler. Kleinberg, Kumar, Raghavan, Rajagopalan ve Tomkins, WWW' nin ağ modellerini tanımlamak için Web grafik terimini önerdiler. Broder, Kumar, Maghoul, Raghavan, Rajagopalan, Stata, Tomkins ve Wiener, WWW' yi bir web grafik olarak haritalayan ve yapısını ilk keşfeden kişilerdir. Bu keşifler rastgele gerçekleşmemiştir. Kleinberg'in araştırması Milgram'ın deneyi olan kaynak ve hedef düğümler arasındaki “*Manhattan mesafesi*” ne dayanmaktadır. Manhattan mesafesi, Manhattan ve New York'taki sokaklar boyunca kaynak ve hedef kavşakları arasında geçen blok sayısı olarak tanımlanır. Kleinberg böyle küçük dünyada gezinmek için yalnızca $O(n)$ adımlarının atıldığını göstermiştir (Lewis, 2012: 16).

Albert vd. (2000), ölçeksiz ağların rastgele saldırılara karşı son derece dirençli olduğunu ancak hub'lara yapılan sistematik saldırılara karşı hassas olduklarını gözlemledi. Rastgele bir saldırı büyük olasılıkla sadece birkaç bağlantı ile bir düğüme çarpar ve onu yok etmektedir. Çünkü ölçeksiz bir ağın bu tür birçok düğümü vardır. Hub'lar nadir oldukları için saldırı olasılığı düşüktür. Ancak bir hub'ın çok sayıda bağlantısı olduğundan yok olması durumu ağın büyük bir kısmına zarar vermektedir (Albert vd., 2000: 378).

2002 yılında Kleinfeld, Milgram deneylerinin iyi kurulmadığını ve küçük dünya sosyal ağının “*kentsel bir efsane*” olduğunu ileri sürmüştür. İnsanların “*altı adımlık ayrılma*” ile bağlandığı “*küçük bir dünyada*” yaşadığı fikri kentsel bir efsanenin akademik karşılığı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yale arşivlerindeki küçük dünya sorunu üzerine yapılan araştırmaların tekrar gözden geçirilmesiyle elde edilen yeni kanıtlar, geniş çapta kabul gören bu fikrin yetersiz ampirik kanıtlara dayandığını ortaya koymaktadır (Kleinfeld, 2002: 61).

Kleinfeld diğer araştırmacılara neden bu yaygın efsaneye inandıklarını sorduğunda birçok insan onlara “güven duygusu” verdiği için inandıklarını belirtmiştir. İnsanlar genel olarak gerçek ve anlamlı bir şekilde bağlantılı olduklarına inanmak istemektedir. Bu teoriye tüm kanıtsal olasılıklara rağmen inanmanın arkasındaki temel neden muhtemelen ilişkisel bir teori olmasıdır.

Milgram’ın deneyi ile teşvik edilen yayınlar 1978’den sonra hızlı bir azalış göstermiştir (Hoelscher, 2019: 1-2).

Pastorve-Satorras (2001) yaptıkları çalışmalarında, ölçeksiz bir ağ oluşturan popülasyonların bulaşıcı bir hastalığın tekrarlanmasını önleyen minimum salgın eşiğine sahip olmadığını gözlemlemiştir (Pastor-Satorras, 2001).

Atay (2006) yaptığı çalışmasında derece sırası dağılımı olan ağlarda senkronizasyonu araştırmıştır. Atay düğümlerin durumunu hesaplamak için yerel bir ortalama algoritması kullanarak bir tür dinamik ağ elde etmiştir. Belli koşulları sağlayan herhangi bir derece dizisi için, Laplace grafiğinin ilk önemsiz öz değerinin keyfi olarak sıfıra yakın ve bu derece dizisine sahip bağlı bir grafik olduğu kanıtlanmıştır (Atay vd., 2006: 92).

Gabbay (2007), sosyal ağlarda bir bireyin fikrinin gelişmesi altında yatan fikir dinamikleri modelini araştırmıştır. Bu çalışmada fikir birliğine varmaya çalışan bir grup insan göz önünde bulundurulmuştur. Grubun her üyesi bir başlangıç pozisyonuyla başlamaktadır ve en yakın komşularına pozitif veya negatif bir etki uygulayarak komşusunun pozisyonunu etkilemeye çalışmıştır. Araştırma sorusu ise ağın hangi koşullar altında uzlaşmaya ulaşacağıdır. Ağın en büyük durum matris öz değeri bir ile sınırlandığında ve ağda herhangi bir çelişki olmadığında fikir birliğine ulaşıldığı görülmüştür (Gabbay, 2007: 118).

Leskovec ve Horvitz (2008), veri kümesi 240 milyon kişiden oluşan 30 milyar sohbetin özet özelliklerini incelemişlerdir. Verilerden 180 milyon düğüm ve 1.3 milyar yönlendirilmemiş kenar elde edilip bir iletişim grafiği inşa edilmiştir. Bugüne kadar inşa ve analiz edilen en büyük sosyal ağ oluşturulmuştur. Veri kümesinin ve sentezlenmiş grafiğin birçok yönü incelenmiştir. Gezegenel ölçekte insanların “*altı adımlık ayrılma*” ile ayrıldığı ve Messenger kullanıcıları arasındaki ortalama yol uzunluğunun 6.6 olduğu görülmüştür (Leskovec ve Horvitz, 2008: 915).

Karsai vd. (2011), iletişim ağları içerisindeki kısa yolların küçük dünya özelliği taşıırken, içlerindeki yayılma dinamiklerinin oldukça yavaş ortaya çıktığını göstermişlerdir. Burada bilgi yayılımının zaman evrimi, iletişim dizileri ve duyarlı virüs bulaşmış model üzerindeki ampirik veriler kullanılarak iletişim ağları aracılığıyla takip edilmiştir (Karsai vd., 2011: 1).

Çelik (2019), çalışmasında dünyadaki çatışmaları ağ analizi yöntemi ile araştırmıştır. Çalışmada 1979-2018 yılları arasında GDELT veri setinden elde edilen çatışma verileri R yazılımının “igraph” paketi kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda dünyadaki çatışmalarda en büyük iki aktörün sırasıyla ABD ve Rusya’nın olduğu sonucuna varılmıştır.

Wu vd. (2019), 1997-2016 yılları arasında Web of Science veri tabanlarında indekslenen ergen miyoplüğün önlenmesi ve kontrolü alanında yayınlanmış tüm makaleleri (610) analiz etmiştir. Ortak yazarlık ağları Ucinet ve VOS görüntüleyici kullanılarak çizilmiştir. Aktif yazarlar derece, yakınlık, arasındalık merkezilikleri, yoğunluk ve çap dahil olmak üzere çeşitli ölçümler ile değerlendirilmiştir. En üretken ülkelerin Çin, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya olduğu görülmüştür.

Demirgil ve Çelikkaya (2019), 1975-2017 yılları arasında atıf indekslerinde (SCI, SSCI ve AHCI) Bölgesel Kalkınma konusunda, Türkiye adresli yapılmış 158 yayını değerlendirmiştir. Çalışmada ağ yapı haritaları ve merkezilik değerleri CiteSpace ve UCINET programları kullanılarak elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, atıf indekslerinde yayınlanmış bölgesel kalkınma çalışmalarının hızının 2010 yılından sonra arttığı yönündedir.

Kong vd. (2019), akademik sosyal ağların arka planını, mevcut durumunu ve eğilimlerini incelemişlerdir. Öncelikle akademik sosyal ağlar kavramı ve ilgili araştırma geçmişi detaylandırılmıştır. Daha sonrasında modeller düğümlerin türlerine ve zamanlarına göre analiz edilmiştir. Üçüncü olarak ise ilgili metrikler, ağ özellikleri ve mevcut akademik analiz araçları dahil olmak üzere analitik yöntemler gözden geçirilmiştir.

Öztemiz ve Karcı (2020), çalışmasında veri madenciliği ve ağ yöntemlerini kullanılarak yazarların yayınlarında belirtmiş oldukları anahtar kelimelere göre ilgili yazarlar arasındaki çalışma alanı benzerliklerini tespit etmişlerdir. Veri seti olarak IDAP 2018 sempozyumunun yayın verileri kullanılmıştır. 536 yazar ve 1188 anahtar kelimedenden oluşan veri setine Jaccard, Euclidean, Cosine benzerlik yöntemleri uygulanmıştır ve çalışmalarına göre yazarların yayınları arasındaki benzerlikler analiz edilerek karşılaştırılmıştır. Yazarların sonraki yayınlarında birbirleri ile çalışma yapabilmeleri açısından yönlendirici sonuçlar elde edilmiştir.

Cinelli vd. (2020), çalışmasında COVID-19 ile ilgili sosyal medya içeriklerini ve etkileşimlerini incelemişlerdir. Araştırmacılar, COVID-19 ile ilgili anahtar kelimeleri kullanarak Twitter, Instagram, YouTube, Reddit ve Gab'dan alınan 8 milyon yorum ve gönderiyi analiz etmiştir. Yorumlar ve tepkiler analiz edilerek COVID-19'a olan ilgi ölçülmüş olup, SIR modeli kullanılarak her bir sosyal medya platformundaki söylemin evrimi karşılaştırılmıştır.

Velásquez vd. (2020), yanlış bilgilerin yayılmasının yanı sıra nefret dolu ve kötü niyetli COVID-19 içeriklerinin yayılması bağlamında Ekim 2019'dan Mart 2020'ye kadar Twitter verilerini analiz etmiştir. Araştırmacılar bu ağdan alınan içeriği, aynı ağ içerisinde COVID-19'un olmadığı bir dönemden alınan içerikle karşılaştırmıştır. Araştırma sonucunda bu sosyal medya platformlarının, komplo teorileri ve Çinlilere karşı nefret söylemi de dahil olmak üzere rahatsız edici ve zararlı bilgileri yaymak için kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Xue vd. (2020), finansal performans araştırmasının teorik gelişimini, ampirik incelemelerini ve artan eğilimini incelemek için, 2005'ten 2019'a kadar Web of Science, ACM ve Scopus veritabanlarından alınan 875 dergi makalesine dayanan finansal performans literatürünü gözden geçirmiştir. Görselleştirme, sosyal ağ analizi ve istatistiksel analizler için Cite Space ve Ucinet yazılımları kullanılmıştır. Bulgular, bibliyometrik yöntemler ve sistematik incelemenin birleşimi yoluyla, hem araştırmacılar hem de uygulayıcılar için kurumsal finansal performansın gelişiminin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Balcıoğlu (2021), çalışmasında TR33 Bölgesinde (Afyonkarahisar, Kütahya, Manisa ve Uşak) sosyal kalkınma projeleriyle kurulan kurumlar arası işbirliği ağını incelemiştir. Çalışma 2010-2018 yılları arasında Zafer Kalkınma Ajansından elde edilen veriler doğrultusunda gerçekleşmiştir. Sosyal ağ analizi için NodeXL Pro programı kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, iller arasında işbirliğinin olmadığı, il içinde kurulan ağda ise mahalli idarelerin ve diğer kamu sektörü kuruluşlarının baskın olduğu görülmüştür. Ağın yoğunluğu çok düşüktür ve az sayıda kurumun merkeziliği yüksektir.

Shen vd. (2021), çalışmasında sosyal ağ teorisi ve analiz yönteminin halk sağlığına uygulanmasındaki tarihi gelişimini ve en son konuların kapsamlı bir nicel incelemesini sunmaktadır. Araştırmanın örneklemini 1991'den 2020'ye kadar, Web of Science veritabanında sosyal ağ teorisi ve analizinin halk sağlığına uygulanması hakkında yayınlanan 1607 makale oluşturmaktadır. Zaman eğilimlerini, mekansal dağılımı, işbirliği ağlarını, etkili referansları ve birlikte anahtar kelime oluşumunu, kümeleri analiz etmek için yayın miktarı ve içeriğin bibliyometrik ve görsel analizi yapılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin başı çektiği halk sağlığı alanında sosyal ağ teorisi ve analizinin kullanımında artan bir eğilim tespit edilmiştir. Sosyal ağların COVID-19 gibi ciddi bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkışını izlemenin

yanı sıra kronik hastalıkları önleme ve kontrol etme ve sağlık davranışlarına müdahale etmedeki önemli rolüne daha fazla dikkat edilmelidir.

3. Ağ Teorisinde Temel Kavramlar

Çalışmanın bu kısmında ağları tanımlamak için gereken temel kavramlar ve gösterimler ele alınmaktadır. Ağ bilimiyle ilgili her alanın kendine ait adlandırması vardır. Bu tanımlar aşağıda kısaca incelenmektedir.

3.1. Grafikler ve Alt Grafikler

Grafikler matematiksel olarak $G=(V,E)$ ile ifade edilmektedir. Her grafik ağırlıklı olarak görülebilmektedir. $G = (V, E)$ grafiği göz önüne alındığında, tepe ağırlığı $\hat{w}: V \rightarrow R$ ve kenar ağırlığı $w: E \rightarrow R$ bir fonksiyondur. Notasyonu basitleştirmek amacıyla hem tepe hem de kenar ağırlıklandırma için w kullanılabilir. Bir köşenin ağırlığı, $w(v_i)$ veya w_i ile gösterilir, iki köşeye gelen bir kenarın ağırlığı $w(v_i, v_j)$ veya w_{ij} ile sembolendirilir. Eğer $w_i = 1, \forall v_i \in V$ ve $w_{ij} = 1, \forall e_{ij} \in E$ ise, grafiğin ağırlıksız olduğu söylenilebilir. Aksi belirtilmedikçe tüm düğüm ve kenar ağırlıkları birliğe eşittir. Yani $W_{ij} = 0$ değeri $e_{ij} \notin E$ değerine eşdeğer kabul edilmektedir. Sıfır kenar ağırlığı kenarın, kenar kümesinin bir üyesi olmadığı anlamına gelmektedir (Lézoray ve Grady, 2012: 2).

$G = (V, E)$ grafiğinde, V' deki tüm düğümler V ye ve E' deki tüm kenarlar E ye aitse yani $E' \subseteq E$ ve $V' \subseteq V$ ise $G = (V', E')$ grafiği $G = (V, E)$ grafiğinin bir alt grafiğidir (Börner vd. 2007: 542).

3.2. Ağırlıklı ve Ağırlıksız Grafikler

Gerçek dünya yapıları çoğunlukla ağırlıklı grafiklerle tanımlanmaktadır. Kenar ağırlıkları negatif olmayan gerçek sayılardır. Köşeler arasındaki bağlantının gücünü gösterir ve sıfır ağırlık hiç bağlantı olmadığı anlamına gelir (Schneider ve Huber, 2008: 131).

Ağırlıksız ağlar için ise i düğümünün bağlantısı olan k_i diğer düğümlerle olan doğrudan bağlantılarının sayısına eşittir. Komşuluk matris açısından bu aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$K_i = \sum_{j=1}^n a_{ij}$$

i düğümü bağlantısını genel ağırlıklı bir ağda tanımlamak için yukarıdaki eşitlik kullanılmaktadır. Bu durumda k_i negatif olmayan bir gerçek sayıdır (Zhang ve Horvath, 2005: 11).

3.3. Yönsüz ve Yönlü Ağlar

Ağ grafikleri yönsüz veya yönlü olabilmektedir. Yönsüz grafikler, bir ilişkinin varlık/yokluk durumunu göstermektedir. Yönsüz ilişkilerde, bağ düz çizgi ile gösterilmektedir. Yönsüz ilişkilerde derece sayısı, toplam çizgi sayısının iki katıdır. Bir noktanın doğrudan bağlandığı komşu sayısı o noktanın derecesidir. Çünkü her bir çizgi iki kez sayılmaktadır (Scott, 2000: 67).

Yönlü grafiklerde ilişkinin doğrultusu gösterilmektedir. Yönlü bir ağ veya yönlü grafik ise her kenarın bir tepe noktasından diğerine işaret edecek şekilde yöne sahip olduğu ağıdır. Bu kenarlara yönlendirilmiş kenarlar denir ve üzerinde ok bulunan çizgilerle temsil edilmektedir (Newman, 2010: 114).

3.4. Ağaçlar, Yollar, Döngüler, Düğümler ve Kenarlar

Ağaç grafiği, her bir kenarın bir üst ögesinin bulunduğu hiyerarşik bir grafikdir. Tüm yapının ortaya çıktığı bir üst düğüm varsa köklü ağaç olarak bilinir (Börner vd., 2007: 542).

Bir grafikteki iki oyuncu arasındaki en genel bağlantı şekline yürüyüş denir. Yürüyüş bir dizi aktör veya aktörlerle başlayan ve biten bir ilişkidir. Kapalı bir yürüyüş, yürüyüşün başlangıç ve bitiş noktalarının aynı aktör olduğu yerdir. Yürüyüşler sınırsızdır. Bir yürüyüş aynı aktörü veya aynı ilişkiyi birden çok kez içerebilir (Hanneman ve Riddle, 2005: 103). Bir yolun uzunluğu, yolun başlangıç ve bitiş düğümleri arasındaki bağlantı sayısına eşittir. Yol uzunluğu, yol boyunca bağlantı sayısı şeklinde ölçülmektedir. Bir yol boyunca iki düğüm arasındaki mesafe onları ayıran sıçrama sayısına eşittir (Lewis, 2011: 28-29).

Döngü oyuncuların bitişik noktalarını inceleyen, algoritmalarda sıkça kullanılan özel olarak kısıtlanmış bir yürüyüştür. Bir döngü, yürüyüşün tümü farklı olan üç veya daha fazla oyuncunun kapalı şeklidir. Bu yürüyüşün uzunluğu basitçe içinde bulunan ilişkilerin sayısıdır (Hanneman ve Riddle, 2005: 103).

Düğümler, mevcut ağ içinde aktif olan, hareket eden ve ağı yapısını şekillendiren bileşenlerdir. Bağlar ise, düğümler arasındaki iletişimi ve ilişkiyi anlamlandıran yapılardır. Düğümler onları tanımlayan özelliklere sahiptir. Bunlar yaş, cinsiyet, sosyoekonomik durum veya örgütsel durum gibi tipik verilerdir. Bu veriler, ağ konumlarının veya sonuçlarının, ağ bağlantılarından bağımsız tuttukları aktörlerin özellikleriyle ilişkili olup olmadığını görmek için kullanılmaktadır. Böylece, ağ etkileri önceden var olan özellik etkilerinden ayrılmaktadır (Haythornthwaite, 2005: 5).

Temel olarak ağ analizinde aktörler arasında ilişkiler var (1) veya yok (0) şeklinde tanımlanmaktadır. İki düğüm arasında herhangi bir bağ mevcut olmayabilir. Bağlar, yönü belli olmayan tek yönlü (bir aktörden diğerine) veya yönlü iki aktör arasında olmaktadır (Scott, 2000: 105).

Kenarlar yönlü veya yönsüz olmaktadır. Yönlü kenarlar yay olarak da adlandırılır. Yönsüz kenarların çizimi için düz çizgi kullanılırken, yönlü kenarların çiziminde yönü gösterecek şekilde oklu çizgi kullanılmaktadır. Ayrıca yönsüz kenarlar simetrik bağ ve yönlü kenarlar ise asimetric bağ olarak da bilinmektedir. Grafikler, kenarların yönlü veya yönsüz olmasına bağlı olarak yönlü grafik ya da yönsüz grafik şeklinde ifade edilmektedir (Tunalı, 2016: 7). Yönlendirilmemiş bir sosyal ilişki (örneğin aile) bir kenarla temsil edilmektedir çünkü her iki birey de ilişkiye eşit olarak dâhil olmaktadır (De Nooy vd., 2018: 7).

3.5. Yoğunluk, Derece, Derece Dağılımı

Yoğunluk grafiğin genel bağlantı seviyesinin bir göstergesidir. Her düğüm doğrudan başka bir düğüme bağlı ise tam bir grafik vardır. Bir grafiğin yoğunluğu aynı sayıda düğüm içeren eksiksiz bir grafikteki köşe sayısına bölünen bağlantıların sayısı olarak tanımlanmaktadır (Otte ve Rousseau, 2002: 442).

Derece bir komşuluk matrisinin satır toplamları olarak da tanımlanmaktadır. Yönlendirilmemiş ağlarla komşuluk matrisi simetriktir ve sütun toplamları cinsinden dereceyi kolayca tanımlamak mümkündür. Yönlendirilmiş ağlar için ise komşuluk matrisi mutlak simetrik değildir. Satır ve sütun toplamları kolaylık sağlamak amacıyla farklı olabilmektedir (Borgatti vd., 2018: 175-176).

Derece dağılımı ağların en önemli istatistiksel özelliklerinden biridir. Derece dağılımı genellikle ağların topolojik yapısını belirgin bir şekilde tanımlar ve ağı evrim özelliklerini yansıtmaya nedeniyle önemlidir (Chang vd., 2007: 689). Derece dağılımı kavramını, her k değeri için k dereceli düğüm sayısı şeklinde genellemek mümkündür. Başka bir deyişle k 'nin her değeri için, k kenarlarına 'dokunan' düğüm sayısını vermektedir (Pržulj, 2007: 179).

3.6. *Ego Ağı ve Alter*

Üyeler birbirlerine sadece "ego" ile bağlantılıdır. Ego, ağda odaklanılan düğümün (bireyin) kendisidir. Ego ile bağlantılı bireylere alter denilmektedir. Ego ağı ise yakın komşuları ve bu düğümler arasındaki tüm bağlantılar ile birlikte tek bir düğümü (ego) içeren ağıdır. Bir bireyin ego ağı, yalnızca arkadaşlarını düğümler olarak içeren bir alt ağıdır. Sosyal çevre ise belirli bir şekilde benzer olanların bir alt kümesi olarak tanımlanabilir (Sabah ve Şimşek, 2018: 44).

3.7. *Otorite ve Hub*

Sosyal ağ içindeki düğümler "otorite" ve "hub" olarak ikiye ayrılmaktadır. Otorite ve hub'lar özünde sosyal ağlardaki düğümlerden başka bir şey değildir. Hub'lar en iyi otoritelerin nerede bulunacağını söyleyen düğümlerdir. Hub'lar ve otoriteler sadece yönlü ağlarda mevcuttur çünkü yönsüz ağlarda köşeye işaret etmek ile işaret edilmek arasında hiçbir fark bulunmamaktadır (Newman, 2010: 179). Giden bağlantıları çok olan düğümler hub, gelen bağlantıları çok olan düğümlere ise otoritedir. Bir ağıdaki hub'lar çok ise otoriteler de çoktur. Bazı düğümlerden giden çok sayıda yönlü doğru var ise, bu doğruların gelen doğru olduğu otoriteler de vardır (Sekharaiah vd., 2009: 1086).

3.8. *Kümelenme Katsayısı*

Watt ve Strogatz (1998) yönlendirilmemiş ağlar için, bir ağın yüksek ve düşük yoğunluktaki alanlara sahip olduğu alanları elde etmek amacıyla "kümelenme katsayısı" olarak adlandırdıkları bir ölçü önermişlerdir. Ölçülere her düğüm ego ağındaki bağların (yani belirli bir düğüme bağlı olan düğümler arasındaki bağlar) yoğunluğu ölçülerek başlanmıştır. Buna bireysel kümelenme katsayısı denilmektedir. Daha sonra toplam kümelenme katsayısını elde etmek için bu miktarı tüm düğümler arasında ortalamalandırmışlardır. Burada ağırlıklar her düğüm ego ağındaki düğüm çiftlerinin sayısıdır. Kümelenmeyi ölçmek amacıyla ağırlıkların ortalamalarını almak daha iyi sonuçlar vermiştir (Borgatti vd., 2018: 156).

3.9. *Komşuluk Matrisi*

Ağları matematiksel olarak kavramsallaştırmanın başka bir yolu da matrisleri kullanmaktır. Komşuluk matrisi satırların ve sütunların düğümleri temsil ettiği ve i ve j sütunundaki girişin i' den j' ye bir bağı temsil ettiği matristir. Örneğin bir grafiğin komşuluk matrisi olan A, eğer i' den j' ye bir bağ varsa $a_{ij} = 1$, aksi takdirde $a_{ij} = 0$ olan matris olarak tanımlanmaktadır. Yön önemlidir ve konvansiyonel olarak yönün satırdan sütunlara geçtiği unutulmamalıdır. Eğer grafiğin kenarları değerliyse, bu değerler komşuluk matrisindeki girişler olarak kullanılmaktadır. Sık sık tüm değerlerin pozitif olması durumunda sıfırın bağ olmadığı varsayılmaktadır (Borgatti vd., 2018: 18).

3.10. *Homofililik ve Heterofililik*

İnsan iletişiminin temel ilkesi, fikir alışverişinin sıklıkla benzer veya homofil bireyler arasında gerçekleştiğidir. Homofililik iletişim kuran bireylerin benzer olma derecesidir. Benzerlikler inanç, eğitim, sosyal statü ve benzeri özelliklerde olabilir. Gabriel De Tarde (1903) homofil davranışları "Sosyal ilişkilerde, meslek ve eğitimde birbirine benzeyen bireyler, aralarında çok daha yakınlardır" şeklinde özetlemiştir. Heterofilik ise etkileşimde bulunan birey çiftlerinin belirli özelliklerde farklı olma derecesidir. Heterofil homofilinin tam tersidir. Üst düzey yöneticiler arasında bilgisayar kullanımının yayılması üzerine yapılan bir araştırmada, yeniliklerin çoğunlukla kişilerarası ağlar aracılığıyla yayıldığı görülmüştür. Ancak heterofil iletişim, nadiren de olsa özel bir bilgi potansiyeline sahiptir. Heterofil ağ bağlantıları genellikle iki grubu birbirine bağlayarak sosyal olarak farklı insanları kapsar. Granovetter'in (1973) zayıf bağların gücü teorisinde belirttiği üzere bu heterofil kişiler arası bağlantılar, yenilikler hakkında bilgi taşımada oldukça önemlidir. Dolayısıyla, homofil iletişim sık ve kolay olabilir ancak yeniliklerin yaygınlaşmasında daha az sıklıkta görülen heterofil ağlar daha önemli

olabilmektedir. Homofilik yayılma sürecini hızlandırır ancak bir yeniliğin aynı ağa bağlı bireylere yayılmasını sınırlandırmaktadır (Rogers vd., 2003: 135-136).

Homofil ve heterofil difüzyon ağlarının bir başka örneği ise, iki Hint köyünü inceleyen Rao ve Singh' in (1980) yaptığı çalışmadır. Köylerden biri çok yenilikçi, diğer köy ise daha geleneksel normlara sahiptir. Yeni bir pirinç çeşidi için difüzyon ağlarına bakıldığında, geleneksel köyde daha homofili olduğu görülmüştür. Buradaki kanaat önderleri yaşlıydı ve çok az resmi eğitim almışlardı. Buna karşılık, yenilikçi köydeki kanaat önderleri daha genç, yüksek eğitilmiş ve yüksek bir sosyal kasta sahiptir. Dolayısıyla geleneksel köyde, difüzyon ağ bağlantıları oldukça homofiliydi. Ancak yenilikçi köyde, heterofil ağ bağlantıları sayesinde yayılma hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir (Appa ve Singh, 1980).

4. Başlıca Ağ Kuramları

Ağ bilimi ile ilgilenen araştırmacılar, ağların belirli kurallar dizini içerisinde işleyişlerini sürdürdüklerini savunmaktadırlar. Bu işleyiş kurallarını belirlemek ve neler olduğunu açıklamaya yönelik olarak teorik modeller belirlenmiştir (Gürsakal vd., 2014). Ağların türleri bilindiği takdirde, davranışları hakkında daha iyi bilgiye sahip olunabileceği gibi, aynı zamanda gerçek hayat ağları üzerinde yapılmak istenen analizler ve deneyler de kolaylıkla yapılabilmektedir (Lewis, 2011).

Ağ araştırmalarının kendisinden doğan çeşitli kuramları bulunmaktadır. Tarihsel sürece bakıldığında bu kuramların uygulamalardan doğduğu ve çeşitli disiplinlerde kullanıldığı görülmektedir. Granovetter'in zayıf ve güçlü bağların gücü, Burt'ın yapısal boşlukları ağ kuramları arasında yer almaktadır. Bu kuramların en önemli ortak özelliği ise hepsinin saha uygulamalarından doğmasıdır. Karmaşık ağlar ise genellikle etkileşim veya ilişki örüntüleri sergileyen bireylerin grup yapılarını temsil etmek için kullanılmaktadır. Ağ bilimi teorik çerçevesinde ise üç model ileri sürülmüştür. Bunlar Erdős Rényi Modeli (ER Modeli), Küçük Dünya Ağları: Watts-Strogatz Modeli (WSN Modeli) ve Ölçekten Bağımsız Ağlar: Barabási-Albert Modeli (BA Modeli) şeklindedir. Aşağıda sırasıyla bu kuramlar incelenecektir.

4.1. Granovetter ve Zayıf Bağların Gücü

Muhtemelen günümüze kadar en çok atıfta bulunulan sosyal ağ analizi makalesi, Granovetter'in (1973) yılında Amerikan Sosyoloji Dergisi'nde yayınlanan "*Zayıf Bağların Gücü*" makalesidir. Granovetter'in doktora tezine dayanan bu çalışma, Massachusetts'teki insanların yeni iş fırsatları hakkında bilgi bulmak için kişisel ağlarını nasıl kullandıklarına dair toplanan verilere dayanmaktadır. Granovetter soruları yanıtlayan kişilerin ve bu kişilerin irtibat halinde oldukları kişilerin arasındaki ilişkinin doğası ve gücü ile ilgilenmiştir. Bağlantı gücü, katılımcıların irtibat halinde oldukları kişileri sık sık, ara sıra veya nadiren karşılaştıkları şeklinde derecelendirdiği bir temas sıklığı sorusu ile ölçülmüştür. Granovetter'in bulguları kişisel temaslar, zayıf bağların gücü ve katılımcıların yeni bir işe başlamadaki başarısı ile ilgili basit ama derin bir model ortaya koymuştur. Kişisel temaslar yoluyla yeni iş bulan katılımcıların yaklaşık yüzde 15'i düzenli olarak aynı kişileri gördüklerini, yüzde 55'i ise temaslarının nadiren gördükleri kişiler olduklarını söylemiştir. Granovetter bu bulgulardan yola çıkarak temas sıklığı ile ölçülen zayıf bağların, bireyler için yeni işler hakkında bilgi bulmada, güçlü bağlardan daha önemli bir kaynak olduğu sonucuna varmıştır. Bu sonuç doğrultusunda Granovetter, bu kadar sıkı bağlanmış arkadaş ve akraba gruplarına gömülmemiş bağlar aracılığıyla yeni bilgilerin bulunmasının daha olası olduğunu ortaya koymuştur (Prell, 2012: 76).

Tanışmaların diğer sosyal çevrelere taşınmasında uzak ilişkiler, yakın ilişkilerden daha etkin rol oynamaktadır. Bu nedenle birinin başka türlü alamayacağı bilgilere uzak ilişki aracılığı ile erişme olasılığı daha yüksektir. Granovetter'in zayıf olan bağlarla iletilen bilgilerin eşit olduğu

ve güçlü bağlarla gönderilenden daha fazla sayıda insana ulaşacağı sonucuna ulaşmıştır (Liu ve Duff, 1972: 362).

Granovetter (1982), zayıf bağların gücü hipotezi üzerine on yıllık bir araştırmayı gözden geçirirken güçlü bağların önemli bir rol oynayabileceğini ve bu rolün de göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Bir sonraki bölümde güçlü bağların önemine değinilmektedir.

4.2. Granovetter ve Güçlü Bağların Gücü

Granovetter zayıf bağlar sayesinde insanların kendi sosyal çevrelerinde, mevcut olanların ötesinde bilgi ve kaynaklara erişim sağladığını ancak güçlü bağların genellikle daha kolay ulaşılabilir olduğunu belirtmiştir (Granovetter, 1982: 113). Sonraki araştırmalar genellikle Granovetter'in (1982) teorisini desteklemiştir ancak araştırma akışında iki konu ihmal edilmiştir. Birincisi neyin güçlü bir bağ ve neyin zayıf bir bağ oluşturduğu konusunda önemli bir belirsizlik olduğudur. Granovetter (1973: 1361) güçlü bir bağın dört tanımlayıcı özelliğini şu şekilde sıralamıştır: Bağın gücü, bağı karakterize eden zaman miktarı, duygusal yoğunluk, yakınlık.

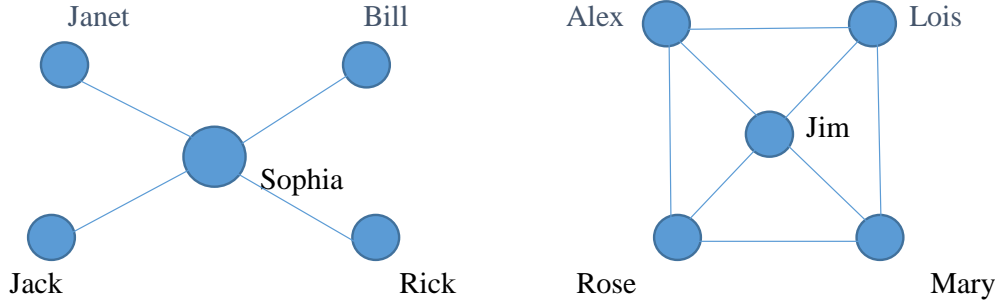
Güçlü bağlar duygusal, genellikle dostça ve karşılıklı iyilikler içerebilen sık temaslardır. Zayıf bağlar ise süresiz oldukları için duygusal içeriğe sahip olmayan nadir temaslardır. Güçlü ve zayıf bağlar üzerine yapılan araştırmalar her birine farklı işlevler yüklemiştir. İnsanlar siyasi mobilizasyon ve dayanışma için güçlü bağlar, yeni bilgilerin iletilmesi ve yeniliğin yayılması için ise zayıf bağlar kullanmaktadır (Nelson, 1989: 380).

Güçlü bağlar, belirsizlik karşısında direnci azaltabilecek ve rahatlık sağlayabilecek bir güven temeli oluşturur. Dolayısıyla değişimin zayıf bağlarla değil, belirli bir tür güçlü bağla kolaylaştırıldığı tartışılmaktadır (Cross vd., 2003: 83). Weinmann'ın (1980) çalışmasında, aktörlerin güçlü bağlara sahip olduğu durumlarda, inovasyon açısından güçlü bağların tercih edilebileceğini göstermiştir (Rost, 2011: 591). Granovetter'in çalışmaları yayınlandığı zamandan beri sosyal ağ alanında, özellikle Ron Burt'un yapısal boşluklar fikri olmak üzere bir dizi kavram ve teoriye ilham vermeye devam etmiştir (Burt, 1982). Bir sonraki bölümde Ron Burt'un yapısal boşluklar teorisi incelenmektedir.

4.3. Burt'ın Yapısal Boşlukları

Burt, zayıf bağların gücü (Granovetter, 1973), ağ merkeziliği kavramı (Freeman, 1978) ve özel değişim ortaklarına sahip olmanın gücü üzerine inşa ederek, belirli ağ yapılarının kişilere, diğerlerine kıyasla nasıl stratejik avantaj sağlayabileceğini ortaya koymak amacıyla yapısal boşluk kavramını geliştirmiştir. Burt, yapısal boşluklara “*Sosyal Yapıdaki Boş Alanlar*” adını vermiştir (Burt, 2005: 16).

Bu boş alanlar, aktörlerin aralarında bağ bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Şekil 1'deki grafikler sırasıyla Sophia ve Jim için iş konuları ağına ilişkin tavsiyeleri göstermektedir. Her iki ağ da aynı boyuttadır (dört), ancak yoğunlukları bakımından farklılık gösterirler. Sophia'nın ağındaki alterlerin hiçbiri bir ağı paylaşmaz, oysa Jim'in ağındakiler birbirlerine bağlantılıdır. Sophia, ego ağında dört yapısal delik açarken Jim herhangi bir yapısal delik oluşturmaz (Prell, 2012: 123).

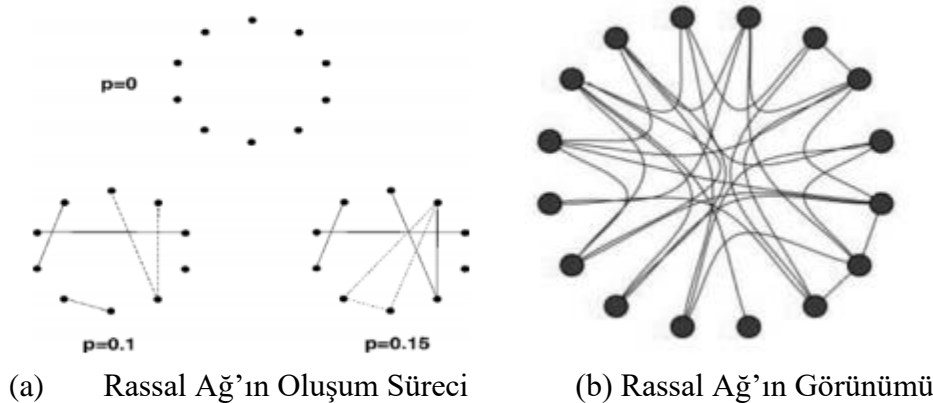
Şekil 1. İş Grafiği

Burt, Sophia'nın ağının Jim ağından daha fazla bilgi çeşitliliğine sahip olduğunu savunmaktadır. Bu sonuç aynı aktörlerin birçoğu birbiriyle bağlandığında bilginin gereksiz hale geldiği fikrine dayanmaktadır. Örneğin Mary, Lois, Alex ve Rose'un tavsiyelerde bulunmak için birbirlerine yönelmesi, aynı bilgi ve tavsiyelerin çoğunun bu dört kişi arasında dolaştığını göstermektedir. Alex'in her birine gitmesi, Alex'in muhtemelen aynı türden tavsiyeleri tekrar tekrar aldığını göstermektedir. Bunun aksine Sophia'nın temaslarının hiçbiri tavsiye için birbirlerine yönelmez. Çünkü birbiriyle temas halinde değillerdir. Her birinin Sophia'ya farklı bir görüş ya da tavsiyede bulunma olasılığı daha yüksektir.

Böylece Sophia, bağlantısız bireylerle bağlantı kurarken gereksiz bilgi parçalarına da bağlanır. Sophia'nın alterlerinin hiçbiri birbiriyle temas etmemektedir. Bu yüzden aynı bilgileri bilme olasılıkları çok daha azdır. Jim için bu durum tam tersidir çünkü tüm alterleri birbirine bağlıdır. Bu alterlerin aynı bilgileri tekrar tekrar geri dönüştürme olasılığı yüksektir. Dolayısıyla Jim, iş meselesi hakkında Sophia kadar fazla veya çeşitli tavsiyeler almamaktadır. Tavsiye kaynaklarının çeşitliliğindeki bu farklılık, Sophia'nın çalışmaları hakkında Jim'den daha iyi kararlar vermesini sağlayacaktır (Prell, 2012: 123).

4.4. Rassal Ağlar: Erdős Rényi Modeli (ER Modeli)

Karmaşık ağlar doğada ve toplumda var olan çeşitli sistemleri betimlemektedir. Bu sistemlerin rassal çizgeler ile modellenebileceği düşüncesi ile Erdős ve Rényi 1959 yılında klasik rassal çizge olarak adlandırılan rassal bir model geliştirmişlerdir. Bu modelde rassal çizgeyi $\Gamma_{n, N}$ sembolü ile gösterilmiştir (Erdős ve Rényi, 1959: 290). Bu rassal çizgenin alt indisleri, çizgenin n adet düğüm ve N adet bağlantıdan meydana geldiğini göstermektedir. Erdős ve Rényi rassal çizgeyi $\frac{n(n-1)}{2}$ adet mümkün bağlantıdan rassal olarak seçilen N adet bağlantının, n adet düğümü birbirine bağlaması olarak tanımlamıştır (Tüzüntürk, 2012: 105). Aşağıdaki şekilde rassal ağların oluşum süreci ve görünümü gösterilmiştir.

Şekil 2. Rassal Ağların Oluşum Süreci ve Görünümü

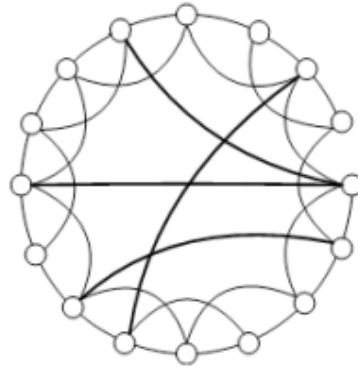
Bir rassal çizgenin elde edilmesi stokastik bir süreç olarak düşünülebilir (Erdős ve Rényi, 1961: 343). Erdős ve Rényi'ye göre her bir düğümün başka bir düğümle bağlantı kurması olasılığı eşittir ve bu bağlantılar rassal bir süreç içinde meydana gelir (Gürsakal, 2009: 132). Bu süreç n adet izole düğüm ile başlar ve rassal çizgeye rassal kenarların eklenmesi ile gelişir. Bu sürecin farklı evrelerinde daha büyük bağlanma olasılıklarına (p 'lere) denk gelene kadar birçok çizge elde edilebilir. Bu stokastik süreç aynı zamanda çizgenin gelişimi veya çizgenin tasarlanması olarak da adlandırılır. Sürecin sonunda ($p \rightarrow 1$) maksimum bağlantı sayısına $\frac{n(n-1)}{2}$ ulaşılır ve tam bağlantıya sahip bir tam çizge elde edilir (Albert ve Barabási, 2002: 55).

4.5. Küçük Dünya Ağları: Watts-Strogatz Modeli (SWN Modeli)

Küçük dünya ağları rastgele seçilen herhangi bir bireyin kısa ara tanıdık zincirleri aracılığıyla bağlandığı durumları ifade etmektedir. Watts ve Strogatz'ın (1998) küçük dünya ağı (SWN) modeli, Milgram'ın (1967) sosyal ağ yapısının çığır açan nicel çalışmalarından etkilenmiştir (Newman, 2003: 208). Milgram'ın deneyleri iki çarpıcı keşfe neden olmuştur. Bunlardan ilki kısa yolların varlığıdır. İkincisi ise, toplumdaki insanların yalnızca kendi kişisel tanıdıkları aracılığı ile deneydeki mektubu topluca çok hızlı bir şekilde hedefe iletebilmeleridir (Kleinberg, 2000: 1).

Watts ve Strogatz, çok az sayıda uzak bağlantının bile ağın çapının küçülmesini sağladığını görmüşlerdir. Böylelikle küçük dünya adını verdikleri bir dünya elde etmişlerdir. Üstelik ağın öbek özelliği de devam etmekteydi. İkisinin 1998'de Nature dergisinde yayınladıkları kısa makaleleri sosyal ağların matematiksel analizinde bir çığır açıp bu alandaki çalışmalara yeni bir soluk getirmiştir (Watts ve Strogatz, 1998). Küçük dünya kavramına özgü araştırmaların öncüleri olan Manfred Kochen ve Itzhak de Solo Pool bu kavramın ilk matematiksel incelemelerini gerçekleştirmişlerdir. Bu yazarlar, hem insanların sahip oldukları ortalama tanıdık sayısını hem de bir veya iki araçtan oluşan tanıdıklar zinciri ile bağlanmış bir toplumun rastgele seçilen iki üyesinin olasılığını tahmin ederek, problem üzerinde önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Bu yaklaşımlarını, popülasyonda var olan sosyal yapı ve tabakalaşma düzeyine ilişkin çeşitli varsayımlar altında geliştirmişlerdir (Watts, 2000: 12). Daha sonrasında Watts ve Strogatz'ın çalışmaları Barabási vd. (1999), Newman ve Watts (1999a), Albert ve Barabási (1999, 2002), Newman (2000) ve Huang vd. (2004) gibi pek çok kişinin küçük dünya ağları hakkında öneriler geliştirmesine yol açmıştır (Newman, 2000). Bu ağ modellerinin tümü ortak bir özelliği paylaşmaktadır. Modellerin tamamı, iki düğüm arasındaki mesafenin genişleyen sistem boyutuyla logaritmik olarak arttığını kabul etmektedir (Huang vd., 2004: 2).

Küçük dünya sorununu formüle etmenin en basit yolu birbirlerini tanıma olasılıklarını bulmaktır. Örneğin X ve Z bireyleri birbirlerini doğrudan tanımasa bile, ikisini birden tanıyan ortak bir tanıdıkları olabilir. O zaman X' in, Y' yi ve Y' nin ise Z' yi tanıyan bir tanıma zinciri gerçekleşir. Ayrıca X' in Z ile bir dizi bağlantıyla bağlandığı durumlar da gerçekleşebilir. Örneğin, X-a-b-c ...y-Z gibi (Milgram, 1967: 62). SWN, her bir düğümün z miktarda komşulara bağlandığı n boyutlu düzenli bir grafikte başlamaktadır. Genellikle $z \geq 2n$ ' dir (Wang ve Chen, 2003, Watts ve Strogatz, 1998). Her kenar rastgele p olasılıkla yeni bir düğüme yeniden bağlanır. Orijinal modelin bir varyasyonunda, Newman ve Watts (1999a) rastgele seçilen düğüm çiftleri arasında “kısayollar” olarak adlandırdıkları uzun menzilli bağlantıları eklemiştir. Bu varyasyon küçük dünya ve kümelenme özellikleri sergilediğinden insan sosyal ağlarına benzer olarak kabul edilmektedir (Huang vd., 2005: 2). Aşağıdaki şekilde küçük dünya ağları gösterilmiştir.

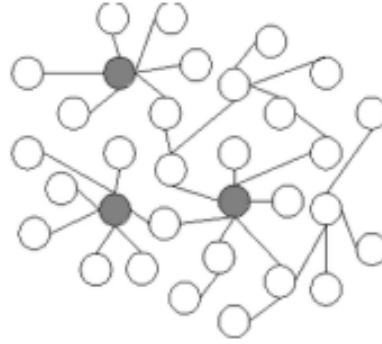

Şekil 3. Kompleks Ağlar: Küçük Dünya Ağları

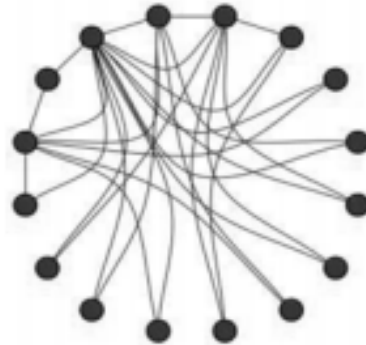
4.6. Ölçekten Bağımsız Ağlar: Barabási-Albert Modeli (BA Modeli)

Merton (1986), yaptığı çalışmalarda zaten ünlü ve çok alıntı yapılan kişilerin kolayca yeni alıntılar alabileceğini gözlemlemiştir. Bu nedenle bilimsel bir sosyal ağdaki link olan alıntılanma olasılığı, geçmişte alınan alıntılarla orantılıdır. Bu gözlem, Price'ın bilimsel alıntılarının çok eşitsiz bir dağılım izlediği gözlemi ile oldukça paraleldir. Birkaç yazar ve çalışma pek çok alıntı alırken çoğunluk hiç alıntı almamaktadır (Price, 1976). Seçimlerin sosyal ağlarda eşit olmayan dağılımı ağ analizinin kurucu babası olan Jacob L. Moreno tarafından önceden belirtilmişti. Moreno, okul sınıflarındaki arkadaşlık seçimlerinin eşit olmayan bir dağılım izlediğini tespit etmiştir. Bazı kişiler çok fazla seçilirken bazıları ise sadece çok seçici olmuşlardır (Moreno, 1934). Barabási ve Albert (1999) bu fikri, kuvvet yasası dereceli dağılımlara sahip rastgele ağlar oluşturmak için kullanmışlardır. Ağdaki yeni düğümlerin iyi bağlanmış düğümlerle "tercihli bağlanma" ile bağlantı kurma olasılığı daha yüksektir (Hennig vd., 2012: 40). Ölçekten bağımsız ağların ortaya çıkma nedenini kendi kendini organize etme kavramı ile açıklanmaktadır. Bu ağlarda bağlantılar, birbirinden bağımsız olarak p olasılığı ile değil de, daha çok bağlantıya sahip merkez düğümlere tercihli olarak bağlantı yapılması ile oluşur (Gürsakal, 2009: 148).

Ölçeksiz ağlar, kuvvet yasası derece dağılımıyla tanımlanmaktadır. Bir düğümün k bağlantısına sahip olma olasılığı $P(k) \sim k^{-\gamma}$ şeklindedir. Burada γ derece üssüdür. Bir düğümün yüksek bağlanma olasılığı rastgele bir grafikte olduğundan istatistiksel olarak daha önemlidir. Ağın özellikleri genellikle göbek olarak bilinen görece az sayıda yüksek bağlanmış düğüm tarafından belirlenmektedir. Ölçeksiz bir ağın Barabási-Albert modelinde, her zaman noktada ağa M bağlantıları olan bir düğüm eklenir. Burada mevcut olan bir düğüm $\pi_i = \frac{k_i}{\sum_j k_j}$ olasılığıyla bağlanmaktadır. k_i , I ve J düğümlerinin derecesidir ve ağ düğümleri üzerindeki toplamı gösteren bir dizidir. Bu büyüme süreci tarafından oluşturulan ağ, $\gamma = 3$ derece üssü ile karakterize edilen bir güç yasası derece dağılımına sahiptir. Bu tür dağılımlar bir log-log plot üzerinde düz bir çizgi olarak görülmektedir. Barabási-Albert modelinin yarattığı ağ, içsel bir modülerliğe sahip değildir. Bu nedenle $C(k)$ k' dan bağımsızdır. Böylece tercihli bağlanma, zengin daha zenginleşir olgusunu harekete geçirir, bu da ilk düğümlerin daha sonra gelenler aleyhine yüksek sayıda bağa sahip olmasına neden olur. Büyüme ve tercihli bağlantı mekanizması sayesinde yüksek düzeyde bağa sahip az sayıda merkez belirir. Böylece kuvvet yasası ortaya çıkar (Barabási, 2003: 87). Aşağıdaki şekilde ölçekten bağımsız ağın oluşum süreci ve görünümü gösterilmiştir.

Şekil 4. Ölçekten Bağımsız Ağ'ın Oluşum Süreci

Şekil 5. Ölçekten Bağımsız Ağ'ın Görünümü

Kaynak: Gürsakal, N., Tüzüntürk, S. ve Sert, F. (2014).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Bu makalede öncelikle ağ teorisinin teorik ve kavramsal çerçevesine yer verilmiştir. Bu bağlamda günümüzde büyük ölçekli ağları anlayabilmek için ağ bilimine disiplinler arası bir yaklaşım gerekmektedir. 20. yüzyıldan önce sosyal ağların yalnızca ya kısa bir mesafeden seyahat ederken ya da değiş tokuş yaparken gerçekleştiği kabul edilmekteydi. 1950'lerden bu yana telefonlar veya görüntülü konferanslar uzun mesafelerde dahi gerçek zamanlı iletişime olanak sağlamaktadır. Bu iki yönlü iletişim kanalları, insanları veya küçük grupları birbirine bağlamaktadır. Günümüzde sosyal ağ aracılığı ile alınan merkezî önlemler sayesinde ulusal bir ekonomideki sektörlerin göreceli pozisyonları, birbirlerine doğrudan ve dolaylı yakınlıklarının belirlenmesi ve böylece girdi-çıkış matrislerinden gelen bilgiler kullanılarak en etkili ve kritik olanları belirlemek mümkündür.

Geçmişten günümüze ağ teorisi ile ilgili önemli olaylara bakıldığında ağ öncesi dönem (1736–1966) olarak adlandırılan dönemde ağ biliminin temelini, tüm zamanların matematik dalında en fazla yayın yapan Avusturyalı matematikçisi Leonhard Euler (1707-1783) tarafından ortaya atıldığı görülmektedir. Ardından mezo ağ dönemi (1967-1998) olarak adlandırılan dönemde Stanley Milgram tarafından yapılan çarpıcı bir deney, ağ bilimini saf grafik teorisinden bilimsel sorgulamaya sevk etmiştir. Geçmişe bakıldığında Stanley Milgram'ın ünlü “altı adımlık ayrılma” deneyi bir dönüm noktasıdır. Modern Dönem (1998 – Günümüz) olarak adlandırılan dönem ise ağ biliminin kendi bilimsel disiplini olma yolundaki keşifleriyle doludur. Bu dönemde WWW' nin ağ modellerini tanımlamak için Web graph terimi geliştirilmiştir ve WWW' yi bir web grafik olarak haritalanmaya başlanmıştır.

Ağ analizinin kalbinde sosyal ağlar için temel olan birkaç anahtar kavram vardır. Bu kavramlar şunlardır: Grafikler ve alt grafikler, ağırlıklı ve ağırlıksız grafikler, yönsüz ve yönlü ağlar,

ağaçlar, yollar, döngüler, düğümler ve kenarlar, yoğunluk, derece, derece dağılımı, ego ağı ve alter, otorite ve hub, kümelenme katsayısı, komşuluk matrisi ve homofililik ve heterofililik. Çalışmada bu anahtar kavramlar tanımlanmış olup, sosyal ağlardaki farklı analiz düzeyleri ele alınmıştır. Ağ teorisinin temel kavramları ele alınırken ilişkisel kavramların kullanımına ek olarak aşağıdaki maddelerin önemine dikkat çekilmiştir:

- Aktörler ve eylemleri bağımsız, özerk birimlerden ziyade birbirine bağımlı olarak görülür.
- Aktörler arasındaki ilişkisel bağlar, kaynakların (maddi veya maddi olmayan) transferi veya "akışı" için kanallardır.
- Bireylere odaklanan ağ modelleri, ağ yapısal ortamını bireysel eylemler için fırsatlar veya kısıtlamalar sağlayan bir unsur olarak görür.
- Ağ modelleri, sosyal, ekonomik, politik vb. yapıları aktörler arasındaki kalıcı ilişki kalıpları olarak kavramsallaştırır.

Artan ağ analizinin kullanımı ve ilgi ile birlikte, ağ perspektifinin altında yatan temel ilkeler hakkında bir fikir birliğine varılmıştır. Bu ilkeler, sosyal ağ analizini diğer araştırma yaklaşımlarından ayırır (Örneğin Wellman, 1988). Ağ perspektifi, ilişkisel kavramlar veya süreçler olarak ifade edilen teorileri, modelleri ve uygulamaları kapsar. Yani birimler arasındaki bağlantılarla tanımlanan ilişkiler ağ teorilerinin temel bir bileşenidir. Bu ağların yapısı hakkında yeterince bilgi elde edilmediği takdirde, ilgili sistemlerin tam olarak nasıl çalıştığını anlamak mümkün değildir. Bu bağlamda ağlar önemlidir çünkü ağlar anlaşılmaz ise piyasaların nasıl işlediği, kuruluşların sorunlarını nasıl çözdüğü veya toplumların nasıl değiştiğini anlamak mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Albert, R. ve Barabási, A. L., 2002. Statistical mechanics of complex networks. *Reviews of Modern Physics*, 74(1), 47.
- Albert, R., Jeong, H. ve Barabási, A. L., 1999. Diameter of the world-wide web. *Nature*, 401(6749), 130-131.
- Albert, R., Jeong, H. ve Barabási, A. L., 2000. Error and attack tolerance of complex networks. *Nature*, 406(6794), 378.
- Anderson, R. M., 1991. Discussion: the Kermack-McKendrick epidemic threshold theorem. *Bulletin of Mathematical Biology*, 53(1), 1-32.
- Appa, G. ve Singh, S. N., 1980. *Structural and Functional Analysis of Interpersonal Communication Networks in Diffusion of High Yielding Rice Varieties in Two Villages*. Oryza.
- Atay, F. M., Biyikoglu, T. ve Jost, J., 2006. Synchronization of networks with prescribed degree distributions. *IEEE Transactions on Circuits and Systems I: Regular Papers*, 53(1), 92-98.
- Balcıoğlu, M., 2021. Bölgesel kalkınmada kurumlar arası işbirliğinin sosyal ağ analizi ile incelenmesi: TR33 bölgesi örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45, 289-306.
- Barabási, A. L. ve Elhüseyni, N. (2010). *İş hayatında, bilimde ve günlük yaşamda bağlantılar*. Optimist Yayın Dağıtım.
- Barabási, A. L., 2016. *Network Science*. Cambridge University Press.
- Barabási, A.L. ve Albert, R., 1999. Emergence of Scaling in Random Networks. *Science*, 286(5439), 509-512.
- Barabási, A.L., 2003. *Linked: How Everything is Connected to Everything Else and What It Means for Business, Science and Everyday Life*. Penguin Group, New York.

- Bass, F. M., 1969. A new product growth for model consumer durables. *Management Science*, 15(5), 215-227.
- Bollobás, B., Riordan, O., Spencer, J. ve Tusnády, G., 2011. The degree sequence of a scale-free random graph process. In *The Structure and Dynamics of Networks*, 384-395.
- Borgatti, S. P., Everett, M. G. ve Johnson, J. C., 2018. *Analyzing Social Networks*. Sage.
- Börner, K., Sanyal, S., ve Vespignani, A. (2007). Network science. *Annual Review of Information Science and Technology*, 41(1), 537-607.
- Brauer, F., 2005. The Kermack–McKendrick epidemic model revisited. *Mathematical Biosciences*, 198(2), 119-131.
- Burt, R. S., 1982. *Toward a Structural Theory of Action: Network Models of Social Structure, Perception, and Action*. New York: Academic Press.
- Burt, R., 2005. *Broker Age and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford: Oxford University Press.
- Calvert, K. L., Doar, M. B. ve Zegura, E. W., 1997. Modeling internet topology. *IEEE Communications Magazine*, 35(6), 160-163.
- Chang, H., Su, B. B., Zhou, Y. P. ve He, D. R., 2007. Assortativity and act degree distribution of some collaboration networks. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 383(2), 687-702.
- Cinelli, M., Quattrocioni, W., Galeazzi, A., Valensise, C. M., Brugnoli, E., Schmidt, A. L., ... ve Scala, A., 2020. The COVID-19 social media infodemic. *Scientific Reports*, 10(1), 1-10.
- Clauset, A., Moore, C. ve Newman, M. E., 2006. *Structural Inference of Hierarchies in Networks*. In ICML Workshop on Statistical Network Analysis. Springer, Berlin, Heidelberg.
- Cross, R., Parker, A. ve Sasson, L. (Eds.), 2003. *Networks in the Knowledge Economy*. Oxford University Press.
- Çelik, S., 2019. Dünyadaki Çatışmaların sosyal ağ analizi yöntemiyle incelenmesi. *Öneri Dergisi*, 14(52), 236-254.
- De Blasio, B. F., Svensson, Å. ve Liljeros, F., 2007. Preferential attachment in sexual networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(26), 10762-10767.
- De Nooy, W., Mrvar, A. ve Batagelj, V., 2018. *Exploratory Social Network Analysis With Pajek: Revised and Expanded Edition for Updated Software (Vol. 46)*. Cambridge University Press.
- De Tarde, G., 1903. *The Laws of Imitation*. H. Holt.
- Demirgil, H. ve Çelikkaya, S., 2019. Bölgesel kalkınma çalışmalarında ortak yazarlık ve atıf ağlarının sosyal ağ analizi ile incelenmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 296-315.
- Erdős, P. ve Rényi, A., 1959. Some further statistical properties of the digits in Cantor's series. *Acta Mathematica Academiae Scientiarum Hungarica*, 10(1-2), 21-29.
- Erdős, P. ve Rényi, A., 1961. On the strength of connectedness of a random graph. *Acta Mathematica Hungarica*, 12(1), 261-267.
- Estrada, E., Fox, M., Higham, D. J. ve Oppo, G. L. (Eds.), 2010. *Network Science: Complexity in Nature and Technology*. Springer Science and Business Media.
- Faloutsos, M., Faloutsos, P. ve Faloutsos, C., 1999. On power-law relationships of the internet topology. *ACM SIGCOMM Computer Communication Review*, 29(4), 251-262.
- Fienberg, S. E., 2012. A brief history of statistical models for network analysis and open challenges. *Journal of Computational and Graphical Statistics*, 21(4), 825-839.
- Fisher, J.C. ve Pry, R.H., 1971. A simple substitution model of technological change. *Technological Forecasting and Social Change*, 88(3), 75-88.

- Freeman, L. C., 1978. Centrality in social networks conceptual clarification. *Social Networks*, 1(3), 215-239.
- Friesz, T. L. (Ed.), 2007. *Network Science, Nonlinear Science and Infrastructure Systems (Vol. 102)*. Springer Science and Business Media.
- Gabbay, M., 2007. The effects of nonlinear interactions and network structure in small group opinion dynamics. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 378(1), 118-126.
- Gilbert, E. N., 1959. Random graphs. *The Annals of Mathematical Statistics*, 30(4), 1141-1144.
- Granovetter, M. S., 1973. The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Granovetter, M., 1982. *The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited*. In P. V. Marsden and Nan Lin, eds. *Social Structure and Network Analysis*. Beverly Hills: Sage.
- Granovetter, M., 1985. Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481-510.
- Gürsikal, N., Tüzüntürk, S. ve Sert, F., 2014. Sosyal ağ verilerinin kuvvet yasası olasılık dağılımına uygunluk analizi: twitter örneği. 15. *Uluslararası Ekonometri, Yöneylem ve İstatistik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 464-482.
- Hanneman, R. A. ve Riddle, M., 2005. *Introduction to Social Network Methods*.
- Hashimoto, Y., 2016. Growth fluctuation in preferential attachment dynamics. *Physical Review E*, 93(4), 042130.
- Haythornthwaite, C., 2005. Social network methods and measures for examining e-learning. *Social Networks*, 1-22.
- Hennig, M., Brandes, U., Pfeffer, J. ve Mergel, I., 2012. *Studying Social Networks: A Guide to Empirical Research*. Campus Verlag.
- Hoelscher, C., 2019. *Degrees of Separation in Annie Baker's the Flick*.
- Huang, C. Y., Sun, C. T. ve Lin, H. C., 2005. Influence of local information on social simulations in small-world network models. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 8(4).
- Huang, C. Y., Sun, C. T., Hsieh, J. L. ve Lin, H., 2004. Simulating SARS: Small-World epidemiological modeling and public health policy assessments. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, 7(4).
- Karsai, M., Kivela, M., Pan, R. K., Kaski, K., Kertész, J., Barabási, A. L. ve Saramäki, J., 2011. Small but slow world: How network topology and burstiness slow down spreading. *Physical Review E*, 83(2), 025102.
- Kim, H., Toroczkai, Z., Erdős, P. L., Miklós, I. ve Székely, L. A., 2009. Degree-based graph construction. *Journal of Physics A: Mathematical and Theoretical*, 42(39), 392001.
- Kleinberg, J., 2000. The small-world phenomenon: An algorithmic perspective. *In Proceedings of The Thirty-Second Annual ACM Symposium on Theory of Computing*, 163-170.
- Kleinfeld, J. S., 2002. The small world problem. *Society*, 39(2), 61.
- Kolaczyk, E. D., 2013. *Statistical Analysis of Network Data, SAMSI Program on Complex Networks*. Boston University.
- Kong, X., Shi, Y., Yu, S., Liu, J. ve Xia, F. 2019. Academic social networks: Modeling, analysis, mining and applications. *Journal of Network and Computer Applications*, 132, 86-103.
- Kretzschmar, M. ve Morris, M., 1996. Measures of concurrency in networks and the spread of infectious disease. *Mathematical Biosciences*, 133(2), 165-195.
- Leskovec, J. ve Horvitz, E., 2008. Planetary-scale views on a large instant-messaging network. *In Proceedings of The 17th International Conference on World Wide Web*, 915-924.
- Lewis, T. G., 2011. *Network Science: Theory and Applications*. John Wiley and Sons.

- Lézoray, O. ve Grady, L., 2012. *Image Processing and Analysis with Graphs: Theory And Practice*. CRC Press.
- Liu, W. T. ve Duff, R. W., 1972. The strength in weak ties. *Public Opinion Quarterly*, 36(3), 361-366.
- Milgram, S., 1967. The small world problem. *Psychology Today*, 2(1), 60-67.
- Montgomery, J. D., 1992. Job search and network composition: Implications of the strength-of-weak-ties hypothesis. *American Sociological Review*, 586-596.
- Moreno, J. L., 1934. *Who Shall Survive?: A New Approach to The Problem of Human Interrelations*.
- Nelson, R. E., 1986. Social networks and organizational interventions: Insights from an area-wide labor-management committee. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 22(1), 65-76.
- Nelson, R. E., 1989. The strength of strong ties: Social networks and intergroup conflict in organizations. *Academy of Management Journal*, 32(2), 377-401.
- Newman, D., 2003. On borders and power: A theoretical framework. *Journal of Borderlands Studies*, 18(1), 13-25.
- Newman, M. E. ve Watts, D. J., 1999a. Renormalization group analysis of the small-world network model. *Physics Letters A*, 263, 341-346.
- Newman, M. E., Watts, D. J. ve Strogatz, S. H., 2002. Random graph models of social networks. *Proceedings of The National Academy of Sciences*, 99(1), 2566-2572.
- Newman, M.E.J., 2010. *Networks: An Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Otte, E. ve Rousseau, R., 2002. Social network analysis: a powerful strategy, also for the information sciences. *Journal of Information Science*, 28(6), 441-453.
- Öztemiz, F. ve Karıcı, A., 2020. Akademik yazarların yayınları arasındaki ilişkinin sosyal ağ benzerlik yöntemleri ile tespit edilmesi. *Uludağ University Journal of The Faculty of Engineering*, 25(1), 591-608.
- Pastor-Satorras, R. ve Vespignani, A., 2001. Epidemic spreading in scale-free networks. *Physical Review Letters*, 86(14), 3200.
- Poole, M. S. ve Hollingshead, A. B. (Eds.), 2014. *Theories of Small Groups: Interdisciplinary Perspectives*. Sage Publications.
- Prell, C., 2012. *Social Network Analysis: History Theory and Methodology*. Los Angeles etc.
- Price, D. D. S., 1976. A general theory of bibliometric and other cumulative advantage processes. *Journal of The American Society for Information Science*, 27(5), 292-306.
- Pržulj, N., 2007. Biological network comparison using graphlet degree distribution. *Bioinformatics*, 23(2), 177-183.
- Rapoport, A., 1951. Nets with distance bias. *The Bulletin of Mathematical Biophysics*, 13(2), 85-91.
- Rogers, E. M., 2003. Diffusion networks. *Networks in The Knowledge Economy*, 130-179.
- Rost, K., 2011. The strength of strong ties in the creation of innovation. *Research Policy*, 40(4), 588-604.
- Sabah, L., Dalı, B. M. A. ve Şimşek, D., 2018. *Sosyal Ağ Analizi ve Salgın Modelleme*.
- Schneider, H. L. ve Huber, L. M., 2008. *Social Networks: Development, Evaluation and Influence*. Nova Science.
- Scott, A. J., 2000. *The Cultural Economy of Cities: Essays on the Geography of Image-producing Industries*. Sage.
- Seker, S. E., 2015. Çizge teorisi. *YBS Ansiklopedi*, 17-29.
- Sekharaiah, K. C. ve Khan, M. M., 2009. Towards metrics for social computing. *Proceedings of World Academy of Science, Engineering, and Tec*, 37(2070-3740), 1086-1090.

- Shen, B., Guan, T., Ma, J., Yang, L. ve Liu, Y., 2021. Social network research hotspots and trends in public health: A bibliometric and visual analysis. *Public Health in Practice*, 2, 100155.
- Tonelli, R., Concas, G. ve Locci, M. (2010). Three efficient algorithms for implementing the preferential attachment mechanism in Yule-Simon Stochastic Process. *WSEAS Trans. Inf. Sci. App*, 7(2), 176-185.
- Tunalı, V., 2016. *Sosyal Ağ Analizine Giriş*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Tüzüntürk, S., 2012. *Ağ bilimi*. Dora Yayınları.
- Velásquez, N., Leahy, R., Restrepo, N. J., Lupu, Y., Sear, R., Gabriel, N., ... ve Johnson, N. F., 2020. Hate multiverse spreads malicious COVID-19 content online beyond individual platform control. *Arxiv Preprint Arxiv:2004.00673*.
- Wang, X. F. ve Chen, G., 2003. Complex Networks: Small-World, Scale-Free and Beyond. *IEEE Circuits and Systems Magazine*, First Quarter, 6-20.
- Wasserman, S. ve Faust, K., 1994. *Social Network Analysis: Methods and Applications (Vol. 8)*. Cambridge University Press.
- Watts, D. J. ve Strogatz, S. H., 1998. Collective dynamics of 'Small-World' networks. *Nature*, 393(6684), 440-442.
- Watts, R. A., Lane, S. E., Bentham, G. ve Scott, D. G., 2000. Epidemiology of systemic vasculitis: a ten-year study in the United Kingdom. *Arthritis and Rheumatism: Official Journal of the American College of Rheumatology*, 43(2), 414-419.
- Weinmann, G., 1980. *Conversation Networks as Communication Networks*. University of Haifa, Israel.
- Wellman, B., ve Berkowitz, S. D. (Eds.), 1988. *Social Structures: A Network Approach (Vol. 2)*. CUP Archive.
- Wu, W., Yaofei, X. I. E., Xiangxiang, L. I. U., Yaohua, G. U., Yuting ZHANG, X. T. ve Xiaodong, T. A. N., 2019. Analysis of scientific collaboration networks among authors, institutions, and countries studying adolescent myopia prevention and control: a review article. *Iranian Journal of Public Health*, 48(4), 621.
- Xia, Y., Fan, J. ve Hill, D., 2010. Cascading failure in Watts–Strogatz small-world networks. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 389(6), 1281-1285.
- Xue, W., Li, H., Ali, R. ve Rehman, R. U., 2020. Knowledge mapping of corporate financial performance research: A visual analysis using cite space and ucinet. *Sustainability*, 12(9), 3554.
- Zhang, B. ve Horvath, S., 2005. A general framework for weighted gene co-expression network analysis. *Statistical Applications in Genetics and Molecular Biology*, 4(1).
- Zhang, L. ve Tu, W., 2009. *Six Degrees of Separation in Online Society*.

Araştırma Makalesi

Sermaye Kontrolünün Portföy Yatırımları Üzerindeki Etkisi: Malezya Örneği¹

The Effect of Capital Control on Portfolio Investments: The Case of Malaysia

Mete DİBO²

Öz

Gelişmekte olan ülkeler doğrudan yatırımları ülkelerine çekebilmek, kolaylıkla borçlanabilmek veya tasarruf açıklarını kapatabilmek hedefleriyle sınırlarını yabancı sermayeye açmaktadırlar. Döviz ihtiyacına cevap vermesi ve kurlar üzerindeki baskıyı azaltması gibi avantajlarına karşın kısa vadeli sermaye hareketleri finansal kırılganlığa sebebiyet verebilmektedir. Bu kırılgan yapıya izin vermemek veya gelir elde etmek gibi amaçlarla uygulanması düşünülen sermaye kontrollerinin yarattığı etkilere yönelik araştırmalara literatürde sıklıkla rastlanmaktadır. Bu çalışmanın amacı, sermaye kontrolü uygulamış olan Malezya'da sermaye kontrolünün portföy yatırımları üzerinde ortaya çıkardığı etkiyi test etmektir. Gerçekleştirilen VAR (Vector Autoregression) analizi sonuçlarına göre sermaye kontrolünün gevşetilmesi (finansal serbestlik endeksindeki artış) portföy yatırımlarını pozitif yönde etkilemektedir. Çalışmanın, finansal serbestleşme ile sermaye hareketleri arasındaki ilişkiyi Malezya örneği kapsamında ele alması yönüyle ilgili yazına katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sermaye Hareketleri, Sermaye Kontrolü, Finansal Serbestlik, Malezya.

Jel Kodları: F31, F32, F38.

Abstract

Developing countries open their borders to foreign capital to attracting foreign direct investments or loans. Short-term capital flow can cause financial fragility despite obvious advantages such as responding to foreign exchange requirements and reducing the pressure on exchange rates. Studies dealing with the effects of capital controls implemented for purposes such as preventing fragility or generating income are frequently encountered in the literature. The research aims to test the impact of capital control on portfolio investments in Malaysia which has implemented capital control. According to the results of the VAR (Vector Autoregression) analysis, a decrease in capital controls (increase in financial openness index) creates positive effect on portfolio investments. The study is expected to contribute to the related literature in terms of dealing with the link between financial liberalization and capital movements within the scope of Malaysia.

Keywords: Capital Flows, Capital Control, Financial Openness, Malaysia.

Jel Codes: F31, F32, F38.

¹ Bu çalışmanın bir bölümü 8-12 Mayıs 2018 tarihleri arasında düzenlenen 33. Uluslararası Maliye Sempozyumunda sözlü bildiri olarak sunulmuş ve özet bildiri kitabında yer almıştır.

² Dr.Öğr.Üyesi, Hitit Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, metedibo@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7775-0673

1. Giriş

Tasarruflar büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilmesinde ulusal ekonomilerin lokomotifi olarak görev yapan önemli bir faktördür. Tasarruf kısıtı bulunan ekonomiler, bu açıklarını kapatabilmek üzere sınırlarını giderek daha yüksek düzeyde yabancı sermayeye açmaktadırlar. Yabancı sermaye yatırımları genellikle doğrudan yatırımlar ve portföy yatırımları şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kısa vadeli ve çoğunlukla yüksek faiz olanaklarından yararlanarak yüksek kar elde etmeye odaklanan portföy yatırımlarının ağırlıkta olması, ülke ekonomileri için zaman zaman istikrarsızlık yaratabilmektedir. Bu istikrarsızlığın temelinde iktisadi göstergelerde ortaya çıkan bozulmalar, siyasi belirsizlikler veya küresel ekonomide yaşanan bir bunalım sonucunda portföy yatırımlarının ülke sınırlarını terk etmek suretiyle yarattığı finansman problemleri bulunmaktadır.

Sermaye akışının kısıtlanmasına yönelik öneriler bu etkilerin şiddetini hafifletmeyi amaçlamaktadır. Uygulanabilecek kısıtlama yöntemleri ise doğrudan (miktar kısıtlamaları) veya dolaylı (vergilendirme) şekilde olabilmektedir.

Bretton Woods sisteminin 1971'de çöküşüyle birlikte sermaye hareketlerinin kontrolüne yönelik önerilen Tobin vergisi, bu alanda en çok üzerinde tartışılan yöntemdir. Döviz işlemleri üzerine uygulanacak olan bu vergi, sınırlar ötesi sermaye akışının frenlenmesini hedeflemekteydi. Tobin, sermayenin okyanus ötesi finansal piyasalara hareketini kısıtlayacak küresel bir vergi öngörmüştür (The Economist, 2013).

Bu vergi, küresel manada bir karşılık bulmamasına rağmen 25 kadar ülkede çeşitli şekillerde sermaye kontrollerinin uygulandığı bilinmektedir. Malezya da 1997'de yaşanan Asya krizinin yarattığı çöküşten kurtulmak üzere sermaye çıkışlarını kontrol altına almış ve ayarlanabilir sabit kur rejimini devreye sokmuştur.

Kontrol politikaları yoluyla kısa vadeli sermaye kaçışlarının engellenmesi amacına ulaşıp ulaşılamadığına yönelik uygulamalı çalışmaların standart sonuçlar ortaya koymadıkları belirtilebilir. İlgili çerçevede bu çalışmanın temel amacı, Malezya'da sermaye kontrolünün (finansal serbestliğin) portföy yatırımları üzerindeki etkisini istatistiki olarak analiz ederek söz konusu tartışmalara katkı sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada öncelikle sermaye hareketlerinin sermaye yatırımları ve döviz kuru üzerindeki etkilerine yer vererek sermaye kontrolünün bu göstergeler üzerinde ortaya çıkardığı etkiler Malezya örneği kapsamında araştırılmaktadır. Daha sonra Malezya'ya ait Dünya Bankası verileri kullanılarak finansal açıklık endeksi ile portföy yatırımları arasındaki ilişki VAR analizi yardımıyla değerlendirilmektedir.

2. Sermaye Hareketleri ve Döviz Kuru Etkileşimi

Sermaye kontrolü ve döviz kuru arasındaki bağlantıyı iki yönlü ele almak mümkündür. Döviz kontrolü, sermaye hareketleri üzerinde etkili olabileceği gibi sermaye kontrollerinin de döviz kuru üzerinde etkileri söz konusu olabilir.

Sermaye akımlarının kurlar üzerindeki etkisi değerlendirildiğinde, yoğun sermaye girişlerinin reel döviz kuru üzerinde aşağı yönlü baskıya (ulusal paranın aşırı değer kazanmasına) neden olacağı belirtilmelidir. Aşırı değerli ulusal para ise ithalatı özendirerek cari işlemler açığını büyüten bir etki yaratacaktır.

Bu nedenle bazı ekonomistler sermaye akımlarının çıkışının özendirilmesi-liberalleştirilmesini önermektedirler. Ancak ampirik çalışmalar, sermaye çıkış kontrollerinin kaldırılmasının net sermaye girişlerini uyardığını ortaya koymaktadır. İngiltere (1979), Yeni Zelanda (1984) ve Yugoslavya (1990) bu türden deneyim yaşayan ülkelerdendir. 1990'larda sermaye çıkışlarını serbestleştirmeye yönelik çalışmalar yapan Şili'de, net sermaye girişleri dikkate değer biçimde engellenmemiştir (Labán ve Larraín, 1997: 415).

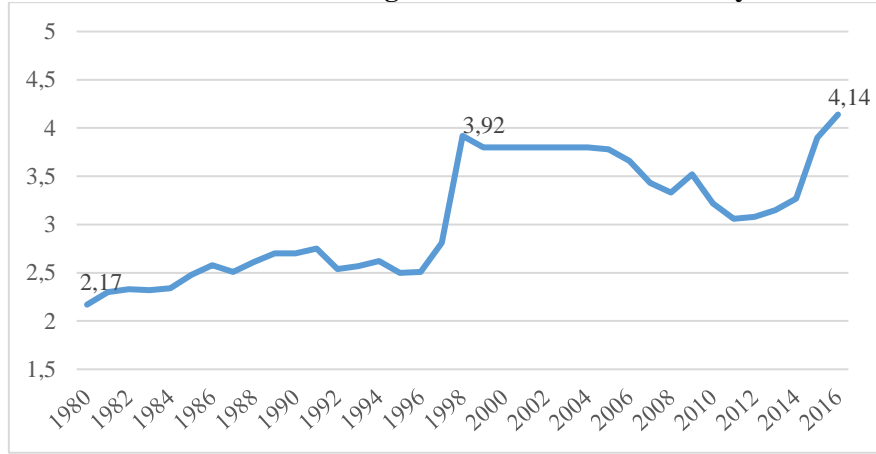
Diğer taraftan Malezya'nın almış olduğu bir takım önlemlere şüpheli yaklaşan Dornbusch, krizin orta dönemlerinde gerçekleştirilecek olan geçici sermaye kontrollerinin faiz ve döviz kuru üzerindeki baskıyı hafifleteceğini kabul etmektedir. Bu yaklaşım ile ekonominin tam

anlamıyla bir çöküş yaşamasının önüne geçilerek finansal sistemin kurtuluşu mümkün olabilecektir (Bang Vu, 2005: 2).

Kurlardan sermaye hareketlerine doğru etkinin de ortaya çıkması mümkündür. Kurların kamu otoritesi tarafından belirlendiği veya kontrollü dalgalanmaya bırakıldığı durumlarda, sermaye girişlerinin neden olduğu toplam talep artışını dizginlemek üzere uygulanan para ve döviz kuru politikaları, sermaye girişlerinin seviyesini ve kompozisyonunu etkileyebilir. Döviz kurlarında tam serbestlik olmaması durumunda sermaye sahipleri kur riskinden korunacakları için yatırımlarını bu politikanın uygulandığı ülkelere aktarabileceklerdir. Sabit kur, yüksek faiz ve sterilizasyon politikaları kısa vadeli yükümlülükleri arttırarak ilgili ülkeleri iktisadi sorunlarla karşı karşıya bırakabilmektedir (Montiel ve Reinhart, 1999: 627-634).

İlerleyen başlıklarda ele alınacağı gibi Malezya'da sermaye kontrolünün uygulandığı dönemin ilk 4 yılında kısa vadeli sermaye girişlerinin pozitif olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla burada bahsedilen döviz kuru etkisinin Malezya için geçerli olduğunu söylememiz mümkündür. Yani döviz kurunun önceden belirlenmiş olmasının, kısa vadeli yatırımcılar için Malezya'yı cazip hale getirdiği söylenebilir.

Grafik 1: Dolar-Ringit Kuru-1980-2016 – Malezya

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Malezya'da döviz kurunun sabitlenmesinin amacı kurdaki aşağı yönlü hareketlerin engellenmesidir. Böylece bir yandan sermaye kontrolü nedeniyle çıkışlar azalacak ve aynı anda dolar kurunun aşağı yönlü hareketi de önlenilebilecektir. Grafik 1'de, sermaye ve döviz kuru kontrolünün uygulanmasından önceki dönemlerde dolar-ringit paritesinin düşük seyrettiği ve 2005 yılında kontrollerin kaldırılmasıyla birlikte kurdaki düşüşün yeniden başladığı görülmektedir. Dolayısıyla 1999-2005 yılları arasında kurların sabitlenmiş (1 Dolar = 3,8 Ringit) olması kurlardaki aşağı yönlü hareketi engellemiştir.

3. Sermaye Kontrollerinin Doğrudan Yatırımlar Üzerindeki Etkisi

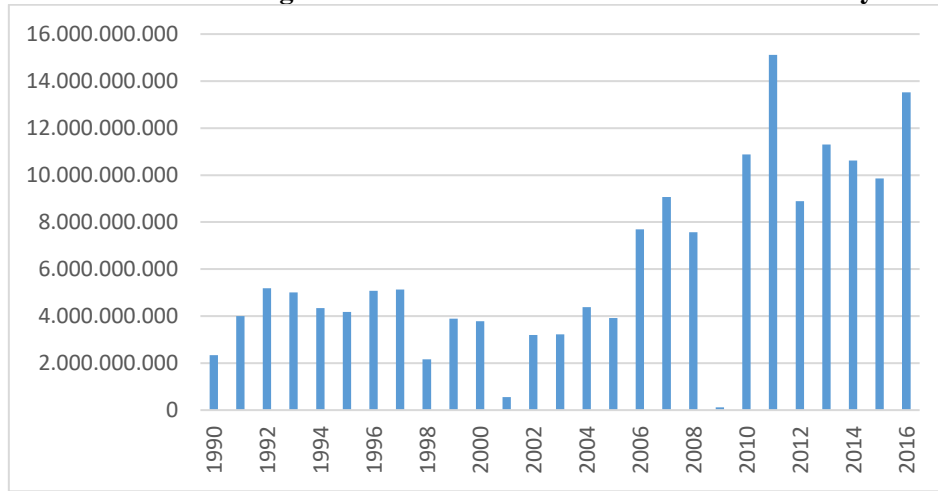
Sermaye akımlarının kompozisyonu farklı sebeplerle önem taşımaktadır. Geleneksel inanca göre doğrudan yabancı yatırımlar bu ayırmda en kararlı uçta yer alırken kısa vadeli akımlar ise karşı uçta yer almaktadır. Bunun bir sonucu olarak bazı durumlarda ülkeler uygulayacakları politikaları sermaye akımlarının düzeyini ve bileşimini şekillendirmek üzere tasarlarlar. Örneğin Brezilya, Şili, Kolombiya, Çekya, Malezya ve Tayland'da sermaye hareketlerine yönelik uygulanan kısıtlamalar bu amaca hizmet etmek üzere hayata geçirilmiştir. Yine de bu tür uygulamaların beklenen amaçların gerçekleştirilmesinde başarı sağlayıp sağlayamadığı hususu tartışmalıdır (Montiel ve Reinhart, 1999: 627). Ancak genel yaklaşım, yönetimlerin doğrudan yatırımları arttıracak ve kısa vadeli yatırımları da mümkün ölçüde kontrol altında tutacak politikalar uygulamasının ekonomik istikrar açısından daha yararlı olacağı yönündedir.

Sermaye hareketleri kontrol edildiğinde özellikle kısa vadeli yatırımların azalarak uzun vadeli yatırımların lehine bir değişimin olması beklenmektedir.

Malezya’daki yetkililer, kısa vadeli spekülasyon sermaye hareketlerine yönelik hedefleri belirlemede oldukça dikkatli davranmışlardır (Kaplan ve Rodrik, 2001: 5). Örneğin yerleşik olmayan yatırımcıların Malezya değerli kâğıtlarından kazanç elde edebilmeleri, yani bunları paraya çevirebilmeleri için bir yıl beklemleri gerekmektedir (Abdelal ve Alfaro, 2003: 47). Ancak kontrollerin uzun vadeli yatırımcıların caydırılmasına hizmet etmesi de uzun vadede mümkün görünmektedir (Kaplan ve Rodrik, 2001: 5).

Sermaye kontrolü uygulayan ülkelerde faiz oranlarının genel olarak yüksek olması yatırımcıların cesaretini kırmaktadır. Diğer taraftan bu ülkelerde faaliyet gösteren çok uluslu firmalar ise sermaye kontrolünün etkisini telafi etmek üzere karlarını düşük gösterme eğiliminde olabilmektedirler (Desai vd., 2006: 1433-1434).

Grafik 2: Net Doğrudan Yabancı Yatırımlar 1990-2016 - Malezya

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Malezya ekonomisi ele alındığında sermaye kontrolünün uygulanmasından, bu kontrollerin kaldırılmasına kadarki dönemde (1998-2005) net doğrudan yabancı yatırımların artış göstermediği, aksine bir miktar azalmanın söz konusu olduğu görülmektedir. 1997’de 5.1 milyar dolar olan net doğrudan yabancı yatırım girişleri 1999’da ve 2005’te de 3.9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Sermaye kontrolleri sebebiyle yatırımcıların Malezya ekonomisine duydukları güvenin azalmasının, bu görünümün ortaya çıkmasında etkili olduğu öne sürülebilir. Kontrollerin kaldırıldığı 2005 sonrasında ise doğrudan yatırımlarda meydana gelen artış Grafik 2’de gözlemlenebilmektedir. Nitekim 2006 yılında doğrudan yatırımların miktarı 7.69 milyar dolara yükselmiştir. Yabancı yatırımların miktarı küresel sermayenin davranış kalıplarına ve genel iktisadi-politik gelişmelere bağlı olarak farklılaşabilmektedir. 2009 yılında ortaya çıkan ani düşüş de 2008 krizi nedeniyle yaşanan genel durgunluğun bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim Dünya Bankası verilerine göre 2008 yılında dünya genelinde net doğrudan yatırımlar %20 ve 2009 yılında ise %54 azalmıştır (The World Bank).

4. Sermaye Kontrollerinin Portföy Yatırımları Üzerindeki Etkisi

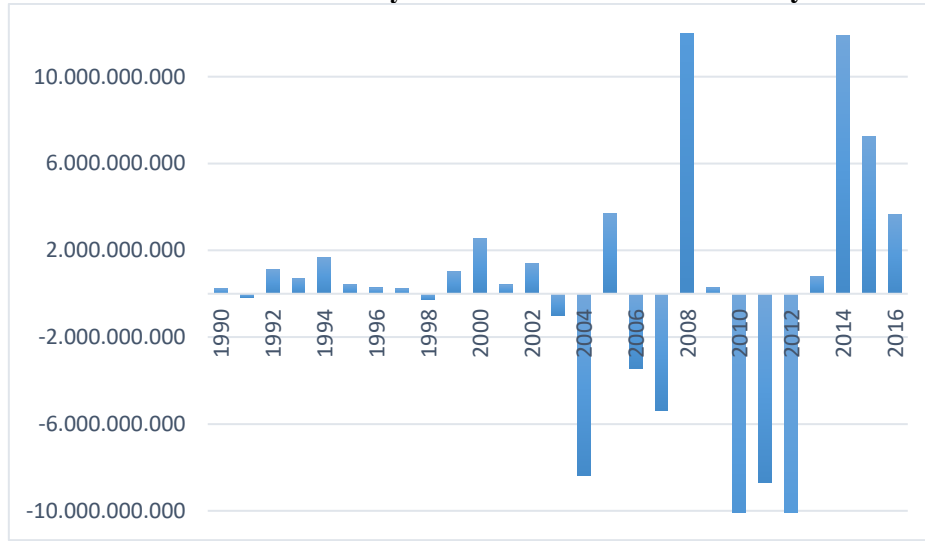
Bhagwati (1998) ve Rodrik (2000), piyasaların liberalize edilmesinin spekülasyon atakları davet edeceğini öne sürmektedir. Bu önerme, ülkelerin serbest sermaye akımları yoluyla serbest ticaretin faydalarından yararlanacaklarına yönelik geleneksel inanış ile uyuşmamaktadır (Johnson ve Mitton, 2003: 352).

Sermaye kontrollerinin temel amacı kısa vadeli (spekülasyon) nitelikli portföy yatırımlarının dizginlenerek ekonomik istikrara vereceği zararların önlenmesidir.

Bu kapsamda Malezya 1 Eylül 1998’de, portföy yatırımlarının ülkeden çıkabilmesi için 1 yıl beklemesi zorunluluğunu getirmiştir. Ringit’in Malezya dışında yasal bir ödeme aracı olarak ve

dış ticaret işlemlerinde kullanılması yasaklanmıştır. Bu durum Malezya'nın kredi notunun uluslararası derecelendirme kuruluşları tarafından düşürülmesiyle sonuçlanmıştır. 1 Ekim 1998 - 30 Eylül 2000 (yeniden yapılanma) döneminde sermaye hareketlerinin kontrolünde azalma olmuş ancak firmalar birleşmeye zorlanmıştır. İlgili dönemde, ekonomik istikrarın sağlanmasıyla portföy çıkışları üzerindeki kontroller gevşetilmiştir. Şubat 1999'da, portföy yatırımlarının ülkeden çıkışına ilişkin 12 aylık yasak süresi yerine iki kademeli bir çıkış vergisi uygulanmaya başlanmıştır (Mitchell ve Joseph, 2010: 462). Buna göre ülkede 12 aydan daha kısa süre kalan yatırımlar %30 oranında vergilendirilmekte, 12 aydan sonra yapılan çıkışlarda ise karlar üzerinden alınan vergi %10'a düşürülmekteydi (Inoguchi, 2009: 30). 21 Eylül 1999'da ise kademeli çıkış vergisi yerine ülkeden çıkan portföy yatırım karları üzerinden tek oranlı (%10) bir vergi alınmasına karar verilmiştir.

Grafik 3³: Net Portföy Yatırımları 1990-2016 - Malezya

Kaynak: Dünya Bankası verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Malezya'da 1998'de uygulanmaya başlanan sermaye kontrolleri sonrasındaki dört yılda net portföy yatırımlarının pozitif seyrettiği ve önceki yıllara kıyasla bir artış olduğu Grafik 3'ten anlaşılmaktadır. Burada uygulanan kontrollerin sermaye çıkışlarını engellemesinin bir etkisi olduğu düşünülmektedir. Ancak 2003 yılında yaklaşık 1 milyar dolar ve 2004 yılında da 8.4 milyar dolar sermaye çıkışı yaşandığı gözlemlenmektedir. Kontrollerin kaldırıldığı 2005 yılından sonra da sermaye çıkışlarının devam ettiği görülmektedir. 2008 küresel krizinin ardından sermaye kaçışlarının yaşandığı ve 2012 yılında 20.7 milyar dolara yakın bir sermaye kaçışının gerçekleştiği bilinmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında sermaye kontrollerinin uygulandığı dönemde 2003 ve 2004 yılları dışında net portföy yatırımlarının pozitif seyrettiği anlaşılmaktadır.

Sermaye hareketleri verilerinden hareketle yapılan grafiksel değerlendirmeler sonucunda Malezya'da uygulanan sermaye kontrollerinin, doğrudan yatırımlar üzerinde caydırıcı bir etki ortaya çıkardığı görülmüştür. Net portföy yatırımlarının ise kontrol döneminde, 2003-2004 yılları hariç, pozitif seyrettiği görülmektedir. Bu gözleme bağlı olarak kontrollerin sermaye çıkışını azaltmış olduğu ifade edilebilir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde öncelikle sermaye kontrollerinin sermaye yatırımları üzerindeki etkileri üzerine yapılan ampirik çalışmalara yer verilmekte, ardından VAR analizi yardımıyla Malezya'da sermaye kontrolünün portföy yatırımları üzerindeki etkisi test edilmektedir.

³ Grafikte 10 milyar dolar üstü değerler (2008-23,8 milyar dolar, 2010-14,9 milyar dolar, 2012-20,7 milyar dolar, 2014-11,9 milyar dolar), daha küçük tutarların görünümüyle ilgili belirsizliklere sebep olduğu için yer almamaktadır.

5. Literatür

Uygulamaya konulan kontrol politikalarının sermaye hareketlerinin boyutunda ne tür bir değişiklik ortaya çıkardığına ilişkin olarak farklı ülke ve ülke gruplarına yönelik uygulamalı çalışmaların sayısının sınırlı olduğu söylenebilir. Burada söz konusu araştırmaların sonuçlarına yer verilmektedir.

Prieto ve Soto (1998), Şili'de 1987-1996 yılları arasında sermaye girişlerine uygulanan rezerv karşılıklarının etkilerini çeyrek dönemlere ait verilerle test ederek değerlendirmişlerdir. Kurdukları regresyon modeliyle, özel sektöre yönelik toplam kısa vadeli kredi girişlerinin, zorunlu rezerv karşılıkları vergisi nedeniyle azalıp azalmadığını analiz etmişlerdir. Sonuçlarına göre selektif sermaye kontrolü, kısa vadeli net kredi kompozisyonu etkilemekte ancak toplam kısa vadeli kredi düzeyini etkilememektedir. Kısa vadeli krediler dışındaki kısa vadeli akımlar ise vergi oranlarının yüksek olduğu 1995-1996 döneminde artış göstermiştir (Prieto-Valdes ve Soto, 1998).

De Gregorio ve diğerleri (2000), Şili için 1991-1998 dönemi kapsamında faiz oranları, döviz kurları ve sermaye girişlerine uygulanan kontrollerin etkilerini test etmişlerdir. Geleneksel ekonometrik yöntemler ile vektör otoregresyon modelinin kullanıldığı çalışma sonuçlarına göre uygulanan kontroller kısa vadeli akımları azaltırken uzun vadeli yatırımlara yönelik eğilimleri arttırmaktadır (De Gregorio, Edwards ve Valdés, 2000: 60-75).

Inoguchi (2009), Malezya'da uygulanan sermaye kontrollerinin etkisini test etmek üzere yatırımlar üzerinden elde edilen karları bağımsız değişken olarak kullanarak, bu değişkenin toplam sermaye akımı ve net sermaye girişleri üzerindeki etkisini araştırmıştır. 1991-2002 dönemi üçer aylık verilerle gerçekleştirilen regresyon analizi sonucunda süreye bağlı kontroller yerine vergi oranının getirilmesi ile sermaye çıkışlarının arttığını, doğrudan yatırımlarda ise azalmanın bir-iki yıldan sonra etkisini kaybettiği tespit edilmiştir (Inoguchi, 2009).

Baba ve Kokenyne (2011), yükselen piyasa ekonomileri üzerine yaptıkları VAR analizleri sonucunda Brezilya'da uygulanan sermaye çıkışı kontrollerinin azaltılmasının sermaye çıkış sürelerini uzattığını ve net sermaye akımlarında düşüşe yol açtığını göstermişlerdir. Tayland'da ise sermaye çıkışlarının serbestleştirilmesiyle çıkışlar artmış ve net sermaye hareketliliği Brezilya'da olduğu gibi azalmıştır. Genel sonuçlarına göre ise kontroller kısa vadede etkili olmakta veya kısmi etkilere yol açabilmektedir (Baba ve Kokenyne, 2011: 20).

Mercado ve Park (2011), 50 yükselen piyasa ekonomisi ve 1980-2009 dönemi kapsamında gerçekleştirdikleri panel veri analizi sonucunda finansal serbestliğin artması durumunda sermaye girişlerinin anlamlı biçimde arttığını göstermişlerdir. Bu artış özellikle de doğrudan yatırımlar için söz konusudur (Mercado & Park, 2011: 665-671-674).

Forbes ve diğerleri (2013), 60 ülkeyi ele alarak 2009-2011 yıllarına ait haftalık verilerden hareketle eğilim skoru eşleştirme yöntemini kullanarak gerçekleştirdikleri analizler sonucunda sermaye girişleri üzerine uygulanan kontrollerin döviz kurları ve sermaye yatırımları üzerinde dikkate değer etkiler yaratmadığını ortaya koymuşlardır (Forbes, Fratzscher ve Straub, 2013).

Li ve Rajan (2015), 37 yükselen piyasa ekonomisinden oluşan panel verileri kullanarak 1995-2011 yıllarına ilişkin gerçekleştirdikleri analiz sonucunda; Portföy yatırımları üzerindeki kontrollerin, doğrudan yatırım girişlerindeki dalgalanmaları azalttığını gözlemlemişlerdir. Buna karşın portföy yatırımları kontrolü durumunda portföy hareketliliği üzerinde anlamlı etkiler gözlemlenmemiştir (Li, Rajan, 2015: 220).

Forbes ve diğerleri (2016), Brezilya'da sermaye girişleri üzerindeki vergilerin 2006-2013 dönemindeki değişimini kullanarak bu kontrolün portföy yatırımları üzerindeki etkisini test etmişlerdir. Finansal varlıkları fiyatlama modelini kullanarak gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre yabancı tahviller üzerindeki verginin artırılması, yatırımcıların ülkeye yönelik portföy tahsislerinde azalmaya neden olmaktadır (Forbes, Fratzscher, Kostka ve Straub, 2016: 85-90).

Magud ve diğerleri (2018), İspanya, Malezya, Şili, Brezilya, Çek Cumhuriyeti, Kolombiya ve Tayland'ı ele aldıkları çalışmalarında iki farklı sermaye kontrol endeksi oluşturarak sermaye çıkışı üzerindeki kontrollerin, sermaye çıkışlarını azalttığı ve para politikalarının daha bağımsız olarak uygulanabildiği sonucuna ulaşmışlardır. Sermaye girişleri üzerindeki kontrollerin ise net sermaye akımları üzerinde etkisi bulunmamaktadır (Magud, Reinhart, Rogoff, 2018: 32-34).

Makoni (2020), dokuz Afrika ülkesine ait 2009-2016 dönemi verileriyle panel veri analizi gerçekleştirmiştir. Çalışma sonucuna göre sermaye serbestlik endeksi ile yabancı portföy yatırımları arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır (Makoni, 2020: 100).

Bu sonuçlardan hareketle sermaye kontrollerinin ve finansal serbestinin sermaye hareketleri üzerindeki etkileri konusunda farklı sonuçların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Özetlenecek olursa; Prieto ve Soto (1998), Forbes ve diğerleri (2013), Li ve Rajan (2015) ile Makoni (2020) sermaye kontrollerinin sermaye hareketlerini anlamlı bir biçimde etkilemediği sonucuna ulaşırken De Gregorio ve diğerleri (2000), Forbes ve diğerleri (2016) ve Magud ve diğerleri (2018) kontrollerin sermaye akımlarını azalttığını tespit etmişlerdir. Inoguchi (2009) uygulanan vergisel kontrollerin sermaye çıkışlarını arttırdığını, Mercado ve Park (2011) finansal serbestliğin sermaye girişlerini arttırdığını, Baba ve Kokenyne (2011) ise kontrollerin azaltılması halinde sermaye akımlarının azaldığını bulmuşlardır.

6. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada sermaye kontrolü ile portföy yatırımları arasındaki ilişkiyi analiz etmek üzere çalışmada 1980-2016 dönemine ait net portföy yatırımlarındaki değişim ve finansal serbestlik endeksi verilerinden yararlanılmıştır. Portföy yatırımlarına ait veri seti Dünya Bankası resmi internet sayfasından elde edilmiştir. Analizlerin gerçekleştirilmesinde EViews 10 paket programı kullanılmıştır.

Sermaye kontrolü değişkeni olarak Chinn-Ito (2006) tarafından geliştirilen finansal serbestlik endeksi kullanılmıştır (Chinn ve Ito, 2006). Bu ölçüm IMF tarafından yıllık olarak yayınlanan Borsa Düzenlemeleri ve Kısıtlamaları Raporunda (Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions-AREAER) belirtilen dört göstergeye dayanmaktadır. Bunlar; sermaye hesabı işlemlerine ilişkin kısıtlamalar, cari hesap işlemlerine ilişkin kısıtlamalar, ihracata ilişkin teslim ve iade gereklilikleri ve çoklu döviz kuru uygulamalarının varlığıdır. Ülkelerin sermaye hesabı serbestisini ölçen endekse göre ülkeler -2,5 ile +2,5 arasında bir puan almaktadırlar. Daha fazla finansal serbestliğe sahip olan ülkeler daha yüksek skora sahip olmaktadır (Yalta, 2010: 46).

Analizde yer alan değişkenlere ilişkin açıklama Tablo 1'de aktarılmaktadır.

Tablo 1: Değişkenler

Değişken	Açıklama
PFYD	Portföy yatırımlarındaki değişim
OPEN	Finansal serbestlik endeksi

İlgili değişkenler kullanılarak, sermaye kontrolü ile net portföy yatırımları arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını sınamak üzere VAR (Vector Auto Regression) modelinden yararlanılmıştır. Bu tercihte VAR analizinin çok fazla varsayıma (özellikle de değişkenlerin içsel-dışsallığına yönelik) gerek duymadan, değişkenler arasındaki ilişkilerden hareketle, politika önerilerinde bulunabilmeyi ve doğru tahminler yapabilmeyi mümkün kılması (Freeman vd., 1989: 857; Kumar vd., 1995: 365) etkili olmuştur. VAR analizini takiben Granger nedensellik testi ile değişkenler arasındaki nedenselliğin yönü tespit edilmekte daha sonra etki tepki fonksiyonu ve varyans ayrıştırması analizleri gerçekleştirilmektedir.

7. Birim Kök Testi ve Model

VAR analizi, değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve derecesini tespit etmek amacıyla kullanılmaktadır. Analize başlanmasından önce serilerin durağanlıkları Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi aracılığıyla araştırılmıştır. Tablo 2’de yer alan birim kök testi sonuçlarından hareketle araştırma kapsamında kullanılan portföy yatırımları değişkeninin düzeyde [I(0)] ve finansal serbestlik endeksinin ise birinci düzeyde [I(1)] durağan oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Sabitte	Sabitte ve trendde
	t-istatistiği	t-istatistiği
PFYD	I(0) -6.1454***	I(0) -6.2892***
OPEN	I(1) -5.7034***	I(1) -5.6307***

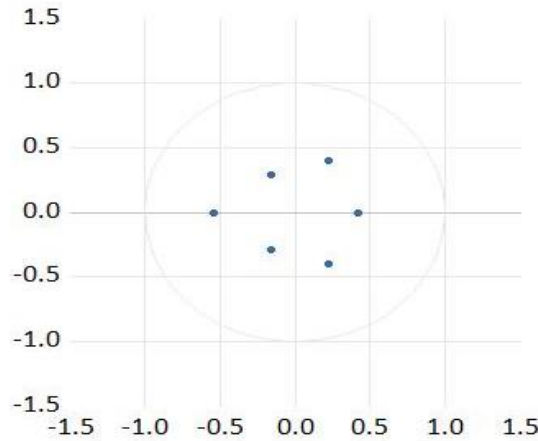
*** %1’de anlamlı.

Durağanlığın sağlanmasından sonra finansal kontrol endeksi ve sermaye yatırımları arasındaki ilişkiyi tespit etmek üzere VAR modeli kurulmuş ve kurulan model 1 numaralı eşitlikte aktarılmıştır.

$$PFYD_t = \alpha + \sum_{j=1}^k B_j PFYD_{t-j} + \sum_{j=1}^k C_j OPEN + u_t \quad (1)$$

VAR modelinde öncelikle bilgi kriterlerine uygun gecikme uzunluğunun (k) seçilmesi gerekmektedir. Çalışmada yıllık verilerin kullanılması ve araştırma döneminin uzun olmaması nedeniyle en yüksek 4 gecikme uzunluğuna ve Akaike (AIC) bilgi kriterine göre otokorelasyon ve değişen varyans problemi içermeyen en uygun gecikme uzunluğu 3 olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda 3 gecikme uzunluğuna göre gerçekleştirilen birim kök sınavı sonuçları Şekil-1’de aktarılmaktadır.

Şekil-1: Birim Kök Sınaması

Şekilde aktarıldığı gibi ters birim kökler birim çemberin sınırları içerisinde yer almaktadır. İlgili doğrultuda modelin istikrarlı olduğu ifade edilebilir. AR karakteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisindeki yerleri modelin durağan olduğunu göstermektedir (Çögürçü, 2015: 253).

Table 3: VAR Otokorelasyon LM Testi

Gecikme	Rao F-istatistiği	Olasılık değeri
1	0.918159	0.4615
2	0.381187	0.8209
3	0.275758	0.8921

Table 4: VAR Değişen Varyans Ortak (Joint) Test Sonucu

Ki-kare	Olasılık değeri
44.97889	0.1450

Tablo 3 ve Tablo 4'te yer alan sonuçlara göre modelde değişen varyans ve otokorelasyon problemleri bulunmamaktadır.

8. Granger Nedensellik Testi

Zaman serisi analizlerinde değişkenler arasındaki kısa dönem nedensellik ilişkisini araştırmak üzere kullanılan en yaygın yaklaşım Granger nedensellik analizidir (Ahmad, 2015: 129). Granger nedensellik ilişkilerinin araştırılmasında VAR yöntemi uygun bir modelleme aracı olmaktadır. Bu kapsamda gerçekleştirilen Granger nedensellik testi sonuçları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

H ₀ Hipotezi	F-istatistiği	Olasılık Değeri
Portföy yatırımları finansal serbestliğin nedeni değildir.	0.3901	0.9423
Finansal serbestlik portföy yatırımlarının nedeni değildir.	16.8405	0.0008

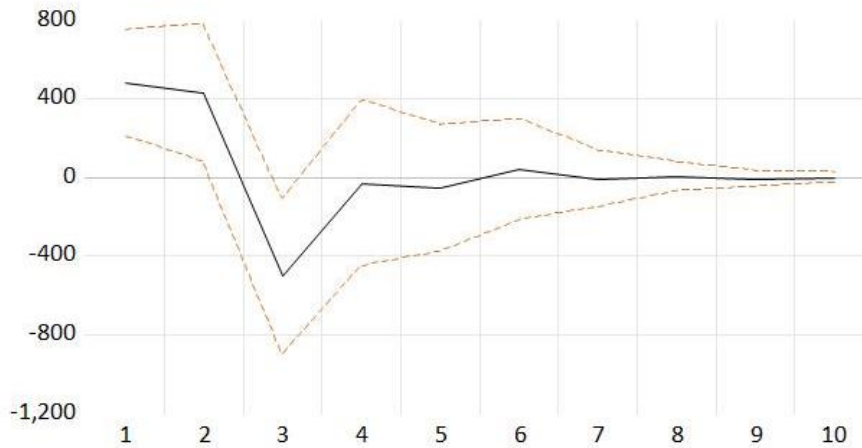
Granger nedensellik testi sonuçlarına göre finansal serbestlik endeksinin portföy yatırımlarındaki değişimin nedeni olmadığına yönelik boş hipotez %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. İlgili kapsamda, finansal serbestlik endeksinden portföy yatırımlarına doğru tek yönlü bir nedensellik bulunduğu anlaşılmaktadır.

9. Etki-Tepki Fonksiyonu ve Varyans Ayırıştırması

Birim kök içermeyen, değişen varyans ve otokorelasyon problemleri söz konusu olmayan VAR modeli kapsamında etki-tepki fonksiyonlarının incelenmesi uygundur.

Etki-tepki fonksiyonları, rassal hata terimlerinden birindeki bir standart sapmalık şokun, içsel değişkenlerin şimdiki ve gelecekteki değerlerine olan etkisini yansıtmaktadır (Özgen ve Güloğlu, 2004: 97). Etki-tepki fonksiyonları sonucu Şekil 2'de yer almaktadır.

**Şekil 2: Etki-Tepki Fonksiyonu
(Portföy Yatırımlarındaki Değişimin Finansal Serbestlik Endeksindeki Değişime Karşı Tepkisi)**

Etki-tepki fonksiyonu sonuçları, finansal serbestlik endeksinde ortaya çıkan bir birimlik şokun portföy yatırımlarındaki değişim üzerinde pozitif bir etki yarattığını göstermektedir. Diğer bir

deyişle finansal serbestleşme portföy yatırımlarını arttırmaktadır. Söz konusu pozitif etkinin büyüklüğü üçüncü döneme kadar giderek azalan bir şekilde gerçekleşmekte ve üçüncü dönemden sonra ise bu etki ortadan kalkmaktadır. Çalışmanın çıktılarının, finansal serbestliğin artması durumunda sermaye girişlerinin anlamlı biçimde arttığını tespit eden ve literatür kısmında aktarılan Mercado ve Park (2011)’in çalışmalarıyla benzerlik gösterdiği belirtilebilir. Ayrıca sermaye kontrollerinin sermaye hareketlerini azalttığını vurgulayan De Gregorio ve diğerleri (2000), Forbes ve diğerleri (2016) ile Magud ve diğerlerinin (2018) araştırma sonuçlarıyla da tutarlılık göstermektedir.

Etki-tepki fonksiyonu yoluyla bir iktisadi değişkenin bir politika aracı olarak kullanılıp kullanılmayacağı tespit edilmektedir (Sarı, 2007: 17). Bu kapsamda finansal serbestlik endeksinin sermaye yatırımı çekmek bakımından etkili olduğu belirtilebilir. Varyans ayrıştırması aracılığıyla ise bir iktisadi değişken üzerinde en fazla etkili olan değişkenin tespiti mümkün olabilmektedir. Varyans ayrıştırması, içsel değişkenlerden birisindeki değişimi, tüm içsel değişkenleri etkileyen ayrı ayrı şoklar olarak ayırır. Böylece varyans ayrıştırması, sistemin dinamik yapısı hakkında bilgi verir. Varyans ayrıştırması, her bir rassal şokun gelecek dönemler için öngörünün hata varyansına olan etkisini tespit etmeyi hedeflemektedir (Sarı, 2007: 17). Çalışma kapsamında gerçekleştirilen varyans ayrıştırması sonuçları Tablo 6’da belirtilmektedir.

Tablo 6: Varyans Ayrıştırması

Period	FKOPEN	PFYD
1	32.05917	67.94083
2	45.87769	54.12231
3	56.04344	43.95656
4	55.80807	44.19193
5	55.88286	44.11714
6	55.92674	44.07326
7	55.92020	44.07980
8	55.92151	44.07849
9	55.92263	44.07737
10	55.92255	44.07745

Tablo 6’ya göre 2. dönemde portföy yatırımlarında meydana gelen değişimlerin %45,8’i finansal serbestlik endeksinden kaynaklanmaktadır. Bu oran, etki-tepki fonksiyonuna göre etkinin kaybolduğu 3. dönemde %56 düzeyine ulaşmaktadır.

7. Sonuç

1997’de ortaya çıkan Asya krizinden sonra Güney Kore, Tayland ve Endonezya gibi ülkeler Uluslararası Para Fonu’nun önerdiği şekilde döviz kurlarının dalgalanmaya bırakılması, faiz oranlarının arttırılması, sıkı maliye politikaları, finansal piyasaların yabancılara açılması, sorunlu bankalar ile diğer kurumların kapatılması gibi ortodoks istikrar tedbirlerini uygulamaya koymuştur. Malezya ise sermaye hesabı işlemleri üzerinde sıkı kontroller, sabit döviz kuru, faiz oranlarının düşürülmesi gibi bu önerilerin tam tersi önlemleri uygulamıştır. Krizin Malezya ekonomisi üzerinde yarattığı etkileri hafifletmek üzere 1 Eylül 1998’de Başbakan Mahathir Mohammad sermaye kontrolü uygulamasını başlattıklarını açıklamıştır (The Straits Times, 2015; Mitchell ve Joseph, 2010: 460).

Söz konusu kontrol politikalarının krizden çıkışta başarılı sonuçlar doğurduğu yazında yoğunlukla belirtilmektedir. Ancak kontrol politikalarının sermaye yatırımları üzerinde ortaya çıkardığı etkiler bakımından farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır. Örneğin Magud ve diğerleri (2018), Malezya’nın da içinde bulunduğu ülke grubu için gerçekleştirdikleri analiz sonucunda sermaye çıkışı üzerindeki kontrollerin, sermaye çıkışlarını azalttığını bulgulamıştır. Diğer

tarafından Inoguchi (2009) ise vergisel tedbirler sonucunda sermaye çıkışlarının arttığını tespit etmiştir.

İlgili tartışmalar çerçevesinde Malezya'da uygulanan kontrol politikalarının sermaye yatırımları üzerindeki etkileri bu çalışmanın içeriğini oluşturmuştur. 1980-2016 dönemine ait yıllık verilere dayalı olarak yapılan grafiksel gözlemlere göre kontrol dönemindeki net portföy hareketlerinin genel olarak pozitif gerçekleştiği anlaşılmıştır. Doğrudan yatırımlar ise kontrol döneminde azalma eğiliminde olmuştur.

Çalışma kapsamında finansal serbestlik endeksi ve portföy yatırımlarındaki değişim verileri kullanılarak gerçekleştirilen nedensellik testi sonuçlarına göre finansal serbestlik endeksinden portföy yatırımlarındaki değişime yönelik tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Etki-tepki fonksiyonu sonuçlarına göre finansal serbestlik endeksindeki bir değişim portföy yatırımlarını pozitif etkilemektedir. Buna göre kontrollerin gevşetilmesinin (finansal serbestinin) portföy yatırımlarını artırıcı bir etki doğurduğu ifade edilebilir. Bu sonuç, sermaye kontrolünün uygulanmasının (finansal serbestinin azalması) portföy yatırımlarını anlamlı bir biçimde azaltacağı şeklinde de yorumlanabilir. Söz konusu çıktılar literatürde yer alan pek çok çalışmayla tutarlılık arz etmektedir (Mercado ve Park, De Gregorio ve diğerleri, Forbes ve diğerleri, Magud ve diğerleri).

Tasarruf açığı bulunan ekonomiler için yabancı sermayenin önemi göz önünde bulundurulduğunda, sermaye hareketlerinin kısıtlanmasına yönelik uygulama sonuçlarının ayrıntılı olarak değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Kontroller kısa vadeli ve spekülasyon amaçlı portföy yatırımlarını azaltırken uzun vadeli sermaye yatırımları için de caydırıcı olabilecektir. Bu çerçevede çalışma kapsamında elde edilen bulgular, sermaye hareketlerine yönelik hedeflerin gerçekleştirilmesinde izlenecek politikalar bakımından politika yapıcılara öngörülebilirlik sağlayabilecektir. Sonuçların çalışmada ele alınan ülke için geçerli olduğu, konunun farklı ülke uygulamaları ve teknikler yoluyla analiz edilmesinin konuya ilişkin değerlendirmeleri güçlendirecektir.

Kaynakça

- Abdelal, R. ve Alfaro, L. 2003. Capital and Control: Lessons from Malaysia. *Challenge*, 46(4), 36–53.
- Ahmad, F. 2015. Determinants of Savings Behavior in Pakistan: Long Run - Short Run Association and Causality. *Timisoara Journal of Economics and Business*, 8(1), 103–136.
- Baba, C. ve Kokenyene, A. 2011. *Effectiveness of Capital Controls in Selected Emerging Markets in the 2000s* (IMF Working Paper No. WP/11/281).
- Bang Vu, T. 2005. *Capital Controls: The Case of Malaysia and Lessons for Vietnam* (East-West Center Working Papers No. 19). Honolulu.
- Chinn, M. D. ve Ito, H. 2006. What Matters for Financial Development? Capital Controls, Institutions, and Interactions. *Journal of Development Economics*, 81(1), 163–192.
- Çögürücü, İ. 2015. Türkiye’de Kredi Kartı Harcamaları Ve Vergi Gelirleri İlişkisi: Vektör Otoregresif Model İle Analizi (2007-2015). *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(4), 241–260.
- De Gregorio, J., Edwards, S. ve Valdés, R. O. 2000. Controls on Capital Inflows: Do They Work? *Journal of Development Economics*, 63(1), 59–83.
- Desai, M. A., Foley, C. F. ve Hines R., J. J. 2006. Capital Controls , Liberalizations , and Foreign Direct Investment. *The Review of Financial Studies*, 19(4), 1433–1464.
- Forbes, K., Fratzscher, M., Kostka, T. ve Straub, R. 2016. Bubble Thy Neighbour: Portfolio Effects and Externalities from Capital Controls. *Journal of International Economics*, 99(2016), 85–104.
- Forbes, K., Fratzscher, M. ve Straub, R. 2013. *Capitals Controls and Macroeconomic*

- Measures: What Are They Good For?* (DIW Discussion Papers No. 1343). Berlin.
- Freeman, J. R., Williams, J. T., & Lin, T.-M. (1989). Vector Autoregression and the Study of Politics. *American Journal of Political Science*, 33(4), 842–877.
- Inoguchi, M. 2009. Did Capital Controls Decrease Capital Flows in Malaysia? *Journal of the Asia Pacific Economy*, 14(1), 27–48.
- Johnson, S. ve Mitton, T. 2003. Cronyism and Capital Controls: Evidence from Malaysia. *Journal of Financial Economics*, 67, 351–382.
- Kaplan, E. ve Rodrik, D. 2001. *Did The Malaysian Capital Controls Work ?* (NBER Working Paper Series No. 8142). Cambridge, MA.
- Kumar, V., Leone, R. P., & Gaskins, J. N. (1995). Aggregate and Disaggregate Sector Forecasting Using Consumer Confidence Measures. *International Journal of Forecasting*, 11, 361–377.
- Labán, R. M. ve Larraín, F. B. 1997. Can a Liberalization of Capital Outflows Increase Net Capital Inflows? *Journal of International Money and Finance*, 16(3), 415–431.
- Li, J. ve Rajan, R. S. 2015. Do Capital Controls Make Gross Equity Flows To Emerging Markets Less Volatile? *Journal of International Money and Finance*, 59(2015), 220–244.
- Magud, N. E., Reinhart, C. M. ve Rogoff, K. S. 2018. Capital Controls: Myth and Reality. *Annals of Economics and Finance*, 19(1), 1–47.
- Mercado, R. V. ve Park, C.-Y. 2011. What Drives Different Types of Capital Flows and their Volatilities in Developing Asia? *International Economic Journal*, 25(4), 655–680.
- Mitchell, H. ve Joseph, S. 2010. Changes in Malaysia: Capital Controls, Prime Ministers and Political Connections. *Pacific Basin Finance Journal*, 18(5), 460–476.
- Montiel, P. ve Reinhart, C. M. 1999. Do Capital Controls and Macroeconomic Policies Influence the Volume and Composition of Capital Flows? Evidence from the 1990s. *Journal of International Money and Finance*, 18(4), 619–635.
- Özgen, F. B. ve Güloğlu, B. 2004. Türkiye’de İç Borçların İktisadî Etkilerinin VAR Tekniğiyle Analizi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 31, 93–114.
- Prieto-Valdes, S. ve Soto, M. 1998. The Effectiveness of Capital Controls: Theory and Evidence from Chile? *Empirica*, 25(2), 133–164.
- Sarı, A. 2007. Faiz Kanalı Yoluyla Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizmalarının İşlerliği. *Akademik Fener*, 5(8), 15–21.
- The Economist. 2013. Do Tobin Taxes Actually Work. <https://www.economist.com/blogs/economist-explains/2013/09/economist-explains-1>, (Erişim Tarihi: 10 Mart 2018).
- The World Bank. Foreign Direct Investment (Net Inflows). <https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD> (Erişim: 02.12.2021)
- Yalta, A. Y. 2010. Effect of Capital Flight on Investment: Evidence from Emerging Markets. *Emerging Markets Finance and Trade*, 46(6), 40–54.

Araştırma Makalesi

Türkiye'nin Avrupa Birliği Çevre Politikalarına Uyum Süreci

Turkey's Adaptation Process to European Union Environmental Policies

Canan CAN¹, Şerife DURMAZ²

Öz

Dünya her geçen gün çevresel yıkıma daha fazla maruz kalmakta olup bu durum coğrafya ya da başka değişkenlere bağlı olmaksızın küresel bir şekilde herkesi etkilemektedir. Bunun yavaşlatılması/azaltılması/ortadan kaldırılması için çevre politikaları uygulanmaktadır. Çevre politikaları ile çevre kirliliği ile baş edilmeye, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamaya, doğal kaynakların ekolojik dengeye zarara verilmeksizin kullanılmasına çalışılırken aynı zamanda çevresel konuların diğer sektörel politikalar (enerji, ulaştırma vb.) ile uyumunun sağlanmasına çalışılmaktadır. Dünyada bunun için uluslararası oluşumlara gidilirken bunun en başarılı örneklerinden biri olarak Avrupa Birliği (AB) çevre politikaları gösterilmektedir. Her ülke bu savaşı kendi içinde farklı şekillerde çözmeye çalışmakta olup Türkiye'de çevre ile ilgili konuları öncelikle Kalkınma Planları kapsamında ele almıştır. Çevre politikalarının Avrupa Birliği (AB) müktesebatı ile uyumu da Kalkınma Planlarında yer verilen politikaların yönünü belirlemiştir.

Bu araştırmanın temel amacı Türkiye'nin AB çevre politikalarına uyum sürecinde Kalkınma Planlarından başlayarak mevzuat ve uygulama bağlamında hangi değişiklikleri ne kadar süredir, ne ölçüde yerine getirebildiğini belirlemektir. Bunu takiben, önümüzdeki yıllarda hangi değişikliklerin yapılması gerektiğine dair öngörülerde de bulunulması amaçlanmaktadır. Araştırma, Türkiye'nin çevre politikaları bağlamında hangi değişiklikleri yapabildiğinin belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Çalışmada müzakere sürecinin başlaması öncesi ve sonrası dönem incelendiğinde çevre konusunda elde edilen başarıların sürekli olmadığı görülmüştür. Bu durumun düzeltilmesi ve istikrarın sağlanabilmesi için çevre konusunun özel bir hedef olarak ele alınması gerektiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Çevre, Kalkınma.

Jel Kodları: O21, Q56, Q58.

Abstract

The world is being exposed to environmental destruction more and more every day, and this affects everyone globally, regardless of geography or other variables. Environmental policies are implemented to slow down/reduce/eliminate this. With environmental policies, efforts are made to cope with environmental pollution, to ensure sustainable development, to use natural resources without harming the ecological balance, and to ensure the harmonization of environmental issues with other sectoral policies (energy, transportation, etc.). While supranational organizations are used for this in the world, environmental policies of the European Union (EU) are shown as one of the most successful examples of this. Each country is trying to solve this war in different ways, and in Turkey, environmental issues have primarily been dealt with within the scope of Development Plans. The harmonization of environmental policies with the European Union (EU) acquis also determined the direction of the policies included in the Development Plans.

¹ Öğr. Gör. Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Kariyer Geliştirme Uygulama ve Araştırma Merkezi, canancan@isparta.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, serifedurmaz@akdeniz.edu.tr

The main purpose of this research is to determine which changes in the context of legislation and implementation, starting from the Development Plans, for how long and to what extent Turkey has been able to fulfill in the process of harmonization with EU environmental policies. Following this, it is aimed to make predictions about what changes should be made in the coming years. The research is important in terms of determining what changes Turkey can make in the context of environmental policies. In the study, when the period before and after the start of the negotiation process was examined, it was seen that the achievements on the environment were not continuous. It is seen that the environmental issue should be handled as a special target in order to correct this situation and ensure stability.

Keywords: European Union, Environment, Development.

Jel Codes: O21, Q56, Q58.

1. Giriş

İnsan neslinin doğa ile ilişkileri insan yaşamının başlaması ile başlamış ve 10 bin yıl öncesine dayanmaktadır. Çevrenin kirlenmeye ve çevresel sorunların ortaya çıkmaya başlaması özellikle 20. yüzyılda sanayileşmenin ve fosil yakıt kullanımının artmasını takiben başlamıştır. Diğer taraftan insanların çevreyi şekillendirme ve kullanma istekleri ve özellikle 18. yy Sanayi Devrimi'ni takiben artan nüfus, üretim, tüketim ve ekonomik faaliyet sonucunda doğa tahribatı artmış, çevre konusu önem kazanmaya başlamıştır (Aydın ve Çamur, 2017: 22; Dağdemir, 2015: 1). Bu bağlamda üretici ve tüketicilerin çevreyi mümkün olduğunca kirletmemesi, çevreye duyarlı olması, üretim ve tüketim yapısını çevreye daha az zarar verecek şekilde yeniden yapılandırması gibi hususlar ön plana çıkmıştır. Bu hususların yönetilmesi ise çevre politikaları aracılığıyla yönetilmekte ve planlanmaktadır.

Çevre politikaları, çevre ile ilgili sorunların çözümü için alınması gereken tedbirlerin ve benimsenen ilkeler bütünü veya ülkenin çevre ile ilgili tercih ve hedeflerinin belirlenmesi olarak tanımlanabilir (Budak, 2000). Çevre politikaları ile çevre kirliliği azaltılmaya/önlenmeye/yok edilmeye, sürdürülebilir kalkınma sağlanmaya, doğal kaynakların ekolojik dengeye zarara verilmeksizin kullanılmasına, çevreye zarar veren unsurların kaynağında engellenmesine, çevresel konuların diğer sektörel politikalar (enerji, ulaştırma, vb.) ile uyumunun sağlanmasına çalışılmaktadır (Sektörel Politikalar Daire Başkanlığı, 2021).

Türkiye çevre ile ilgili konuları öncelikle Kalkınma Planları kapsamında ele almıştır. Bunun yanı sıra, çevre politikalarının Avrupa Birliği (AB) müktesebatı ile uyumu da Kalkınma Planlarında yer verilen politikaların yönünü belirlemiştir. Bu bağlamda "Türkiye, Avrupa Birliği çevre politikalarına uyum sürecinde nerede?" sorusunun cevabı Kalkınma Planlarının çevre bağlamında incelenmesi ile cevaplanabilir. Bu bağlamda çalışmada Kalkınma Planları incelenerek Türkiye çevre politikaları ile AB çevre müktesebatı uyumu incelenmiştir.

1.1. Araştırma Sorusu

Çevre kirliliği ve çevre sorunları özellikle artan nüfus, üretim ve tüketim, sanayileşme, kentleşme, çevre tahribatı sebepleriyle gün geçtikçe önemi artan bir konudur. Bu sorun, sadece gelişmiş ülkelerin değil, gelişmekte olan ülkelerin de sorunudur. Keza dünyanın herhangi bir yerindeki çevre kirliliği veya çevresel felaket (örneğin radyoaktif bir patlama) tüm dünyayı etkileyebilmektedir. Dolayısıyla çevre konusu milli sınırları aşmış, küresel bir sorun haline dönüşmüştür. Bu bağlamda dünyada uluslararası oluşumlara gidilmekte olup, bunun en başarılı örneklerinden biri olarak Avrupa Birliği (AB) çevre politikaları gösterilmektedir. Türkiye de AB tam üyelik başvurusunun kabulünü takiben diğer 35 fasılda olduğu gibi 27. fasıl olan ve 2009 tarihinde açılan Çevre faslını takiben önemli reformlar gerçekleştirmiş (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2019) ve gelecekte de gerçekleştirecektir. Bu bağlamda çalışmanın ana sorusu Türkiye'nin AB çevre politikalarına uyum sürecinde hangi aşamada olduğudur.

1.2. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın ana amacı Türkiye'nin AB çevre politikalarına uyum sürecinde Kalkınma Planlarından başlayarak mevzuat ve uygulama bağlamında hangi değişiklikleri ne kadar

süredir, ne ölçüde yerine getirebildiğini belirlemektir. Bunu takiben, önümüzdeki yıllarda hangi değişikliklerin yapılması gerektiğine dair öngörülerde de bulunulması amaçlanmaktadır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Araştırma, Türkiye’nin çevre politikaları bağlamında hangi değişiklikleri yapabildiğinin belirlenmesi açısından önem arz etmektedir. Keza AB uyum sürecinde AB’nin çevre politikalarının Türkiye’de benimsenmesi ve uygulanabilmesi Türkiye’ye olumlu katkılar sağlayacaktır. Bu bağlamda Türkiye’nin AB çevre mevzuatına uyumu Türk halkı için daha yaşanabilir bir çevre anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Türk halkının sağlığı ve refah düzeyi bağlamında hangi aşamada olunduğunun tespiti çalışmanın önemini oluşturmaktadır.

Çalışmanın devamında öncelikle çevre, çevre sorunları, çevre ile ilgili mevzuat, çevre sorunlarına getirilen çözümler ve AB müktesebatı üzerine olan çalışmaları özetleyen bir literatür taraması yapılmış, ardından Türkiye çevre politikaları ve AB müktesebatı ile uyumu Kalkınma Planları bağlamında incelenmiştir. Çalışma sonuç ve tartışma kısmı ile son bulmaktadır.

2. Literatür Taraması

Çevre ile ilgili literatür incelendiğinde ulusal çalışmaların bir kısmının çevre koruma üzerine olduğu, bir kısmının Türkiye’deki çevre ile ilgili sorunlara değindiği, bir kısmının Türkiye’de uygulanan çevre politikalarına odaklandığı, bir kısmının ise AB ve TR müktesebatının uyumuna yoğunlaştığı görülmektedir.

Literatür incelendiğinde Türkiye ve çevre konusunda yazılmış çok sayıda çalışmanın olduğu görülmektedir. Yıldız (2005) çalışmasında, dünya çapında artan nüfus, sanayileşme, üretim, kar güdüsü ve kentleşme dolayısıyla artan çevre kirliliğe karşı duyulan endişeye cevaben en önemli adımın 1972 yılında Stockholm’de Birleşmiş Milletler düzeyinde yapılan konferans olduğunu belirtmektedir. Konferansa yüzden fazla ülkenin katılmış olması ve sonrasında başta AB olmak üzere çok sayıda örgütlemeye çevre sorunlarının ciddi biçimde ele alınması ve politikalar üretilmesi dünyada çevreye ne kadar önem verildiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda Yıldız, çalışmasında Türkiye’nin AB’ye uyum sürecinde, AB ortak çevre politikası ile uyumunu çevre politikaları bağlamında karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. Çalışma sonucunda Türkiye’de çevre bağlamında atılan somut adımlara (1982 Anayasası, 1983 Çevre Kanunu, 1993 yılında ÇED raporlarının uygulamaya geçmesi) henüz ekonomik ve sosyal kararların yeterince dahil olmadığını tespit etmiştir.

Scheuer’in (2005) editörlüğünde hazırlanan raporda AB’nin çevre ile ilgili attığı adımların tamamı ayrıntılı olarak verilmiştir. Raporda doğa, hava, atık ve su ile ilgili politikaların amaçları, uygulamalar için zaman çizelgeleri ve sektörel müktesebatlar ayrıntılı olarak verilmiştir. Sonrasında çevre ile ilgili bu amaçların hangi politikalarla, ne şekilde elde edileceğine dair araçlardan bahsedilmiştir. Çalışma tüm bu mevzuat, politika ve zamanlamaya dair eleştirel bir durum tespiti ile son bulmaktadır.

Toprak (2006) çalışmasında çevre ile vergiler arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Bu bağlamda “Ekolojik Vergi Reformu” yaklaşımının öneminin gün geçtikçe arttığı, Türkiye’nin ekonomik ve mali araçları çevre politikası bağlamında kullanımının sınırlı kaldığı, çevre vergisi olarak sadece akaryakıt tüketim vergisinin, motorlu taşıtlar vergisinin (MTV), çevre temizlik vergisinin ve taşıt alım vergisinin toplandığı ve bunlardan elde edilen gelirlerin çok az bir kısmının çevre için kullanıldığı tespit edilmiştir.

Çokgezen (2007), çalışmasında AB müktesebatını çevre bağlamında incelemiştir. Ayrıca çalışmada Türkiye’nin bu müktesebata nasıl uyacağı konusu da incelenmiş olup, Türkiye için bu süreçte çevre konusunda uygulaması gereken birçok düzenlemenin olduğu, bu düzenlemeler yapılırken diğer sektörlerle uyum içinde yapılması gerektiği, bu düzenlemeler için finansman ayırması gerektiği ve finansman ayarlarken de AB kaynaklarından alınan yardımların yetersiz kaldığını dikkate alarak yapması gerektiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Bıyıklı (2009) tez çalışmasında çevre politikaları bağlamında, Türkiye’nin AB’ye tam üyelik sürecindeki performansını araştırmıştır. Çalışma sonucunda Türkiye’nin çevre sorunlarıyla mücadeleye 1970’lerde başladığı, AB’ye adaylık sürecinde 2006 yılında çıkartılan 5491 sayılı Çevre Kanunu’nun beklentileri karşılamadığı, yerel yönetimlere uygulama bağlamında görev düştüğü ve dolayısıyla güçlendirilmesi gerektiği, siyasi partilerin seçim söylemlerine çevreci politikaları eklemeleri gerektiği, halktaki çevre bilincinin artırılması gerektiği ve çevre konusunda elde edilecek kazanımların ülkenin kazancı olacağı belirlenmiştir.

Yıldırım ve Budak (2010), çalışmalarında AB’nin Müzakere Çerçevesi Belgesi kapsamında çevre politikası beklentilerini ve AB’nin Türkiye’nin çevre politikasına etkilerini incelemiştir. Çalışma ile Türkiye’nin çevre politikalarına yön veren AB müktesebatı (Müzakere Çerçeve Belgesi, 2005 Genişleme Stratejisi, 2007 Katılım Ortaklığı Taslağı), 60. Hükümet ve AB Çevre Mevzuatına uyum ile Türk çevre politikasının 2007 İlerleme Raporu’na göre başarı durumu araştırılmıştır.

Ulukent (2010) AB çevre politikaları ve Türkiye üzerine yaptığı yüksek lisans tezinde çevre ile ilgili yeni ihtiyaçları, uygulamaya çalışılan politikaları, ulusal ve uluslararası işbirliği girişimlerini AB çerçevesinde incelemiştir. Çalışmada, Türkiye’nin AB mevzuatı ile uyum konusunda en güçlük çektiği alanlardan birinin çevre olduğu; AB mevzuatına tam uyum için yaklaşık 60 milyar Doların gerektiği; teknik imkanların yetersizliği, nitelikli personel eksikliği ve çevre bilincinin yeterince gelişmemiş olmasının uyumu zorlaştırdığı ve AB müktesebatına çevre bağlamında uyum için en önemli konunun, tüm politikalar yapılırken çevre ile uyumlu olacak şekilde yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

Turan Bayram vd. (2011) çalışmalarında Türkiye’de çevre bilinci ve mevzuat altyapısının hızlı bir şekilde arttığı ve değiştiğini ifade etmektedirler. Bu süreçte Türkiye’deki yenilenebilir enerji kaynakları potansiyelinin yüksek olduğu, ayrıca bu potansiyelin ancak tüm vatandaşların AB’deki çevre uygulamaları ve politikalarını yakından takip etmesi ile kullanılabileceğini vurgulamışlardır.

Konur (2012) “Avrupa Birliği Çevre Politikası ve Türkiye Üzerine Etkileri” konulu yüksek lisans tezinde AB çevre politikalarını ortaya koyarak Türkiye’nin durumu AB ile kıyaslamıştır. Çalışmada Türkiye’nin AB mevzuatına uyumu bağlamında SWOT analizi yapılmış, artan çevre bilinci, genç nüfus, gecikmiş sanayileşme, kırsal nüfus fazlalığı güçlü yönler olarak; planlama eksikliği, siyasilerin çevreye öncelik vermemesi, çevre sorunlarının çeşitliliği ve finansman eksikliği zayıf yönler olarak tespit edilmiştir.

Baykal (2013) çalışmasında Türkiye’nin AB’ye katılımının usullerinin AB’nin ve kurumlarının önemli belgelerinde belirtildiğini ve bu usul ve koşulların Türkiye’ye 1999-Helsinki Zirvesi’ni takiben uygulanmaya başlandığını belirtmiştir. Çalışmada üzerinde durulan ana husus ise Müzakere Çerçeve Belgesi’nde yer alan “uzun geçiş dönemleri, özel düzenlemeler, derogasyonlar ve daimi korunma önlemlerine başvuru imkanı” gibi konuların AB hukukunun temel ilke ve esasları bağlamında ne kadar mümkün, uygulanabilir ve adil olduğudur.

Kömürcüler (2013), çevreye yönelik kamusal politika araçlarını incelediği doktora çalışmasında Avrupa Birliği ile Türkiye’de uygulanan çevreye yönelik kamusal politika araçlarını karşılaştırmıştır. Çalışma sonucunda Türkiye’de çevre sorunlarının önemli boyutlarda olduğu, çevre temizlik vergisinden elde edilen gelirin GSYİH’ye oranının AB ortalamasının üç kat altında olduğu, Türkiye’de AB’de olan emisyon ticareti sistemi (ETS) gibi bir zorunlu karbon piyasasının olmadığı ve çevre politikaları bağlamında Türkiye’nin AB’ye kıyasla pek de başarılı olmadığı tespit edilmiştir.

Biyan ve Gök (2014) çalışmalarında, çevre kirliliğinin önemi ve nasıl vergilendirileceği, kirlilikle mücadelede kullanılan araçlar bağlamında AB’yi ve Türkiye’yi karşılaştırmışlardır. Sonuç olarak Türkiye’de çevre temizlik vergisinin çevre kirliliğini doğrudan azaltmayı

hedefleyen bir vergi türü olmadığı, “Kirleten öder” ilkesinin doğru bir şekilde uygulanmadığı ve yine KDV, MTV ve ÖTV’nin de etkin bir biçimde kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Aydın ve Çamur (2017) çalışmalarında, çevre sorunları ile ilgili temel kavramlara değinmiş ardından Avrupa Birliği’nin çevre sorunları bağlamında üstlendiği rolü ve belirlediği ilkeleri ve AB’nin çevre eylem programlarını incelemiştir. Çalışma sonucunda çevre konusunda başarı elde edilebilmek için AB politikalarının tüm ülkelerce uygulanması gerektiği, bu amaçla ülkelerin ilgili politikaları kendi hukuksal düzenleri ile harmonize etmeleri gerektiği, doğal kaynakların sömürülmesinin engellenmesi gerektiği ve bu bağlamda AB Avrupa Tek Senedi başta olmak üzere, Amsterdam, Lizbon, Maastricht ve Nice Antlaşmaları’nda çevrenin korunması konusunda adım atılması gerektiği vurgulanmıştır.

Erdem ve Yenilmez (2017) çalışmalarında Türkiye çevre politikalarının AB politikalarına uyumunu araştırmışlardır. Bu bağlamda öncelikle mevzuatları, sonrasında ise ekonomik olarak kamu ve özel sektörün çevresel koruma, harcama ve yatırımlarını karşılaştırmışlardır. Çalışma sonucunda Türkiye’nin daha erişilebilir politikalar yapması ve uygulaması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yaman ve Gül (2018) çalışmalarında AB’nin temel hedefinin insanın korunmasına eşdeğer olarak görülen çevre korumasını daha az maliyetle sağlamak olduğunu, bu bağlamda 2 ek yatay öncelik hedefinin sürdürülebilir şehirler ve uluslararası zorluklarla mücadele olduğunu ve rekabetçi ve düşük karbon ekonomisine geçişinin sağlanması gerektiğini vurgulamışlardır.

Bilgin (2019) yaptığı yüksek lisans tezinde çevre sorunları ile mücadelede kullanılan ekonomik, mali ve kamusal politika araçlarını incelemiştir. Sonrasında ise AB ve Türkiye çevre politikaları ve çevreye yönelik kamusal araçlar bağlamında karşılaştırılmıştır. AB çevreden alınan vergileri “enerji”, “ulaştırma”, “kirlilik” ve “doğal kaynak” vergileri olarak 4 ana başlıkta sınıflandırırken Türkiye’de çevre vergisi olarak nitelendirilebilecek tek verginin çevre temizlik vergisi olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra kömür/doğalgaz vergilerinin düşüklüğü, benzine uygulanan verginin mazottan yüksek olması ve yüksek düzeyde yakıt vergi muafiyetleri Türkiye’nin çevre vergisi bağlamındaki zayıflıkları olarak vurgulanmaktadır.

Yalçın (2019) “Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Türkiye’de Çevre Politikalarının Dönüşümü” konulu yüksek lisans tezinde Türkiye’nin çevre politikalarındaki gelişimi, AB tam üyeliği ve BM girişimleri çerçevesinde ve Avrupalılaşıma ve rasyonel tercihli kurumsalcılık kuramlarını kullanarak incelemiştir. Çalışma sonucunda Türkiye’nin AB tam üyeliğini elde edebilmek amacıyla AB mevzuatına BM mevzuatına göre daha fazla önem verdiği tespit edilmiştir.

Acet ve Şakalak (2020) çalışmalarında Türkiye çevre politikalarını yeşil ekonomi bağlamında ele almışlardır. Dünyadaki kıt kaynakların verimli şekilde kullanılması, çevrede yaşanan risklerin minimize edilmesi, sosyal adaletin, eşitliğin ve böylece toplumsal refahın sağlanması olarak tanımlanan yeşil ekonomi kavramı aslında (Ar-Ge faaliyetleri ve yeni teknolojilerin bulunması aracılığıyla) yeni istihdam alanlarının doğmasına ve sosyal adaletin ve refahın artmasına sebep olabilir. Öte yandan çalışma sonucunda Türkiye’de genel harcama kaleminde çevre yatırımlarının yeterli düzeyde olmadığı, çevrenin sürdürülebilirliğinin ve negatif dışsallıkların içselleştirilmesinin yeterince başarısızlığı tespit edilmiştir.

Batuhan ve Kodaz (2020) çalışmalarında On Birinci Kalkınma Planı’nı kentleşme ve çevre politikaları ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi bağlamında incelemiştir. Çalışma sonucunda teknik ve idari kapasitenin geliştirilmesi, mevzuatın güçlendirilmesi ve kurumlar-arası yetki ve sorumlulukların netleştirilmesi gerektiği tespit edilmiştir.

Bilgili ve Solakoğlu (2020) çalışmalarında Avrupa Komisyonu’nun Türkiye için hazırladığı 1998-2018 dönemine ait ilerleme raporlarını MAXQDA programı ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda Türkiye’de çevre ile ilgili bilinç düzeyinin düşük olduğu, gelişmiş ülkeler tarafından kullanılan teknolojilerin henüz Türkiye’de kullanılmadığı ve diğer sektörlerle

karşılaştırıldığında çevreye yapılan yatırımların düşük olduğu, dolayısıyla da Türkiye’nin çevre konusunda henüz AB standartlarına ulaşamadığı tespit edilmiştir.

Kulaç ve Cigeroğlu Öztepe (2020) çalışmalarında Türkiye’nin yenilenebilir enerji politikalarına ilişkin politika önerilerinde bulunabilmek amacıyla AB’nin yenilenebilir enerji politikasına ilişkin tespit ve beklentilerini, yıllık olarak Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan ilerleme raporlarının ilgili bölümlerini inceleyerek analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda Türkiye’nin yenilenebilir enerji üzerine yapılacak akademik projelere destek sağlaması gerektiği, önde gelen politika enstitüleri (think-tank) ile işbirliği yapılması gerektiği, AB tarafından Erasmus Mundus programı aracılığıyla verilen desteklerden daha fazla yararlanılması gerektiği, yenilenebilir enerji konusunda lisansüstü eğitim almak isteyen öğrencilere daha fazla destek olunması gerektiği, AB üyesi ülkelerin hükümet temsilcilerinin her platformda yenilenebilir enerjiye daha fazla vurgu yapması gerektiği ve yenilenebilir enerji üzerine zirveler düzenlenmesi gerektiği tespit edilmiştir.

3. Çevre Politikası, Kalkınma Planları ve Müktesebat Uyumu

Çevre politikası bağlamında dünyada en ileri uygulamalar AB tarafından oluşturulmakta ve hayata geçirilmektedir. Bu bölümde AB ve Türkiye çevre politikaları ele alınmış, aralarındaki uyum incelenmiştir.

3.1. Çevre Politikası

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle AB çevre politikalarına değinilmiş, sonrasında Türkiye ve olarak 1983 tarih ve 2872 sayılı Çevre Kanunu ele alınmıştır.

3.1.1. AB’de Çevre Politikalarının Gelişimi

Avrupa Birliği, 1945 yılını takiben öncelikle 2. Dünya Savaşı’nın yaralarını sarmaya, ekonomik büyüme elde etmeye ve yaşam ve çalışma koşullarının iyileşmesine odaklandığı için 1970 yılına kadar çevresel kaygılar barındırmayan anlaşmalara ve planlara imza atmıştır. Keza 1958 Roma Antlaşması’nda çevre ile alakalı herhangi güçlü bir ibarenin olmaması bunun en önemli kanıtıdır (Erdem ve Yenilmez, 2017: 95). Diğer yandan, İtalyan Fiat grubu üst düzey yöneticilerinden oluşan “Roma Kulübü”nün ekonomik büyüme ile birlikte çevre sorunlarının artacağı yönündeki endişeleri ve “Yeşiller” grubunun çevrenin aşırı tahrip edilmesinden duydukları endişeleri çevre konusunun önemli ölçüde dikkate alınmasını doğurmuştur. Bu hareketi takiben 1971 ve 1972 yıllarını takiben 2 bildiri yayınlanmıştır. Bu bildirimler Avrupa Zirvesi’nin kararlarını etkilemiştir. 1972 yılı BM İnsan Çevresi Konferansı, AB çevre politikası bağlamında önemli bir dönüm noktası olmuş; 1973 yayınlanan “Büyümenin Sınırları” toplumun ve bilimin endişelerine yer vermiştir (Scheuer, 2005: 12; Budak, 2000: 113-114). Bu gelişmeleri takiben, 1972 Paris Zirvesi’nde çevre politikaları Avrupa Birliği düzeyinde ve ilk defa ülkeler düzeyinde ele alınmıştır. Bu sayede AB çevre politikasının altyapısını oluşturan Çevre Eylem Planının da ilk adımları atılmıştır (Erdem ve Yenilmez, 2017: 96).

Tüm bu çalışmalara rağmen Avrupa Tek Senedi’nde ‘çevre’ ile ilgili bölüm yer alana kadar, AB Çevre Politikası’nın sağlam bir ‘yasal temeli’nin bulunmadığı da iddia edilmektedir. Avrupa Toplulukları Adalet Divanı tarafından 1985 yılında çevrenin korunmasının Topluluğun önemli amaçlarından birisi olduğuna dair karar alınmıştır. Avrupa Tek Senedi’nde çevre politikalarına verilen önemin temelinde, ‘Tek Pazar’ içerisinde alınan çevresel önlemlerin sonucunda, üye devletlerin arasında meydana gelebilecek ticaretin önünde ‘görülmeyen duvarların’ oluşmasıdır. 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi 1986 yılında imzalanmıştır. Senet ile Roma Antlaşması’nda çevre politikası bağlamında önemli değişiklikler yapılmıştır. Avrupa Tek Senet’inde çevre politikalarına verilen önemin temelinde “Tek Pazar”da alınan çevre önlemlerinin, üye ülkeler arasında ticarete görülemeyen duvarlar oluşmasını önlemek yatmaktadır. Keza çevre başlığında çevreyi muhafaza, koruma ve çevre politikasını geliştirme, kişilerin sağlıklarının korunması ve doğal kaynakların mantık çerçevesinde ve tasarruflu kullanımı amaçlanmıştır. “Kirlenen öder” ilkesi kabul edilmiştir

(Çörtoğlu, 2009: 33; Erdem ve Yenilmez, 2017: 96). En temel ilkelerden biri olan bu ilke, çevrenin korunması için yapılan harcamalara çevreyi kirletenlerin de katlanmaları gerektiğine vurgu yapmaktadır. Diğer bir ifade ile kirliliğin giderilmesi ve/veya önlenmesi dolayısıyla harcanan paraya, kirleticinin kendisinin de katlanması gerekir (Bozkurt, 2010: 136).

1992 yılında ise Maastricht Antlaşması imzalanmış ve 1993 yılında yürürlüğe girmiştir. Anlaşma ile Avrupa Topluluğu ismi terk edilmiş, Avrupa Birliği adı kullanılmaya başlanmıştır. Anlaşma ile birlikte mevcut amaçlara ek olarak bölgesel ya da küresel çevre sorunlarına uluslararası düzeyde önlemlerin geliştirilmesi gerekliliği maddesi eklenmiş ayrıca ilk defa çevrenin korunması ilkesi AB'nin politik hedefleri arasına alınarak çevre politikalarının sürdürülebilirliği ilkesi gündeme gelmiştir (Çokgezen, 2007: 92; COC, 1992: 11, 58). Antlaşma, yine, Birliğin ticaret, ulaşım, turizm, tarım, endüstri gibi ekonomik ve sosyal politikalarının belirlenmesinde de çevresel değerlerin dikkate alınması gerektiğinin altını çizmiştir (Duru, 2007: 4).

Amsterdam Anlaşması 1997'de imzalanmış ve 1999 yılında yürürlüğe girmiştir. Anlaşmada herhangi radikal bir yenilik söz konusu olmasa da mevcut düzenlemelerin önemine vurgu yapılmış (Erdem ve Yenilmez, 2017: 97). AB'nin çevresel temel ilkeleri arasında bütüncülük, ihtiyat, kaynakta önleme, kirleten öder ve önleme ilkelerine yer verilmiştir (Bolayır, 2000: 57-58). Bütüncülük ilkesi, diğer tüm politika alanlarında çevre korumaya dair faaliyetlerin dikkate alınarak çevre korunmasının da uygulanması anlamına gelmektedir (Turan Bayram vd., 2011: 34). İhtiyat ilkesi ise çevre üzerinde olumsuz sonuçların çıkacağına dair bir şüphenin olduğu bir faaliyetin gerçekleştirilmesinde bilimsel sonuçları beklemeden ve çok geç kalmadan gerekli önlemlerin alınması anlamına gelmektedir (Aydın ve Çamur, 2017: 29). Kirliliğe sebep olan faktörlere kaynağında müdahale edilerek kirliliğin engellenmesi veya azaltılmasına kaynakta önleme ilkesi adı verilmektedir (Aydın ve Çamur, 2017: 30). Önleme ilkesi ise gerekli tedbirlerin çevreye zarar verilmeden önce alınması gerektiğini ifade eder (Bozkurt, 2010: 135).

Avrupa Birliği Konseyi, 2000 yılında Lizbon Stratejisi adında bir dizi yapısal reform yayınlamış ve bu strateji ile ekonomik büyüme ve istihdamı arttırmayı amaçlamıştır. Strateji AB'yi "Dünyanın en rekabetçi ve dinamik bilgi tabanlı ekonomisi" yapmayı ve ABD ile açılan ekonomik performans farkını kapatmayı amaçlamaktadır (Withana vd., 2010: 87). Lizbon Stratejisi ile ekonomik değişimin motorunun yenilik yaratma ve teknolojik gelişme olduğu kabul edilmiş ve Ar-Ge ve bilgi teknolojileri alanlarında elde edilecek ilerleme ile küresel rekabet gücünün arttırılabileceği belirtmiştir. Diğer önemli bir gelişme ise insanın odak noktası olması ve insana yapılacak yatırımlar ile refah devletinin sağlanabileceği görüşüdür (Çapanoğlu, 2010:1). Bu görüşe, ayrıca çevre ve sürdürülebilir kalkınma başlıkları da kazandırılmıştır. Bu kazanımlarla birlikte sürdürülebilir kalkınma stratejileri, çevre ile ilgili şu öncelikleri içermektedir:

- Yenilenebilir enerjinin toplam enerji üretimi içindeki payının 2010 yılına kadar %22 düzeyine çıkarılması,
- GSYİH ile ulaşım sektörü büyümesi arasındaki bağ ayrıştırılıp, daha çevre dostu ulaşım altyapısına odaklanmak,
- Artan trafik hacmi, yoğunluğu, gürültüsü ve kirliliği ile mücadele etme,
- Vatandaşların gıda güvenliği ve kalitesi; kimyasal madde kullanımı ve enfeksiyon ve antibiyotik direnci hakkında bilgilendirilmesi,
- 2005'e kadar sera gazı emisyonlarının önemli ölçüde düşürülmesi,
- Biyolojik çeşitlilikte yaşanan kayıpların 2010 yılına kadar durdurulması (Ivan-Ungureanu ve Marcu, 2006: 74-79).

Lizbon Stratejisi'ne dair aksaklıklar dikkate alınarak Avrupa 2020 Stratejisi, geliştirilmiştir. Strateji ile AB'yi ekonomik krizden kurtarmak, ekonomik büyümeyi sağlamak, istihdamı

arttırmak ve çevre ile ilgili hedefleri gerçekleştirmek amaçlanmıştır. Bu bağlamda Strateji, akıllı büyümeyi, sürdürülebilir büyümeyi ve kapsayıcı büyümeyi amaçlamaktadır. Daha somut hedeflere bakıldığında ise, 2020 yılına kadar;

- Sera gazı emisyonlarının 1990 yılı seviyesinin en az %20 altına indirilmesi (diğer gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin bu girişime destek vermesi durumunda oranın %30'a çıkarılması)

- AB'de yenilenebilir enerjinin toplam enerji içindeki payını %20'ye yükseltmek,
- Enerji verimliliğinin %20 artırılması şeklinde olduğu görülmektedir (İKV, 2014: 11).

AB çevre politikasını önceleri sadece üye ülkeler için kurgularken daha sonra kirliliğin küresel sorunlara yol açtığına farkına vararak küresel çözümler üretmeye çalışmış, bu çözüm önerilerinin de bölgesel ve uluslararası düzeyde ortak ve uyumlu hareket etme ile mümkün olabileceğini fark etmiştir. Bu kapsamda Birlik, 1972 Zirvesinde ilk adımları atılan ve toplamda 7 tane hazırlanan Çevre Eylem Programlarını³ ortaya koymuştur (Erdem ve Yenilmez, 2017: 98; Durmaz, 2004: 7).

3.1.2. Türkiye'de Çevre Politikalarının Gelişimi

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşu sonrasında yeniden yapılanmaya öncelik vermiş, bu bağlamda ekonomik ve sosyal gelişme ile politik hususlara öncelik vermiştir. Bu amaçla 30 Eylül 1960'ta Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuş, ilk Beş Yıllık Kalkınma Planı ise 1963'te hazırlanmıştır. Bu planda çevre ile ilgili konular, geri planda kalmış, çevre sorunları halk sağlığı bağlamında ele alınmıştır (Erdem ve Yenilmez, 2017: 103). Uluslararası düzeyde gerçekleştirilen çevre ve çevre korumaya dair faaliyetlerin zamanlaması dikkate alındığında Türkiye tam olarak uyum sağlayamamış ve harekete geçme konusunda geç kalmıştır (Türk ve Erciş, 2017: 354). Bu durum çoğu gelişmekte olan ülkenin paylaştığı bir sorundur. Bu sorunun arkasında ise sanayileşmenin gecikmesi sonucu çevre sorunlarının çok artmaması ve önceliğin büyümeye verilmesi yatmaktadır. Keza Türkiye'de 1970'li yıllara kadar önemli bir çevre sorunuyla karşılaşılması bu döneme kadar kayda değer bir çevre politikasının oluşturulmamasının diğer bir nedenidir. Türkiye'de çevre politikalarının oluşumu 1972 Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'nı takiben hızlanmıştır (Yıldız, 2005: 170).

Stockholm Konferansı'nı takiben daha sistematik çevre politikalarının oluşturulması amacıyla 1978 yılında Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı kurulmuştur. Kurum çalışmaları sonucunda, 1983 yılında Çevre Kanunu yürürlüğe girmiştir (Terzi, 2017: 62).

3.1.3. 2872 Sayılı Çevre Kanunu

Türkiye'nin çevre politikaları ile ilgili en önemli düzenleme 1983 yılında yürürlüğe giren 2872 sayılı Çevre Kanunu'dur. Kanunun en önemli amacı "bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamak" olarak tanımlanmıştır (2872 Sayılı Çevre Kanunu, 1983: Md. 1).

Kanun, 3. maddede dayandığı temel ilkeleri vermiştir (Yaylı ve Kaya, 2020: 671-6722872 Sayılı Çevre Kanunu, 1983). Bunlar:

- **Ortak Sorumluluk ve İşbirliği İlkesi:** Bu ilkeye göre çevrenin korunması, iyileştirilmesi ve kirliliğin önlenmesi hususlarında herkesin yükümlülükleri bulunmaktadır. Başta kamu yönetimi olmak üzere, meslek odaları, birlikler, sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimler bu yükümlülüklerini yerine getirme ve bu amaç çerçevesinde işbirliği yapma durumundadırlar.

- **Sürdürülebilir Kalkınma İlkesi:** Bu ilkeye göre, arazi ve kaynak kullanım kararları ile proje değerlendirmesi kararlarını vermeye yetkili olan kuruluşlar, karar alma süreçlerinde sürdürülebilir kalkınma ilkesini gözetmek durumundadırlar. Yine, ekonomik faaliyetler sonucu

³ Çevre Eylem Programlarının ayrıntıları için bkz. Yaylı ve Kaya, 2020.

elde edilecek faydanın, doğal kaynaklar üzerindeki uzun dönemli etkilerinin sürdürülebilir kalkınma ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır.

- **Katılım İlkesi:** Çevre politikalarının oluşturulmasında katılım hakkı esastır. Katılım ortamını temin etmekle Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile yerel yönetimler yükümlüdür.

- **Önleme İlkesi:** Önleme ilkesine göre her türlü faaliyette doğal kaynaklar ve enerji verimli bir biçimde kullanılmalıdır. Bu kapsamda atıklar kaynağında azaltılmalı ve geri kalan atıklar ise çevre ile uyumlu teknolojiler kullanılarak geri kazanılmalıdır.

- **Kirleten Öder İlkesi:** İlkeye göre kirletme ve bozulmanın önlenmesi, sınırlandırılması, giderilmesi ve çevrenin iyileştirilmesi için yapılacak harcamalar, kirleten veya bozulmaya neden olan kişiler ve/veya kurumlar tarafından karşılanmalıdır. Kirletenin, kirliliği giderecek önlemleri almaması ya da önlemlerin kamu kurum ve kuruluşları tarafından alınması durumunda yapılan harcamalar 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümleri uyarınca kirletenden tahsil edilir.

- **Kusursuz Sorumluluk İlkesi:** İlkeye göre, çevreyi kirletenler veya zarar verenler sebep oldukları kirlenme ve bozulmadan dolayı kusur şartı aranmaksızın sorumlu tutulur.

Kanun'un 30. Maddesine göre çevreyi kirleten ya da bozan bir faaliyet görmesi durumunda herkes ilgili mercilere başvurarak önlem alınmasını ya da faaliyetin durdurulmasını isteme hakkına sahiptir. Ayrıca herkes, 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'na göre çevreyle ilgili bilgilere ulaşma hakkına sahiptir.

Türkiye'de Çevre Kanunu'na ek olarak yayınlanan ve çevre politikası ile ilgili diğer kanunlar ise Belediye Kanunu, Boğaziçi Kanunu, Büyükşehir Belediye Kanunu, Hayvanları Koruma Kanunu, İl Özel İdaresi Kanunu, İmar Kanunu, Kabahatler Kanunu, Kara Avcılığı Kanunu, Kıyı Kanunu, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, Maden Kanunu, Milli Parklar Kanunu, Orman Kanunu, Su Ürünleri Kanunu, Turizmi Teşvik Kanunu, Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun, Türk Ceza Kanunu, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu şeklinde sıralanabilir (Kızıllıoğlu ve Bata, 2012: 196):

3.2.Kalkınma Planları

Türkiye'de 1960 yılında DPT'nin kurulmasını takiben Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963 yılında yayınlanmıştır. 1963 yılından 2021 yılına kadar toplamda 11 kalkınma planı ilan edilmiştir. On Birinci Kalkınma Planı 2019-2023 yıllarını kapsamakta ve halen yürürlüktedir.

Kalkınma planları ekonomik ve sosyal gelişme (istikrarlı büyüme, istihdam, rekabetçi üretim, yenilikçilik, verimlilik, nitelikli insan gücü, beşeri gelişme, sosyal dayanışma, bölgesel gelişme, dış ülkelerle ekonomik ilişkiler), çevre (kentsel ve kırsal altyapı, yaşanabilir şehirler, sürdürülebilirlik) ve kamu yönetimi (hukuk devleti, demokratikleşme, iyi yönetim) gibi konuları ele almakta; bu konularda gelecekte ne gibi politikalar izleneceğini planlamaktadır (TCCSBB, 2021).

3.2.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), "milli tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararına, gerektirdiği önceliklerle yöneltmek ve iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek" için hazırlanmıştır (DPT, 1963: 2). Bu amaç yakından incelendiğinde herhangi bir çevresel amacın belirlenmediği görülebilmektedir.

Bu dönemde Türkiye'nin özellikle üzerinde durduğu konular Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ortaklığı sağlayacak Ankara Antlaşması'nı imzalamak (12 Eylül 1963) ve ardından yürürlüğe girmesini (1 Aralık 1964) sağlamak olmuştur (TCDB, 2016: 1).

3.2.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), ilk planın bölgeler arasındaki gelişmişlik düzeylerini eşitleyici politikalarını daha da netleştirerek yinelemiş ama 1970'lerde Avrupa'da ortaya çıkan çevre bilincine yer vermemiştir.

3.2.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1973-1977), çevre sorunları gelişmişlik düzeyleri farklı ülkeler için farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde, gelişebilme amacıyla uzun yıllar boyunca yapılan yoğun sanayi faaliyetler ve doğal kaynakların aşırı ve sorumsuzca kullanımı sonucunda çevre sorunları doğmuş ve bu sorunlarla mücadele söz konusu olmuştur. Diğer taraftan gelişmekte olan ülkeler yetersiz teknolojileri, yeterli derecede kullanılmayan doğal kaynaklar, yetersiz eğitim ve gelir düzeyi dolayısıyla çevre ile uyumlu bir yaşam ve yaşam tarzı elde edememiştir. Türkiye'de son 10 yılda bazı sanayi projelerinin yakın çevresinde ve yoğun kentleşmenin olduğu bölgelerde hava, su ve kıyı kirlenmesinin ortaya çıktığı, fakat bunların ülkenin tamamı için sorun teşkil etmediği belirtilmiştir. Ayrıca, erozyon ve çevre sağlığı ile eğitim ve gelir düşüklüğü kaynaklı çevre sorunlarının uzun zamandır yaşandığı dile getirilmiştir (DPT, 1973: 866; Budak, 2000: 426).

Planda, çevre sorunlarının kalkınma çabalarının önüne geçerek kalkınmayı yavaşlatmasının kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Bu anlayış çerçevesinde, çevre ve insan uyumunun yolu olarak ekonomik ve sosyal kalkınma gösterilmiş, çevre sorunlarının çözümü doğrultusunda kabul edilecek ulusal veya uluslararası hiçbir düzenleme ve anlaşmada Türkiye'nin kalkınma hedefinden sapmasının kabul edilemez olduğu belirtilmiştir (DPT, 1973: 867).

3.2.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1979-1983) çevre sorunlarına bölgesel gelişme ve yerleşme başlıklı dördüncü bölümde yer verilmiştir. Türkiye'de görülen kirliliğin gelişmiş ülkelerde rastlanan çevre kirliliği ile aynı olduğu, kırsal kesimde su ve kanalizasyon sorunu olduğu, gecekonduların barınma koşullarının kötü olduğu, toprakta ve ormanlarda erozyon yaşandığı ifade edilmiştir. Ayrıca su kirlenmesini önlemeye yönelik yapılan yasal düzenlemelerin işlerlik kazanamadığı belirtilmiştir (DPT, 1979: 83-85).

Çevre sorunlarına Plan'ın dokuzuncu bölümünü oluşturan "Kentleşme ve Belediyeler" başlığı altında yeniden değinilmiştir. Bu bağlamda temel ilke olarak, sorunların çözüme kavuşturulması sürecinde toplumsal değişimin de dikkate alınması belirlenmiştir (DPT, 1979: 294-297). Ayrıca, çevre sorunlarına henüz ortaya çıkmadan (önlenme aşamasında) çözüm bulunacağı, hali hazırdaki çevre sorunları için ise sosyoekonomik ve ekolojik yapıya uygun olacak şekilde alternatif çözüm önerilerinin geliştirileceği belirtilmiştir. Bu yönü ile plan esasen bölgesel çevre politikaları geliştirmiş olmaktadır. Dahası çevre sorunlarını çözme amaçlı olarak kurulan vakıf, dernek ve benzeri gönüllü kuruluşların plan ile aynı/benzer amaçlı faaliyetlerinin desteklenmesine, çevrenin turizm faaliyetleri bağlamında da değerlendirilmesine, özellikle büyük kentlerde vatandaşların yararlanabilmesi için park ve bahçelerin oluşturulmasına ve uluslararası platformda hukuki, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin takip edilmesine karar verilmiştir (DPT, 1979: 297).

3.2.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1985-1989) çevre sorunlarına dördüncü bölümünün on yedinci kısmında yer verilmiştir. Planda yine erozyon ve tabii afetlerin sebep olduğu çevre kirlenmelerinde bahsedilmiş, ayrıca hızlı sanayileşmenin ve tarımda modernleşmenin getirdiği çevre sorunlarından bahsedilmiştir. Planda mevcut kirliliğin ortadan kaldırılmasına ve gelecek nesillerden ödünç alınan çevrenin onlara kirlenmeden ulaştırılmasına önem verilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Su kirlenmesi ile ilgili olarak Haliç, İzmir ve İzmit Körfezleri ile Marmara denizi gibi kirliliğin oldukça fazla olduğu yerlerde mevcut sanayilerin tasfiyesi için gerekli önlemlerin alınacağı; yapılacak yatırımlarda projelendirme, ön izin, tesis izni, proje değerlendirme, üretim aşamalarında çevre faktörünün sistematik olarak değerlendirileceği ve sanayi atıklarının denetleneceği; içme ve musluk suyunda insan sağlığı için gerekli şartların sağlanacağı, su kaynaklarının farklı kullanımını da dikkate alan alıcı ortam ve atık standartlarının düzenleneceği; hava kirliliğinin insan sağlığını tehdit ettiği şehirlerde acilen

tedbir alınacağı, bu doğrultuda hava kirlilik kontrol networklerinin geliştirileceği, mevcut ısınma yöntemlerinde kaliteli yakıt temin edileceği ve ayrıca yeni yakıt türleriyle ısınma proje çalışmalarının yapılacağı ve çevre alanında Ar-Ge faaliyetlerine öncelik vererek üniversiteler ile ilgili kuruluşların destekleneceği belirtilmiştir (DPT, 1985: 171).

3.2.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın (1990-1994) dördüncü bölümünün dördüncü başlığı olan Çevre ve Yerleşme kısmında çevre sorunlarına; yerleşme/şehirleşme, konut ve içme suyu/kanalizasyon alt başlıklarında yer verilmiştir. Planda İnsan sağlığı ve doğal denge, muhtemel çevre bozulmaları, çevre standartları, çevre bilinci, deniz ortamında çevre koruma politikaları, kıyı şeridi, kıta içi su kaynakları, çevre verileri, çevre denetim-izleme sistemi, arazi kullanımı, yabancı bitki genetik kaynakları, hava kalitesi, kimyasalların rasyonel kullanımı, yarılanma süreleri ve tanımlanması, diğer ülkelerin atık ve artıklarının Türkiye’ye girmesi, çevre problemleri risk değerlendirmesi, belediyelerin, hastanelerin, sanayi kuruluşlarının, tatil köyleri ve sitelerinin atık bertaraf etme yöntemleri, artıma konusu, enerji üretimi, iletilmesi, dönüştürümü ve kullanımı, yenilenebilir enerji kaynakları, petrol ürünlerinin kalitesinin iyileştirilmesi, nükleer tesisler, büyük hidroelektrik santralleri ve AB çevre politikalarına uyum ilgili çevresel ilkeler belirlenmiş, önlemler alınmıştır (DPT, 1989: 312-313). Beşinci Plan ile karşılaştırıldığında Altıncı Planın çok daha ayrıntılı olduğu görülmektedir

3.2.7. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1996-2000) çevre konusuna üçüncü bölümünün beşinci kısmı olan “Çevrenin Korunması ve Geliştirilmesi” başlığı altında değinilmiştir. Planda, Altıncı Planda vurgulanmasına rağmen, çevrenin ekonomik ve sosyal kararlarda yeterince dikkate alınmadığı ve işlevsel/dinamik bir çevre yönetimi oluşturmak için yeterli örgütsel ve hukuksal düzenlemelerin gerçekleştirilemediği belirtilmiştir. Ayrıca çevre yönetiminden sorumlu kuruluşlar arasında koordinasyon, işbirliği ve iş bölümünün sağlanamadığından, çevre finansman sistemi, çevresel veri ve bilgi altyapısının oluşturulamadığından ve hukuksal düzenlemelerin etkin bir çevre yönetimi sağlayamadığından bahsedilmiştir. Bunların yanı sıra çevreyle ilgili temel politikaların belirlenmesinden ve kurumlar arası koordinasyon ve işbirliğinin sağlanmasından sorumlu Çevre Bakanlığı’nın ve Bakanlığın il teşkilatlarının bu fonksiyonlarını yerine getirmede yetersiz kaldığı öz-eleştirisini yapılmaktadır. Yine çevre ile ilgili mevzuat incelendiğinde kanun ve yönetmelikler arasında bazı aksaklık, uyumsuzluk ve tekrarların olduğu görülmektedir. Dahası, 2872 sayılı Çevre Kanunu’nun dönemin ihtiyaçlarına yeterli gelmediği de belirtilmiştir. Plana göre Kanun’la belirlenen yaptırımlar yetersiz ve eksiktir. Dahası Kanun büyük oranda kirliliğe odaklanmakta, çevre koruma boyutuna yeterince değinmemekte, katılım ve eğitim konularında düzenlemeler getirmemekte dolayısıyla gerçek hayatta aksaklıklarla karşılaşmaktadır (DPT, 1995: 189).

3.2.8. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (2001-2005) çevre konusuna sekizinci bölümün on üçüncü kısmında yer verilmiştir. Planda çevre sorunlarının çözümü bağlamında hukuki ve kurumsal yapıda gelişmeler kaydedildiği, Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı’nın hazırlandığı ve toplumun çevre temizliği duyarlılığının arttığı belirtilmiştir (DPT, 2000: 187).

Planda, sanayi sektörünün üretimlerinde çevre ile uyumu hareket etmesi, ithal ürünlerin ve ithalat sürecinin çevreye zarar vermemesi, bölgesel planlarda çevre kirliliğine yeterli önemin verilmesi, bölgesel kalkınma projelerinde çevre kalitesinin de dikkate alınması gerektiği belirtilirken; göçler ve sonrasında ortaya çıkan hızlı kentleşmenin çevre kirliliğini arttırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca çevre kirliliğinin ortadan kaldırılmasının yüksek maliyetli olduğu, bu maliyetlerden kaçınmak amacıyla çevreyi az kirleten ve sürdürülebilir bir kalkınma anlayışının çok önemli olduğu defalarca vurgulanmıştır (DPT, 2001: 20-141).

3.2.9. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)

Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda (2007-2013) doğal kaynakların sürdürülebilirliği, üretim süreci ve çevrenin korunması üzerinde hızlı nüfus artışının ve sanayileşme sürecinin olumsuz etkilerde bulunduğu belirtilmiş; genetiği değiştirilmiş organizmalar (GDO) ve bio-teknoloji ürünlerinin kullanımı ve ticareti için gerekli mevzuatın oluşturulması ihtiyacı vurgulanmıştır. Planda ayrıca gelecek nesillerin ihtiyaçlarının dikkate alınması, doğal kaynaklardan tüm vatandaşların adil şekilde faydalanması, mevcut biyolojik çeşitliliğin ve genetik kaynakların korunması, çevreye saygılı sistemlerin oluşturulması, kullanım sonrası ortaya çıkan atıkların iyi yönetilmesi ve çevre ile ilgili eğitim ve bilgilendirmelerin yapılması gereklilikleri yer almaktadır (DPT, 2006: 28-29).

3.2.10. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)

Onuncu Kalkınma Planı’nda (2014-2018) çevre konusu *yaşanabilir mekânlar, sürdürülebilir çevre* alt başlığında ele alınmıştır (DPT, 2013). Planın temel amacı Türkiye’de çevre kirliliğini azaltmak, kirliliğin önlenmesini sağlamak, biyolojik çeşitliliği azalmasını engellerken doğal kaynakların korunmasını ve sürdürülebilirliğini sağlayacak politikaların geliştirilmesini ve hayata geçirilmesini sağlamaktır. Bu amaçla altyapı, enerji, lojistik, sanayi, turizm ve ulaştırma gibi alt başlıklarda çevrenin korunması ve ön planda tutulması için çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiştir (Erdem ve Yenilmez, 2017: 110).

3.2.11. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)

On Birinci Kalkınma Planı’nda (2019-2023) çevre konusu Yaşanabilir Şehirler ve Sürdürülebilir Çevre başlığı altında ele alınmıştır. Planda çevre kirliliği bağlamında çeşitlenen tüketim alışkanlıklarının, ekonomik faaliyetlerin, hızlı nüfus artışının ve şehirleşmenin etkileri üzerinde durulmuştur. Planda hemen hemen tüm sektörler için ‘çevre’ vurgusu yapılmış ve belirlenen hedeflere ulaşılabilmesi için çevreyle uyumun önemi vurgulanmıştır. Bu bağlamda Planın temel amaçları olarak çevrenin korunması ve iyileştirilmesi, çevre yönetiminin etkin, koordineli ve sürdürülebilir şekilde yapılması, hayatın her alanında çevre ve iklim değişikliği ile uyumlu adımların atılması, vatandaşların tamamının çevre bilinci ile duyarlılığının artırılması belirtilmiştir (DPT, 2019: 157, 168).

3.3. Kalkınma Planı Dönemleri ve Türkiye - AB İlişkileri

Türkiye’de ilk defa 1963 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile başlayan planlı dönem ve AB ilişkileri birlikte incelendiğinde, kalkınma planları ile AB üyeliği sürecinde AB içerisinde ortaya çıkan gelişmeleri takip etme ve AB’nin Türkiye’den talep ettiği gelişmeleri uygulamaya koyması arasında yakın ilişkinin olduğu görülmektedir. Keza, AB müktesebatı ve Türkiye’de kabul edilip uygulamaya konan kalkınma planları birlikte incelendiğinde bu ilişki kolaylıkla fark edilmektedir.

Bu ilişkiler Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile başlasa da On Birinci Kalkınma Planı’na yaklaştıkça aradaki bağlantıların daha da güçlendiği de bir gerçektir. Keza İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi (1963-1967) dikkate alındığında, o dönemde 23 Kasım 1970 tarihinde Katma Protokol’ün imzalandığı ve 1 Eylül 1971 tarihinde ise Katma Protokol’ün ticari hükümlerinin yürürlüğe girdiği görülmektedir (TCDB, 2021).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977) döneminde Avrupa Birliği ile “Birinci Genişleme” görüşmeleri yapılmış ve görüşmeler 21 Mayıs 1973 tarihinde mutabakat ile sonuçlanmıştır. Ardından, 30 Haziran 1973 tarihinde 1. Genişleme Anlaşması imzalanmıştır. Süreç, Türkiye’nin Katma Protokol’ün gerekliliklerini yerine getirmesi sonrasında 1 Ocak 1976’da ikinci gümrük indirimini alması ve konsolide liberasyon listesi uyumunu gerçekleştirmesi ile devam etmiştir. 12 Mayıs 1977’de ise 3. Mali Protokol imzalanmıştır (TCDB, 2021: 1; Erdem ve Yenilmez, 2017: 104).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) döneminde AB’de, Birinci Çevre Eylem Programının devamı niteliğinde olan İkinci Çevre Eylem Programı kabul edilmiştir. İkinci Program ile birlikte çevre sorunlarının ortaya çıkmadan engellenmesi; farklı kirlilik türleri için

farklı önlemlerin alınması ve bilimsel ve teknolojik gelişmelerin çevre bağlamında takibi gibi konularda Avrupa Birliği ile uyumlu politikaların benimsenmesinin esas alındığı görülmektedir. Bu bağlamda Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı önceki Planlarla karşılaştırıldığında AB çevre politikasını şekillendiren programlara daha uyumludur (Erdem ve Yenilmez, 2017: 105). Bu dönemde AB ile ilişkiler bağlamında en önemli olay ise 22 Ocak 1982 tarihinde Türkiye-AET Anlaşması'nın Avrupa Parlamentosu tarafından askıya alınmasıdır (TCDB, 2021: 1). “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.” hükmü 1982 Anayasası'nın 56. Maddesine eklenmiştir (TBMM, 1982: 11). Diğer yandan çevre ile ilgili herhangi bir düzenlemeye 1961 Anayasa'sında rastlanmamaktadır (Yaylı ve Kaya, 2020: 671).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi (1985-1989), Avrupa Birliği'nin 3. Çevre Eylem Planı'nı dönemine denk gelmektedir. Planda yer alan “Çevresel Etki Değerlendirme Prosedürü”nde, enerji verimliliğinin artırılması, çok atık yaratan kaynaklara (kömür, nükleer enerji ve petrol gibi) bağımlılığın azaltılması, çevreyi daha az kirleten enerji kaynaklarının (güneş, rüzgar, dalga enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynakları) özendirilmesi ve atık yönetimi gibi konulara yer verilmiştir (Erdem ve Yenilmez, 2017: 106). Bu dönemde AB çevre planlarında yer alan hükümlerine ilgili mevzuatta (Avrupa Tek Senedi) yer verirken, Türkiye kalkınma planlarında yer verdiği kararlara Çevre Kanunu'nda yer vermemiştir (Budak, 2000: 432). Bu dönemde AB ile ilişkilere bakıldığında 16 Eylül 1986 tarihinde Türkiye-AB ilişkilerinin yeniden inşası süreci başlamış; tam üyelik için müracaat edilmiştir. Öte yandan Avrupa Komisyonu, Türkiye'nin tam üyelik başvurusuna cevaben Birliğin, kendi iç pazarını tamamlayabilme sürecinden önce (1992), yeni bir üyeyi kabul edemeyeceğini ve bu süreçte de Türkiye'nin, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda gelişmesine ihtiyaç duyulduğunu beyan etmiştir (TCDB, 2021: 2). Ayrıca AB, çevre politikalarında “sürdürülebilirlik” kavramına ilk defa Maastricht Antlaşması ve 5. Çevre Eylem Planı'nda yer verirken, Türkiye kavrama ancak Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer vermiştir (Erdem ve Yenilmez, 2017: 107).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi (1990-1994) Türkiye-AB ilişkileri bağlamında incelendiğinde Avrupa Komisyonu'nun 6 Haziran 1990 tarihinde, Türkiye için bir "İşbirliği Paketi" hazırladığı; bu paketi Avrupa Konseyi'nin olurlarına sunduğu görülmektedir (TCDB, 2021).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı incelendiğinde ise özellikle Beşinci Çevre Eylem Programı ve Amsterdam Antlaşması'nda belirtilen hususlara, bilhassa çevre sorunlarına yaklaşımı bağlamında, uyum sağladığı görülmektedir. Planda en dikkat çeken husus ise AB çevre politikalarına ülkenin büyümesi engellenmeden uyulmaya çalışıldığıdır. Bu dönem için Türkiye-AB ilişkileri incelendiğinde, 1 Ocak 1996 tarihinde “Geçiş Dönemi”nin tamamlanarak tam üyelik sürecinde “Son Dönem”e girildiği görülmektedir. Fakat 1997 Lüksemburg Avrupa Konseyi Zirve Toplantısı'nda, Türkiye aday ülke olarak kabul edilmemiştir. İlişkilerin geliştirilmesi için 3 Mart 1998 tarihinde “Türkiye için Avrupa Stratejisi” açıklanmıştır. Bunu takiben 4 Kasım'da birinci “İlerleme Raporu” yayınlanmış ve 11-12 Aralık 1999 tarihinde Türkiye aday ülke statüsüne yükselmiştir. Adaylık statüsünün takiben Avrupa Birliği Genel Sekreterliği 4 Temmuz 2000 tarihinde kurulmuştur (TCDB, 2021).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde (2001-2005) çevre ile ilgili düzenlemelerin yapılmasına öncelik tanınmış ve çevre müktesebatı başlığında yer alan mevzuatın nerdeyse tamamı incelenmiştir. Planda, sürdürülebilir kalkınma gibi eylem programlarının önceliklerine vurgu yapılmıştır. Bu açılarından sekizinci beş yıllık kalkınma planı AB politikalarına uyumlu bir plan olarak nitelendirilebilir. Bu dönemdeki Türkiye-AB ilişkileri incelendiğinde, ortaya çıkan bazı önemli gelişmeler şunlardır:

- Kopenhag'da düzenlenen Avrupa Konseyi Zirvesi'nde, Türkiye'nin siyasi kriterleri karşılaması durumunda, müzakerelerin gecikmeden başlatılacağı kararının alınması,
- TBMM'de "AB Uyum Komisyonu"nun kurulması,
- AB'nin Türkiye ile tam üyelik müzakerelerine başlaması bu bağlamda önemli gelişmeler arasındadır.

Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde Türkiye-AB ilişkileri bağlamında öne çıkan unsur; çevre faslının 21 Aralık 2009 tarihinde fiilen müzakerelere açılmasıdır. Çevre faslı bağlamında temel olarak atık yönetimi, doğa koruma, endüstriyel kirlenmenin kontrolü ve risk yönetimi, gürültü, hava kalitesi, iklim değişikliği kimyasallar, sivil koruma su kalitesi ve yatay mevzuat başlıkları müzakere edilmektedir (Yaylı ve Kaya, 2020: 675). Çevre başlığı dışında açılan müzakere başlıkları ise gıda güvenliği, işletmeler ve sanayi politikaları sermayenin serbest dolaşımı ve vergilendirme başlıkları olarak sıralanabilir.

Onuncu Kalkınma Planı döneminde iki önemli husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi diğer planların aksine çevre ile ilgili olarak AB'ye doğrudan atıf yapılan hiçbir ibarenin olmayışı; ikincisi ise yine bu çerçevede Dokuzuncu Kalkınma Planı'na yapılan sürekli atıflar ve karşılaştırmalardır. Bu dönemde Türkiye-AB ilişkileri bağlamında gerçekleşen kayda değer bir gelişme bulunmamaktadır (Erdem ve Yenilmez, 2017: 111).

4. Sonuç ve Tartışma

Avrupa ülkelerinde çevre bilincinin yerleşmiş olması, Avrupa Birliği'nin çevresel konularda küresel ölçekte kilit rol oynamasına neden olmuştur. Ayrıca yüksek bilince sahip ülkeler için oluşturulan bu çevre politikalarının üye ülkeler tarafından uygulanması hem diğer dünya ülkelerine örnek teşkil etmekte hem de politikaların gerçekleştirilebilirliğine işaret etmektedir.

Türkiye için hazırlanan tüm çevre planlarının birincil önceliği, çevreyi korumak değil, kalkınmanın sektöre uğramamasıdır. Bu gerçek, Kalkınma Planlarında açık bir şekilde ifade edilmektedir. Fakat Türkiye'nin çevre politikaları ve mevzuatı büyük ölçüde AB program ve politikalarına uyumlu şekilde yapılandırılmıştır. Bu durum mevzuat ile gerçek hayat arasında bir çelişki yaratmaktadır. Bu çelişki sanayileşmenin görece az olduğu yıllarda veya bölgelerde sorun yaratmazken, sanayileşmenin ve kentleşmenin fazla olduğu bölgelerde sorunun net bir şekilde ortaya çıkmasına ve bir tercihte bulunma zorunluluğuna neden olmaktadır.

Bu durum Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na kadar sürmüştü, bu dönemden itibaren çevre konusunda daha duyarlı, daha gerçekçi ve daha ayrıntılı planlar yapılmıştır. Bunu takiben çevre koruma ile ilgili kamu harcamaları önemli ölçüde artmıştır. Ancak AB'de çevre ile ilgili harcamalar kamu ve özel sektör arasında paylaşılırken, Türkiye'de özel sektöre ait çevre koruma harcamaları oldukça düşüktür (Erdem ve Yenilmez, 2017: 117). Bu durum, çevre bilinçlenmesinin kamusal ölçekte gerçekleştiğine, özel sektörde ve toplumda bu bilinçlenmenin görece düşük olduğuna, bilinç sahibi olmak ile bu uğurda harcama yapmanın farklı iki konu olduğuna işaret etmektedir.

Türkiye'nin çevre sorunlarıyla mücadelede elde ettiği en önemli başarı AB ve diğer uluslararası kurum ve kuruluşlarla mevzuat bağlamında elde ettiği uyumdur. Fakat mevzuatta elde edilen bu uyum, Türkiye'nin kendi iç dinamikleri ve ekonomik hedefleri ile uyumlanabilmektedir. Dolayısıyla Türkiye çevre sorunlarında tam bir başarı elde etmek istiyorsa, kendi iç dinamikleri ile uyumlu politikalar geliştirmeli, bunların finansmanında da özel sektörü de içine dahil edecek düzenlemeler yapmalıdır. Aksi halde çevre koruma konusunda uzun dönemli bir çözüm elde etmek mümkün görünmemektedir.

Keza Yaylı ve Kaya'nın (2020: 665, 677) da çalışmalarında tespit ettikleri üzere, Türkiye'nin çevre konusunda aldığı yol ile AB'nin çevre faslı bağlamında Türkiye'den istedikleri karşılaştırıldığında AB tam üyelik sürecinde çevre faslının en zorlayıcı başlıklardan birisi olduğu ve faslın müzakere edilmeye başlanmasından sonra bu alandaki gelişmelerin

beklentileri karşılamaktan uzak olduğu görülmektedir. Türkiye’nin AB müktesebatına ne derecede uyum sağlayabildiği (Türkiye katılım müzakerelerine 2005 yılında başlamış olsa da) 1998 yılından itibaren yılda bir yayınlanan ilerleme raporlarından izlenebilmektedir. İlk ilerleme raporundan bu yana raporlarda çevre faslına yer verilmektedir. Müzakere sürecinin başlaması öncesi (1998-2008) ilerleme raporları (Ek 1) incelendiğinde 49 kere ‘hiç ilerleme kaydedilmediği’, 44 kere ‘sınırlı ilerleme’ kaydedildiği ve 12 kere de ‘iyi düzeyde ilerleme’ kaydedildiği belirtilmiştir. Özellikle 1998-2001 yıllarında alt başlıklar için sıklıkla hiç ilerleme kaydedilmediği ifade edilmiştir. Bu yıllarda ekonomik ve siyasi çalkantılar yaşayan Türkiye’nin çevre sorunlarına yeterince eğilememesi doğal olarak kabul edilmektedir. 2002 yılını takiben hem ekonomik ve siyasi çalkantıların görece azalması hem de AB’ye hızlı bir şekilde tam üyelik vaadi taşıyan yeni hükümet dolayısıyla çevre konusuna verilen önem artmıştır. Dolayısıyla 2002 sonrasına bakıldığında raporların 2001 öncesine göre daha olumlu ilerlemelere işaret ettiği görülmektedir.

Müzakere sürecinin başlamasını takiben (2009-2019) yayınlanan ilerleme raporları sonuçları (Ek 2) incelendiğinde ise 34 kere ‘hiç ilerleme kaydedilmediği’, 45 kere ‘sınırlı ilerleme’ kaydedildiği ve 22 kere de ‘iyi düzeyde ilerleme’ kaydedildiği görülmektedir. Bu sonuçlar, 2008 öncesi ile karşılaştırıldığında Türkiye’nin çevre konusunda daha başarılı olmaya başladığı açıkça görülmektedir. Ancak ‘sınırlı ilerleme’ ifadesinin en fazla karşılaşılan sonuç olması da çevre konusunda yapılanların tatmin edici düzeyde olmasından ziyade ortalama bir düzeyde gerçekleştirilebildiği anlamına gelmektedir. Öte yandan başlıklar ayrıntılı incelendiğinde yapılan düzenleme ve alınan önlemlerin düzenli bir seyir izlemediği, bir yıl “iyi düzeyde ilerleme” elde edilen bir başlıkta ertesi yıl “hiç ilerleme kaydedilmemiştir” durumu ile yüz yüze gelinebilmektedir ki bu durum çevre konusunda elde edilen başarıların sürekli olmadığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Türkiye hem gelişmelerde süreklilik sağlayamayan bir ülke durumuna düşmekte, hem de elde edilen gelişmelerin ortalama düzeyde kalması ile sonuçlanmaktadır. Bu durumun düzeltilmesi ve istikrarın sağlanabilmesi için çevre konusunun özel bir hedef olarak ele alınması gerektiği görülmektedir.

Kaynakça

- 2872 Sayılı Çevre Kanunu, 1983. <https://mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2872.pdf>, 27.05.2021.
- Acet, H. ve Şakalak, A., 2020. Yeşil Ekonomi Kapsamında Kamu Politikaları ve Çevre Politikalarının Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği, *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 7 (56): 2136-2153.
- Aydın, A., H. ve Çamur, Ö., 2017. Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Çevre Eylem Programları Üzerine Bir İnceleme, *Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 7 (13): 21-44.
- Batuhan, T. ve Kodaz, İ. 2020. On Birinci Kalkınma Planında Kentleşme ve Çevre Politikaları, *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, 6 (12): 75-94.
- Baykal, S., 2013. AB Hukukunun Temel İlkeleri Çerçevesinde AB'ye Katılım ve Türkiye'nin Müzakere Çerçeve Belgesinde Yer Alan Esaslar, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. 12 (1): 1-30.
- Bayram, T. T., Altıkat, F. ve Torun, E. 2011. Avrupa Birliği ve Türkiye’de Çevre Politikaları, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*. 1 (1): 33-38.
- Bıyıklı, G., 2009. *Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Türkiye*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- Bilgili, A. ve Solakoğlu, S., 2020. Avrupa Birliği ve Türkiye’de Çevre Politikaları: AB İlerleme Raporlarında “Çevre” Politikalarının Analizi, *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, 32: 65-92.

- Bilgin, E., 2019. *Çevre Sorunlarıyla Mücadelede Kamu Politikaları: Türkiye – Seçili AB Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- Biyan, Ö. ve Gök, M., 2014. Çevre Politikaları Kapsamında Avrupa Birliği ve Türkiye’de Çevre Vergilerinin Uygulanışı: Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (2): 281-310.
- Bolayır, 2000. *Amsterdam Antlaşması* (Bütünleştirilmiş Haliyle Avrupa Birliği Kurucu Antlaşmaları), Maliye Bakanlığı, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, İktisadi Kalkınma Vakfı, İKV-162, <https://www.ikv.org.tr/images/files/A6-tr.pdf>, 26.05.2021.
- Bozkurt, Y., 2010. *Avrupa Birliği’ne Uyum Sürecinde Türkiye’de Çevre Politikalarının Dönüşümü*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Budak, S., 2000. “Avrupa Birliği ve Türk Çevre Politikası”. İstanbul: Buke Yayınları Araştırma Dizisi 2000-6.
- COC (Council of the European Communities), 1992. *Treaty on European Union*, https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf, 25.05.2021.
- Çapanoğlu, S. G., 2010. *Geçmişten Günümüze Lizbon Stratejisi ve 2020 için Yeni bir Vizyon Işığında “AB 2020” Stratejisi*. İktisadi Kalkınma Vakfı Değerlendirme Notu 12, https://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/gecmisten_gunumuze_lizbon_stratejisi_ve_2020_icin_yeni_bir_vizyon_isiginda_ab_2020_stratejisi.pdf, 25.05.2021.
- Çokgezen, J., 2007. Avrupa Birliği Çevre Politikası ve Türkiye. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 23 (2): 91-115.
- Çörtoğlu, S., 2009. Avrupalılaşıma Sürecinde AB Çevre Politikası ve Yerindenlik İlkesi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 29-46.
- Dağdemir, Ö., 2015. *Çevre Sorunlarına Ekonomik Yaklaşımlar ve Optimal Politika Arayışları*. 3. Basım, Ankara: Gazi Kitabevi.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), 1963. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Birinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1963-1967%E2%80%8B.pdf>, 25.05.2021.
- DPT, 1967. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf>, 25.05.2021.
- DPT, 1973. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C3%9C%C3%A7%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1973-1977%E2%80%8B.pdf>, 25.05.2021.
- DPT, 1979. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/D%C3%B6rd%C3%BCnc%C3%BC-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1979-1983%E2%80%8B.pdf>, 26.05.2021.
- DPT, 1985. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Be%C5%9Finci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1985-1989.pdf>, 26.05.2021.
- DPT, 1989. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın (1990-1994), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Alt%C4%B1nc%C4%B1-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1990-1994%E2%80%8B.pdf>, 26.05.2021.

- DPT, 1995. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Yedinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1996-2000%E2%80%8B.pdf>, 26.05.2021.
- DPT, 2000. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Sekizinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2001-2005.pdf>, 26.05.2021.
- DPT, 2006. Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dokuzuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2007-2013%E2%80%8B.pdf>, 26.05.2021.
- DPT, 2013. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2014-2018.pdf>, 26.05.2021.
- DPT, 2019. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/ON_BIRINCI_KALKINMA-PLANI_2019-2023.pdf, 26.05.2021.
- Durmaz, B., 2004. *Avrupa Birliğinde Çevre Politikası Alanında Muhtemel Müzakere Sürecine Yönelik Gerekli Hazırlıkların Örneklerle Çalışılması*. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Sektörel ve Bölgesel Politikalar Dairesi, Uzmanlık Tezi, https://www.ab.gov.tr/files/Uzmanl%C4%B1k%20Tezleri/burcu_durmaz.pdf, 25.05.2021.
- Duru, B., 2007. *Avrupa Birliği Çevre Politikası*. Erhan, Ç. ve Senemoğlu, D. içinde Avrupa Birliği Politikaları (s. 4). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Erdem, M. S. ve Yenilmez, F., 2017. Türkiye'nin Avrupa Birliği Çevre Politikalarına Uyum Sürecinin Değerlendirilmesi, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4 (2): 91-119.
- Ivan-Ungureanu, C. ve Marcu, M., 2006. The Lisbon Strategy, *Romanian Journal of Economic Forecasting*, 1: 74-83.
- İKV (İktisadi Kalkınma Vakfı), 2014. Avrupa 2020 Stratejisi. *İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları*, Yayın No: 269, <https://www.ikv.org.tr/images/files/2020stratejisi.pdf>, 25.05.2021.
- Kızılboga, R. ve Batal, S., 2012. Türkiye'de Çevre Sorunlarının Çözümünde Yerel Yönetimlerin Rolü ve Önemi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (20): 191-212.
- Konur, M., 2012. *Avrupa Birliği Çevre Politikası ve Türkiye Üzerine Etkileri*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- Kömürcüler, E., 2013. *Çevreye Yönelik Kamusal Politika Araçları: Avrupa Birliği ve Türkiye Karşılaştırması*, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Manisa.
- Kulaç, O. ve Ciğeroğlu Öztepe, M., 2020. The Renewable Energy Policy of Turkey under the Impact of the European Union, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11 (28): 886-897.
- Scheuer, S., 2005. EU Environmental Policy Handbook: A Critical Analysis of EU Environmental Legislation. European Environmental Bureau (EEB), <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/719134/file/EU%20Policy%20Handbook%20.pdf>, 25.05.2021.
- Sektörel Politikalar Daire Başkanlığı, 2021. Fasıllık 27: Çevre ve İklim Değişikliği, Avrupa Birliği'nin Çevre ve İklim Değişikliği Politikası, https://ab.gov.tr/fasil-27-cevre_92.html, 26.05.2021.

- T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2019, Katılım Müzakerelerinde Mevcut Durum, https://www.ab.gov.tr/katilim-muzakerelerinde-mevcut-durum_65.html, 19.03.2021.
- TBMM, 1982. 1982 Anayasası, https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf, 26.05.2021.
- TCCSBB (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı), 2021. Kalkınma Planları, <https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>, 25.05.2021.
- TCDB (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı), 2021. Türkiye Avrupa Birliği İlişkilerinde Önemli Tarihler (1959 - 2019), <https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/kronoloji-trkce-ocak2020.pdf>, 25.05.2021.
- Terzi, S., 2017. Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Türkiye'de Uygulanan Çevre Politikası Araçlarının Değerlendirilmesi, Uzmanlık Tezi, Ankara: T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.
- Toprak, D., 2006. Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Çevre Politikaları ve Mali Araçlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (4): 146-169.
- Turan Bayram, T., Altıkat, A. ve Ekmekyapar Torun, F., 2011. Avrupa Birliği ve Türkiye'de Çevre Politikaları, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1 (1): 33-38.
- Türk, B. ve Erciş, A., 2017. Türkiye'de Çevre Politikası ve Uluslararası Çevre Sözleşmeleri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 54: 351-362.
- Ulukent, A., N., 2010. *Avrupa Birliği Çevre Politikaları ve Türkiye*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Withana, S., Baldock, D., Farmer, A., Pallemaerts, M., Hjerp, P., Watkins, E., Armstrong, J., Medarova-Bergstrom, K. ve Gantioler, S., 2010. Strategic Orientations of EU Environmental Policy under the Sixth Environment Action Programme and Implications for the Future, Institute for European Environmental Policy, Final Report, [http://minisites.ieep.eu/assets/556/Strategic Orientations of 6EAP - Revised report - May 2010.pdf](http://minisites.ieep.eu/assets/556/Strategic_Orientations_of_6EAP_-_Revised_report_-_May_2010.pdf), 25.05.2021.
- Yalçın, B. B., 2019. *Sürdürülebilir Kalkınma Kapsamında Türkiye'de Çevre Politikalarının Dönüşümü: AB ve Uluslararası Çevre Rejimlerinin Etkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Yaman, K. ve Gül, M., 2018. Kuruluşundan Günümüze Avrupa Birliği'nin Çevre Politikası, *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*, 2 (2): 198-217.
- Yaylı, H. ve Kaya, H., 2020. İlerleme Raporları Çerçevesinde Türkiye'nin AB Çevre Politikalarına Uyumu, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (3): 664-684.
- Yıldırım, U. ve Budak, S., 2010. AB Tam Üyelik Sürecinde Türkiye'nin Çevre Politikasındaki Değişimler, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (13): 173-191.
- Yıldız, N., 2005. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Çevre Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1): 164-173.

Ek 1. Müzakere Sürecinin Başlaması Öncesi (1998-2008) İlerleme Raporları Sonuçları

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Yatay Mevzuat	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	İyi düzeyde ilerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme
Hava Kalitesi	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	İyi düzeyde ilerleme
Atık Yönetimi	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	İyi düzeyde ilerleme	İyi düzeyde ilerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme
Su Kalitesi	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme
Doğa Koruma	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme
Endüstriyel Kirliliğin Kontrolü ve Risk Yön.	Hiç ilerleme kaydedilmiştir.	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	İyi düzeyde ilerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir
Kimyasallar	Hiç ilerleme kaydedilmiştir.	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme
Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar	Hiç ilerleme kaydedilmiştir.	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir
Gürültü	Düzenleme yok	Sınırlı İlerleme	Düzenleme yok	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Sınırlı İlerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	İyi düzeyde ilerleme	İyi düzeyde ilerleme	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	İyi düzeyde ilerleme
İdari Kapasite	Düzenleme yok	Düzenleme yok	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	Hiç ilerleme kaydedilmiştir	İyi düzeyde ilerleme	Sınırlı İlerleme	Sınırlı İlerleme	Düzenleme yok	İyi düzeyde ilerleme	İyi düzeyde ilerleme	İyi düzeyde ilerleme

Kaynak: Yaylı ve Kaya, 2020: 676.

Araştırma Makalesi

Vilfredo Pareto'nun Elitlerin Dolaşımı Kuramında Politik Devrimin İzleri

Traces of Political Revolution in Vilfredo Pareto's the Theory of the Circulation of Elites

İnan AKDAĞ¹

Öz

Tarihsel toplumsal yapılar değişime tabidir. Değişimler bazen geniş kapsamlı bazı zamanlar ise dar nitelikli olmaktadır. Geniş kapsamlı değişimleri toplumsal devrim ve dar kapsamlı değişimleri ise politik devrim olarak adlandırmak mümkündür. Vilfredo Pareto, elitlerin dolaşımı teorisiyle dar kapsamlı bir politik devrime işaret etmektedir. Bu çalışmanın konusu, Pareto'nun elit dolaşımı teorisinde politik devrimin izlerini sürmektir. Pareto, elitleri, doğan büyüyen sonra düşen bir toplumsal döngü olarak tanımlamıştır. Düşüş esnasında ortaya yeni bir elit çıkmaktadır ve eski eliti aşağıya itmektedir. Bu aşağıya itme süreci bir politik devrimi nitelemektedir. Çünkü yeni gelen elit de bir önceki elit gibi azınlıktır ve toplumun çoğunluğu üzerinde tahakküm kurmaktadır. Dolayısıyla bu süreci toplumsal devrimden ziyade politik bir devrim olarak kabul etmek gerekir. Bu çalışmada, Pareto'nun elitlerin dolaşımı kuramını, bir politik devrim yaklaşımıyla ele alınmıştır. Toplumsal devrim sürecinde, sınıflı toplumlarda, sürekli bir yeni elit ortaya çıkmaktadır ve eski elitten iktidarı, politik devrim yoluyla ele almaktadır. Politik devrim, barışçıl veya zora dayalı olabilmektedir. Hangi biçimde olursa olsun sonuç, iktidarın el değiştirmesidir. Ayrıca, *politik devrimde* yapısal değişiklik egemen sınıflar içerisinde gerçekleşirken, *toplumsal devrimlerde* alt sınıfların egemen sınıflara doğru yer değişikliği yaşanmaktadır. Dolayısıyla Pareto'nun elitlerin değişimi kuramı anti-sistemik değil sistem içi iktidar değişimini öngörmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vilfredo Pareto, Devrim, Politik Devrim, Toplumsal Devrim, Elitlerin Dolaşımı.

Jel Kodları: P16, B15.

Abstract

Historical-social structures are subject to change. Changes become sometimes wide ranging and sometimes narrow ranging. It can be labelled that wide ranging changes are social revolution and narrow ranging changes are political revolution. Vilfredo Pareto marks narrow ranging political revolution in his theory of circulation of elites. The subject of this study is to track down a political revolution in Pareto's theory of circulation of elites. Pareto has defined elites as born, rising, and falling social circulation. During falling of elites, new elites appear, and they overturn old elites. The process of this overturning marks a political revolution. Because new elites are minority like old elites, and they establish a domination over majority of society. Therefore, this process resembles a political revolution instead of a social revolution. This study aims to grasp Pareto's theory of circulation of elites in the framework of a political revolution. In class societies, continuously a new elite reveal, and they seize power from old elite via political revolution in the process of social evolution. Political revolution is based on peaceful action or forcibly movement. The result is power shift whatever it becomes. Moreover, when in a political revolution, there is a structural change, in a social revolution, there is a change from sub classes to upper classes. Therefore, Pareto's the theory of the circulation of elites is not the anti-systematic, instead he envisages power shift intra-system.

Keywords: Vilfredo Pareto, Revolution, Political Revolution, Social Revolution, The Circulation of Elites.

Jel Codes: P16, B15.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Merzifon İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, inanakdag@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-5531-403X

Giriş

Toplumsal hayatla ilgili düşüncelerin en kritik yanı toplumsal değişim konusudur. Birçok düşünür, toplumsal değişimle ilgili farklı düşünceler ileri sürmüştür. Teknolojik değişim, evrimci değişim ve bunların arasında önemli bir yeri olan devrimci değişim bunlardan bazılarıdır. Toplumsal hayat bir yapı olarak kendisini kurumsallaştırdığı için temel merak, yapının değişimidir. Bu çalışmanın konusu olan düşünür -Vilfredo Pareto- elitlerin dolaşımı kuramı üzerinden politik devrime bir bakış açısı getirmiştir. Devrimci düşünürlerin aksine Pareto, toplumsal hayata politik değişim temelli perspektiften bakmıştır. Pareto, daha çok egemen sınıf bloku içerisinde gerçekleşen değişimlere odaklanmıştır. Çalışma boyunca; Pareto’nun, toplumsal değişime getirdiği politik değişim temelli dönüşüm anlayışının İzini sürmek amaçlanmıştır.

Pareto, devrim kavramını açıktan ifade etmemekle birlikte elitlerin dolaşımı kuramı ile bir politik devrim bakış açısını ima etmiştir. Bu kurama göre toplumsal yaşam, bir elitin düşüşü ve yeni bir elitin iktidara gelişi ile örüntülenmiştir. Bu çalışma bu değişimin bir politik devrim olarak ele alınabileceğini savunmaktadır. Süreç olarak elit değişimi daha sonra Karl Marx’da temellerini göreceğimiz toplumsal devrime göre daha kısa süreli görüngüye sahiptir. Toplumsal hayatın her dönüm noktasında bir politik devrimle karşılaşmak olasıdır. Bu modelde elde edilmesi gereken sonuç, politik devrimin, toplumsal yapı da bütünsel bir değişim yaratmamasıdır. Aksine, bu değişim, politik kertede görülmektedir. Doğal olarak, her toplumsal olguda olduğu gibi bu olgunun ekonomik ve ideolojik nedenlerinin var olduğudur.

Marx, devrim kavramını tarihsel gelişimin temel dönüm noktaları olarak ortaya koymuştur. Marx, insan toplumlarını, köleci, feodal, kapitalist ve sosyalist-komünist aşama olarak ekonomik üretim tarzları üzerinden tanımlamıştır ve bir ekonomik üretim tarzından diğerine geçişin devrim veya daha geniş tanımla toplumsal devrim yoluyla gerçekleştiğini/gerçekleşeceğini belirtmiştir. Ekonomik üretim tarzı sınırlı olunca toplumsal devrimlerle de sınırlı sayıda karşılaşacağımızı Marx belirtmiştir. Bu bağlamda Marx’ın toplumsal devrimini görmek, Pareto’nun politik devrimine göre daha uzun süreç gerektirmektedir. Öteki yandan toplumsal devrim, politik devrime göre daha geniş temelli değişiklik içermektedir ve toplumsal yapıyı, aşağıdan yukarı köklü bir şekilde dönüştürmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Pareto’nun elitlerin dolaşımı kuramının bir politik devrim anlayışı çerçevesinde ele alınmasıdır. Çalışmanın kapsamı, Pareto’nun elitlerin dolaşımı kuramıdır. Çalışmanın hipotezi, politik devrimin göreceli dar ve sürekli karşılaşılabilen bir olgu olduğu ve Pareto’nun elitlerin dolaşımı teorisinin aslında bir politik devrim anlayışı içerdiğidir. Ayrıca, *politik devrimde* yapısal değişiklik egemen sınıflar içerisinde gerçekleşirken, *toplumsal devrimlerde* alt sınıfların egemen sınıflara doğru yer değişikliği yaşanmaktadır.

Kavramsal Çerçeve ve Literatür

Bu çalışmada, yapısal değişikliklere odaklanılmaktadır. Bu çerçevede sınıfsal ilişkiler ve materyalist tarih anlayışı yöntem olarak belirlenmiştir. Yapısal değişimin ve sınıflar arası ilişkilerin karşılıklı değişimi çalışmanın temellerini oluşturmaktadır. Özne veya sınıflar, yapısal değişimde karşılaşılan değişimin nesnesi olarak ele alınmıştır. Yapı ise politik, ekonomik ve ideolojik kertelerden oluşan bir bütün olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla, yapının değişimi bütünsel diyalektik bir değişim biçiminde vurgulanmıştır.

Çalışmada, Pareto’nun politik devrim anlayışı incelendiği için düşünürün birincil kaynaklarına başvurulmuştur. Düşünürün yazmış olduğu ve tezlerini vurguladığı kendi kaynakları temel

alınmıştır. Ayrıca, politik devrim ve toplumsal devrim üzerine diğer düşünürlerin birincil kaynakları da irdelenmiştir.

Politik veya sosyal tüm devrimler siyasal birer kavramdır. Genel yaklaşımda devrim, iktidar gücünün transferidir. Transferin, egemen sınıflar içinde veya egemen sınıflar ile alt sınıflar arasında olmasının yapının değişimi çerçevesinde anlamı vardır. Egemen sınıflar arasında iktidarın transferi, yapıyı köklü bir değişime tabi kılmaz. Bu anlamıyla devrim, politik bir devrimdir. Değişim yalnız politik kerte de gözlemlenebilir. İktidarın transferi egemen sınıflar ile alt sınıflar arasında gerçekleşirse bu yapının köklü değişimi anlamına gelir. Sosyal devrimde yapı, ekonomik, politik ve ideolojik anlamda dönüşüme uğramaktadır. Bu aynı zamanda üretim tarzının başkalaşmasıdır.

Friedrich Engels, Karl Marx’ın ve dolayısıyla Marksizmin devrimlere bakışını bakışını özetleyen çalışmalar yapmıştır. Engels’e göre (2016: 19), sosyalist devrimlere kadar tüm devrimler, belli bir sınıf egemenliği yerine bir başka sınıf egemenliğinin iktidara gelmesiyle ilişkilidir ve Böylece iktidarda olan bir azınlığın, gücü elinde bulunduran başka bir azınlık tarafından devrilmesi sonucunda devlet iktidarı, yeni azınlığın çıkarları doğrultusunda biçimlendirilmektedir. Bu bağlamda, Marksizme göre, *politik devrimler* dar kapsamlıdır ve iktidar egemen sınıftan ezilen sınıfa geçmemekte sadece egemen sınıflar arasında değişimi gerçekleştirmektedir. *Toplumsal devrimde* ise iktidar, egemen sınıftan ezilen sınıfa doğru transfer edilmektedir. Öyleyse, politik devrim, toplumsal devrime göre dar kapsamlıdır. Yalnızca yönetenler, egemen sınıflar arasından yer değiştirmektedir. Bu noktada, Engels’in şu vurgusu önemlidir. Engels (2016: 19), iktidara gelen yeni sınıfın veya azınlığın, iktisadi gelişme düzeyinin iktidar yeteneği kazandırdığı azınlık grubu olduğunu belirtmiştir. Bu koşullarda, Pareto’nun elit dolaşımına da elitlerin iktisadi gelişmişlik düzeyleri çerçevesinde bakmak gereklidir.

Karl Kautsky, politik devrim ve toplumsal devrim arasındaki farkı, politik devrimi reform olarak ele alıp ve toplumsal devrimi ise devrim bağlamında kabul ederek tanımlamıştır. Kautsky’e göre (1946: 8); toplumun üstyapısında politika ve adaleti arayan ve ekonomik koşulları değiştiren önlemler *reformdur* [politik devrim y.n.] ve bu değişiklikler toplumun politik ve ekonomik yönetici sınıflarının kontrolü altında sürdürülür. Öteki yandan Kautsky (1946: 8), eğer değişiklik yaratan önlemler, ekonomik ve politik olarak baskı gören sınıftan gelirse, bu sınıf iktidarı ele geçirirse ve politik-adalet sistemini kendi çıkarına uygun dönüştürürse ve yeni bir toplumsal iş birliği kurarsa bu *devrimdir* [toplumsal devrim y.n.]. Bu bağlamda Kautsky, politik devrim ve toplumsal devrimi sınıfsal ilişkiler çerçevesinde ele almıştır. Denebilir ki; dar anlamda politik devrim, sistemde herhangi bir değişiklik yaratmamaktadır ancak geniş anlamda toplumsal devrim toplumsal yapıyı temelden dönüştürmektedir.

Alexis de Tocqueville, Fransız Devrimi üzerinden politik devrimi belirlemiştir. Tocqueville’e göre (2011: 142); politik devrimde, kurulu kanunlara karşı çıkanlar inançlara saygılı davranmışlardır ve dini eleştirenler aynı zamanda doğayı ve tüm güçlerin düzenini değiştirmeye çalışmamışlardır ve var olan anayasayı yukarıdan aşağı değiştirmişlerdir. Böylece, Tocqueville (2011: 142), en büyük toplumsal isyanlarda bile istikrar noktası bulunduğunu vurgulamıştır. Tocqueville de politik devrimin dar kapsamını ve toplumsal yapıyı kökten değiştirmedini belirtmiştir.

Theda Skocpol’da politik devrim ile toplumsal devrim arasındaki farkları vurgulamıştır. Skocpol’a göre (2008: 4); *toplumsal devrimler*, hızlı olmakla birlikte toplumun devlet yapısında ve sınıf yapılarında temel dönüşümler yaratan ve aşağıdan sınıf temelli devrimlerdir. Yine Skocpol (2008: 4), *politik devrimlerin* devlet yapılarını dönüştürdüğünü ancak toplumsal yapıda

değişikliğe yol açmadığını ve sınıf çatışması yoluyla gerçekleşmesine gerek olmadığını belirtmiştir. Toplumsal devrim ile politik devrim arasındaki fark, toplumsal devrimde sosyal ve politik değişimin eş anlı olması ve politik devrimde buna gerek olmamasıdır (Skocpol, 2008: 4). Skocpol da, diğer düşünürler gibi toplumsal devrimin toplumsal yapıda yarattığı dönüşümü ve politik devrimde sadece üstyapıda değişimin olduğunu savunmuştur.

Hal Draper’e göre (2011: 18); eğer iktidarda liderlik, iktidar biçimleri veya üst yapıda değişimler varsa bu dönüşüme *politik devrim* denilebilir. Ancak dönüşüm, iktidarın yeni sınıfa transferine yol açıyorsa, üretim tarzı veya toplumsal sistemde temel değişikliğe neden oluyorsa bu devrime *toplumsal devrim* denilmektedir. Bu bağlamda, sosyal devrimin, politik devrimden program anlamında daha geniş bir perspektife sahip olduğunu ve toplumsal yapıyı bütünüyle dönüştürdüğünü ileri sürebiliriz. Marx ise bu çalışmanın öznesi konumunda ele alınan Pareto’ya göre daha geniş kapsamlı bir toplumsal devrim anlayışına sahiptir.

Bu çerçevede, politik devrimlerin programının, katılan sınıfların ve sonuçlarının, toplumsal devrime göre dar kapsamlı olduğu görülmektedir. Politik devrimlerde genelde egemen sınıflar içerisinde yer değiştirme -iktidar ile ilişkileri çerçevesinde- görülürken, toplumsal devrimlerde egemen sınıf ile ezilen sınıf arasında iktidarı ele geçirme açısından farklılaşma söz konusu olmaktadır. Politik devrim, toplumsal yapının politika ve ideoloji gibi üst yapılarında değişim yaratırken, toplumsal devrim, ekonomi alt yapı ve politika, ideoloji üst yapı bağlamında tüm yapıda yeni bir yapılanmaya gitmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, Pareto’nun elitlerin dolaşım kuramının, egemen sınıflar içerisinde bir değişimle birlikte politik devrime vurgu yaptığı ifade edilebilir.

Vilfredo Pareto’nun Elitlerin Dolaşımı Kuramı

Pareto, toplumun daima seçkinler tarafından yönetildiğini belirtmiştir. Marksizmin yönetici sınıf ve sınıf kuramına karşı Pareto, liberal kurama uygun olarak seçkin anlayışını savunmuştur. Seçkinin Marksist kuramdan farkı, aynı sınıf içerisinde bile seçkinlerin konumunun değişebildiğidir. Dolayısıyla Pareto, sömürü değil tahakküm ilişkilerine odaklanmıştır. Pareto’ya göre;

“Kısa aralıklar dışında insanlar her zaman bir seçkin azınlık tarafından yönetilmişlerdir. Seçkin (elite) kelimesini en güçlü, en enerjik ve kötülük kadar iyiliği de yeteneği olan anlamında, etimolojik bağlamı içinde kullandım.” (Pareto, 2018: 35).

Pareto, alıntıda görüldüğü gibi seçkini, güç, enerji ve ahlaki bir biçime dayandırmıştır. Bu bağlamda seçkin, nesnel değil öznel bir fenomendir. Seçkin etkisini, ekonomi, politika ve ideoloji gibi toplumsal kertelerden değil doğuştan sahip olduğu öznel karakteristik özelliklerinden almaktadır. Pareto seçkini şu şekilde tanımlamıştır;

“Pratik bir zekâ, yüksek ahlak standartları ve eğitim...bunlar tam olarak seçkini geri kalan insanlardan ayıran özellikler değil midir?” (Pareto, 2018: 80).

Ancak Pareto, kendisiyle çelişir bir şekilde, kuramının öznel değil nesnel fenomene dayandığını belirtmiştir. Bu, Pareto’nun kuramının çelişik bir yapıda olduğunu göstermektedir. Pareto, kuramını şu şekilde ifade etmiştir;

“Pantaleoni dikkatini öznel fenomene yöneltmiştir bense nesnel fenomene” (Pareto, 2018: 35).

Pareto, seçkinleri statik değil dinamik olarak kavramaktadır. Bir seçkin ortaya çıktıktan belli bir süre sonra yeni bir seçkin varlık kazanmakta ve eski seçkinin yerine geçmektedir. Böylece, Pareto’nun elit dolaşımı kuramının temelleri kuramsallaştırılmaktadır. Ancak Pareto, seçkinlerin toplumsal kökenleri için bir şey söylememektedir ve sadece içinde bulunduğu grubun en zeki, akıllı, ahlaklı kesimleri olduğunu ileri sürmektedir. Yine Pareto, seçkinlerin

dolaşımının toplumsal yasa gereği değil doğal yasanın bir sonucu olduğunu savunmaktadır. Pareto, seçkinlerin dolaşımını aşağıdaki şekilde belirtmektedir;

"Oysa önemli doğal bir yasa nedeniyle seçkinler sürekli bu halleriyle devam edemez, tükenirler. Bu yüzden insanlık tarihi seçkinlerin durmadan devam eden yer değiştirme tarihidir. Biri yükselirken diğerinin alçalması gibi...Bu gerçek bir fenomendir fakat bize başka biçimde gözükebilir." (Pareto, 2018: 35).

Pareto, seçkinlerin dolaşımında eski seçkinin tasfiyesi ve yeni seçkinin gelişi arasındaki geçiş döneminde dini duyguların yükselişine dikkat çekmiştir. Ancak dini duygular sadece din değil aynı zamanda ideolojik bakış açısıdır. Pareto dini, geniş perspektiften ideoloji olarak ele almıştır.

"En yüzeysel çalışma bile son yıllarda uygar uluslar içerisinde dini duyguların arttığını ve hala yükselmekte olduğunu göstermektedir. Bu sadece Hristiyan mezhepleri şeklindeki dini formlara yarar getirmedir, ayrıca kendini sosyalizmde gösteren dini duygulara, yeni bir düzene enerji verdi." (Pareto, 2018: 40).

Yine Pareto, ideolojinin yükselişini şu sözlerle belirtir;

"Spiritüalizm, okültizm ve diğer benzer boş inançlar dini duyguların genel olarak artmasıyla birlikte çok sayıda takipçi kazanır ve yükselişe geçer." (Pareto, 2018: 47).

Dini duygular ve ideolojinin yükselişinden sonra sıra eski seçkinin düşüşüne gelmektedir. Pareto, psikolojik yaklaşımdan hareketle eski seçkinin düşüş anında ruh halinden bahsetmiştir. Eski seçkin, bir yandan ılımlı ancak diğer yandan açgözlüdür. Şöyle ki;

"Bir seçkin düşerken eş zamanlı olarak kendini gösteren iki işaretten söz edebiliriz.

1-Düşen seçkin daha yumuşak, ılımlı ve kendi gücünü kullanmaya daha az eğilimli olur.

2-Diğer yandan, açgözlülüğünü ve başkalarının mallarına olan hırsını kaybetmez, mümkün olduğunca gayrimeşru yollardan zimmete geçirme ve ulusal mirası gasp etme eğilimindedir." (Pareto, 2018: 60).

Pareto, elitlerin düşüş anında insancıl davrandığını ancak bunun bir aldatmaca olduğunu ve sadece düşüşü engellemek için taktiksel bir hareket olduğunu belirtmiştir. Ona göre;

"Seçkinler düşüşleri esnasında insani duygular ve merhamet sergilerler fakat bu iyilik bir zayıflık olmamak koşuluyla gerçeğe göre daha aldatıcıdır." (Pareto, 2018: 72).

Pareto, liderliğin halkta olduğu düşüncesinin bir yanılsama olduğunu ve aslında liderin yükselişe geçen yeni elitlerin olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla yöneten, lider değil daima elitlerdir.

"Bugün egemen sınıfın öncüsünün halk olduğuna inanmak bir hatadır. Öncü konumunda olanlar -ki bu çok farklı bir sorundur- halka dayanan yeni ve gelecek seçkinlerin bir kısmıdır." (Pareto, 2018: 76).

Yükselişe geçen yeni seçkinler, eski aristokrasi içerisinde çıkan burjuvalardır. Dolayısıyla Pareto'ya göre; yükselen elitler, daima, eski sınıfın içerisinde çıkan devrimci liderlerdir.

"Yeni seçkinlerin politik liderlerinin neredeyse istisnasız burjuva olmaları ve ahlaki anlamda karakterleri çökmüş olan ama zekâları öyle olmayan eski aristokrasi sınıflarından ortaya çıkmaları da dikkat çekicidir. Bu durumu ortaya çıkaran şey ise, burjuva sınıfının en başarılı, yetenekli kesimlerini, kim olursa olsun düşmanlarının safına geçmeye mecbur eden burjuvanın kötü davranışlarıdır. Böylece egemen sınıf daha da zayıflar. Bunun sonucunda da yoksullaşır ve en güçlü, en ahlaklı ve en dürüst adamlarını kaybeder." (Pareto, 2018: 77).

Yeni elitler, pratik, açık ve kesin realist bir yaklaşım tarzına sahiptir. Bu, eski elitin kaybettiği özelliklerdir.

"Onlarda sizi çarpan, dikkatinizi çeken özellikler pratik bir zekâ, açık ve kesin gerçekçi bir yaklaşım tarzı, başarılı bir çabayla sonuç veren sağlam bir sağduyudur. Bu özellikler kesinlikle, yok olmak üzere olan eski seçkinde kaybolan özelliklerdir." (Pareto, 2018: 80).

Elit, bir sınıf değildir. Aksine elit, sınıflardan oluşan bir yapıdır. Dolayısıyla heterojen bir yapıya sahiptir.

"Hiçbir zaman kesin olarak tek bir seçkin sınıfı yoktur. Seçkini birlikte meydana getiren çeşitli sınıflar vardır." (Pareto, 2018: 80).

Sonuç olarak; Pareto, elit dolaşımı döngüsünün sonsuz olduğunu ve toplumların hayatında elitlerin, zekalarıyla, gerçekçilikleri ile varlıklarının yönetim işlevini sürdürmek için olduğunu ve bu durumun değişmeyeceğini belirtmiştir. Ancak, her iktidara gelen elit, varlığını sonsuza kadar süreceğini düşünmekte ancak gelişmelerle birlikte yeni elitin yükseldiği ve eski eliti tasfiye ettiğini ileri sürmüştür. Bu döngü değişmeyecek bir şekilde sürekli devam etmektedir. Tarih, bir yanı sıra, elitler mezarlığıdır. Bir elit doğar, yükselir, eski elitin yerini alır, düşüşe geçer ve yeni elit iktidara gelir.

Elitlerin Dolaşımı Teorisinde Politik Devrimin İzleri

Pareto, iktidarda veya iktidar karşısı hareketlerin güç kullanmak yoluyla olabileceğini ön görmüştür. Bu bağlamda seçkin dolaşımı, zor kullanmadan gerçekleşmemektedir. Bu biçimiyle Pareto, seçkin değişiminin bir tür politik devrim olduğunu zımni olarak kabul etmiştir. Pareto'ya göre;

"Böyle bir devrim eğer eski seçkinler güçlü ve aynı zamanda hoşgörülü ve bilge olsalardı kansız olabilirdi." (Pareto, 2018: 37).

Başka bir açıdan Pareto, seçkin değişimi sırasında eski ve yeni seçkinlerin durumunu devrimci bir durum olarak tasvir etmiştir. Bir yandan eski seçkin ve iktidarı zayıflamıştır ancak diğer yandan yeni seçkin zor kullanmaya eğilimlidir. Bu anlamda bir politik devrimin koşulları oluşmuştur. Marksist devrim teorisinde ikili iktidar dediğimiz bir durum söz konusudur. Eski seçkin ve yeni seçkin iki farklı iktidar odağı haline gelmiştir. Değişim zor içermektedir. Pareto bu durumu şu şekilde kuramsallaştırmıştır;

"Fakat değişim eski seçkinler için daha çok gözyaşı ve daha fazla kana mâl olacaktır. Çünkü eski seçkin bir yandan deliliğe düşerek silahsızlanır ve aptalca hümanist konuşmalarla gücünü kaybeder, öbür yandan yeni seçkini destekler ve böylece onu ayağa kalkmaya ve savaşmaya zorlar." (Pareto, 2018: 37).

Pareto, politik devrim sürecine, eski ve yeni seçkinin psikolojik durumu üzerinden bir analiz geliştirmiştir. Eski seçkinin baştan savaşı kaybettiğini belirterek yeni seçkinin dinamizmini vurgulamıştır. Pareto, bu durumu şu şekilde tasvir etmiştir;

"Yeni seçkin, güç ve enerji doludur, eski seçkin ise çözülmüştür. Yeni seçkin atılgandır, cesurdur ve "sınıf çatışmasını" açığa vurur. Eskisi çocukça, "dayanışmayı" metheder. Yumrukların karşısında başını eğer ve bu yumruklara aynı şekilde karşılık vermek yerine sadece teşekkür eder." (Pareto, 2018: 84).

Pareto, politik devrim sürecinde, yeni gelen elitin, iktidarı ele geçireceğini açıkça söylemediğini bunun yerine çoğunluğun yararı için mücadele ettiğini ifade eder. Ayrıca politik devrim gerçekleşip, yeni elit iktidara gelince eski elit üzerinde tahakküm kurduğunu açıklar. Pareto'ya göre;

"Eskilerin yerine geçmek için çabalayan veya sadece gücünü arttırmak isteyen yeni seçkinler böyle bir niyetleri olduğunu açıkça kabul etmezler. Bütün bu baskının liderliğini üstlenmek yerine, kendi iyiliklerinin değil, çoğunluğun iyiliği peşinde koşacaklarını, bunun büyük bir mücadeleye yol açacağını fakat bu mücadelenin sınırlı bir sınıfın hakları için değil bütün vatandaşların hakları için yapılacağını ilan ederler. Tabii ki yeni seçkinler bir kere zafer kazandıklarında eski dostlarını buyrukları altına alırlar ya da onlara bazı resmi ayrıcalıklar sunarlar." (Pareto, 2018: 35).

Pareto'nun bu görüşünü, Karl Marx ve Friedrich Engels'den aldığı ileri sürülebilir. Pareto'dan çok önce Marx ve Engels bu durumu şu şekilde ifade etmiştir;

“Egemen olmak gayretindeki her sınıf, proletaryanın durumunda olduğu gibi, kendi egemenliği eski toplum biçiminin tamamının ve genel olarak egemenliğin ortadan kaldırılmasını gerektirse de, kendi çıkarını yeniden genelin çıkarı olarak sunmak için -ki başlangıçta bunu yapmaya mecburdur- her şeyden önce politik iktidarı ele geçirmek zorundadır.” (Marx ve Engels, 2018: 41).

Pareto, politik devrim sürecini üç aşamalı bir süreç olarak kavramıştır. Açık bir şekilde materyalist bir görüş yerine idealist bir tutum benimsemiştir. Politik devrimin başlangıcını yükselen dini duygularda bulmuştur. Sonra eski elitin düşüşü ve ardından yeni elitin yükselişiyle süreci tamamlamıştır.

“Fenomeni nesnel bakış açısıyla düşünürsek; gerçeği üç kategori altında sınıflayabiliriz:

1-Krizin tırmanış döneminde olduğumuzu ispatlayan yükselen dini duyguların yoğunluğu.

2-Eski seçkinin düşüşü.

3-Yeni bir seçkinin yükselişi.” (Pareto, 2018: 39).

Pareto, elit değişiminde eski elitin düşüşü ve yeni elitin yükselişini toplumsal psikolojik algısını aşağıdaki biçimde tanımlamıştır;

“Eski seçkinin düşüşü, insani ve fedakâr duyguların yükselişi olarak gözüktür. Yeni seçkinin yükselişi ise âciz ve güçsüzün, nüfuzlu ve kuvvetliye karşı haklı çıkması olarak görünür.” (Pareto, 2018: 39).

Pareto, elit değişiminde, elitlerin nasıl dini duyguları kullandığını ve insanların nasıl bu inançlardan sıyrıldığını şu şekilde vurgulamıştır;

“Yönetici sınıf, halkı kontrol altında tutmak için eski dini inançları kullanmak istemiştir ancak öyle bir şey olmuştur ki, insanlar bu eski inançlardan kurtulmuş ve yenilerine başvurur hale gelmişlerdir.” (Pareto, 2018: 92).

Pareto, elit dolaşımı kuramını açık bir sisteme oturtmuş ve her gelen elitin daha sonra gelen elit tarafından indirileceğini ve bu döngünün sonsuz biçimde süreceğini belirtmiştir;

“Şimdilik yeni seçkin esnek ve her şeye açıktır fakat zaferden sonra, diğerlerinin başına gelen şey onun da başına gelecektir. Zaferinden sonra seçkin daha katı ve kendi içine kapalı hale gelir.” (Pareto, 2018: 87).

Mevcut elitleri Pareto, burjuvazi ve aristokrasiden kalan bakiye olarak tespit etmiştir;

“Hakimiyetini hala sürdüren seçkin, çoğunlukla burjuvalardan ve düşük bir oranda diğer seçkinlerin bakiyesinden oluşmaktadır.” (Pareto, 2018: 60).

Genel hatlarıyla değerlendirildiğinde Pareto, elit dolaşımını bir politik toplum olarak tasvir etmiştir. Eski elit düşer ve yeni elit gelir ve bu süreç belirli bir güç kullanımını gerektirmektedir. Döngü sonsuz gitmektedir. Doğal olarak yaşadığı dönemde, iktidarda burjuva elit bulunurken karşısında yükselen elit olarak işçi sınıfı yer almaktaydı. Rusya örneğinde işçi sınıfının elitleri iktidarı ele geçirmiştir. Ancak Pareto, özellikle burjuva hizipleri arasında döngü değişiminden bahsetmemiştir.

Elitlerin Dolaşımı Kuramının Politik Temelleri

Politik anlamda tarih bilimi, ikili bir yapıya sahiptir; çizgisel ilerleme tarihi ve döngüsel tarih anlayışları. Çizgisel tarih -içerisinde düz çizgisel veya helezonik ilerleme biçimlerini taşır-tarihin ileriye doğru gittiğini savunan, iyimser bir tarih anlayışıdır. Bunun karşıtı olarak tarihin ilerlemediğini ileri süren görüşler özellikle I. ve II. Dünya Savaşları’yla birlikte görünür olmuştur. Öteki yandan tarihin döngüsel olduğunu ileri süren görüşlerin temelinde, tarihin başlangıç noktasına doğru hareket ettiği tezi yer alır. Bu görüş, tarihsel olayların sürekli tekrar ettiğini kabul etmiştir. Her tarih anlayışının politik sonuçları, tarihe makro bakışıyla etki etmektedir.

Peter Burke’e göre (1993: 131); toplumsal değişim modelleri iki tipe ayrılmaktadır -çizgisel ve döngüsel- ve Arap dünyasında İbn-i Haldun ile ortaya çıkan ve Rönesans’ta Machiavelli ile başlayan, Oswald Spengler, Arnold Toynbee ve Vilfredo Pareto’nun sürdürdüğü döngüsel tarih anlayışı birçok tarihçi tarafından benimsenmiştir. Çizgisel veya lineer tarih anlayışı yerine döngüsel tarih anlayışı, toplumların aynı noktaya doğru geri geldiğini ileri sürmüştür. Bu yaklaşım, politik bağlamda, insan özgürleşmesi üzerine politik bir proje sunmamaktadır. Tarihin geleceği nokta; başlangıç noktasıdır.

İleri doğru giden tarih anlayışı iyimser bir tarih anlayışına işaret ederken, liberal ve Marksist yaklaşımlar bu tarih anlayışını benimsemektedir. Aralarındaki fark ise değişimin hızı konusundadır. Fransız Devrimi’nden sonra burjuvazi iktidara gelince liberaller kontrollü bir değişimi savunmuştur. Bunun sebebi iktidarın burjuvazide olması ve kontrolsüz değişimin iktidarı ellerinden alabileceği düşüncesidir. Marksist yaklaşım ise tarihin sonu olarak gördüğü sosyalizm/komünizme ulaşmak için hızlı bir değişimi öngörmektedir. Değişim hızlanırsa tarihin sonu daha hızlı gelecektir. Bunlara karşın muhafazakârlar ise döngüsel bir tarih anlayışı savunmuştur ve tarihin ileri değil geriye doğru gelmesini desteklemiştir. Dolayısıyla değişim, mümkün olduğu kadar yavaşlamalıdır. Bu üç yaklaşımda tarih anlayışları politik değer yüklüdür.

Pareto da döngüsel tarih anlayışını benimsemiştir. Elitlerin dolaşımı kuramını, bu tarih yaklaşımı üzerine inşa etmiştir. Yalnız vurgulanması gereken bir nokta, Pareto, sadece elitlerin dolaşımında değil, toplum ve toplumsal sistemler konusunda da döngüsel yaklaşımı savunmuştur. Pareto’ya göre;

“Sınıflar ve eğilimler birbirleriyle yer değiştirirken, toplumun temel karakteri döngüsel olarak değişir. Bu yönetim sistemlerinin her biri önce refah üretebilir ama sonra çöküş ve çürüme gelir. Bu bakımdan sosyal sistemlerin kaderi canlıların yaşam döngüsüne benzer. Salınım bu dönemlere tekabül eder.” (Pareto, 2016: 96).

Pareto, bütün toplumların, ayrıcalıklı azınlıklar tarafından yönetildiğini belirtmiş ve bu azınlıkların etkin ve güçlü olduğunu savunmuştur (Abraham ve Morgan, 1989: 96). Bu çerçevede Pareto, diğer elit teorisyenleri gibi belirli bir azınlığı toplumun çoğunluğundan ayırmaktadır ve bu yanıyla azınlığın iktidarına, politik anlamda, meşruiyet yaratmaktadır. Toplumsal değişimin, nesnel ekonomik, politik ve ideolojik değişimlerden çok elit denilen ayrıcalıklı kişilerin öznel üstünlüğü üzerinden kurgulanmıştır. Bu yanıyla Pareto, seçkin bir niteliğe sahiptir. Seçkinlik, Pareto için, olanı incelemek değil, aksine olması gerekeni ortaya koymaktır. Bu bağlamda Pareto, normatif bir yaklaşım biçimi üstlenerek, bilim yerine felsefe taraflı bir tutum benimsemiştir.

Joseph V. Femia’ya göre (2006: 70); Pareto, en etkili politikanın zenginler tarafından sağlandığını belirtmiştir ve yönetici elit ile ekonomik elit iç içe geçmiştir. Ayrıca, iktidarın eşit dağılımının ancak bir rüya olduğunu belirtmiştir. Pareto’nun seçkin yan, onun bu durumu haklı bulduğunu göstermektedir. Karl Marx’ın aksine, tarihin sonu ve sınıfsız toplum bir ütopyadır ve sınıflar ve seçkinler daima var olacaktır. Bu yanıyla Pareto, mevcut toplumsal yapıyı meşrulaştırma işlevi yüklenmiştir. Mevcut sistem yöneten elit veya azınlık ile yönetilen halk veya çoğunluktan oluşmaktadır.

Sonuç itibarıyla Pareto, döngüsel tarih anlayışı ve elit yaklaşımı ile hiyerarşik ve değişimin kontrol altında olduğu toplumsal sistem anlayışını benimsemiştir. Toplumsal yapı eşitsizlik üzerine kuruludur ve doğuştan gelen ayrıcalıklarla bu yapı sonsuza kadar sürecektir. Toplumları, her ortaya yeni çıkan sınıfların elitleri yönetmektedir. Toplumsal hiyerarşiyi bozacak toplumsal devrimler yerine Pareto, zımni olarak daha dar kapsamlı politik devrimleri tercih etmiştir. Böylece yöneten-yönetilen ayrımına dayanan toplumsal yapı yeniden

üretilebilecektir. Bu yaklaşımı ile Pareto, doğuştan ayrıcalığa dayanan, insanlar arasında eşitsizliğe vurgu yapan ve hiyerarşik bir toplumsal yapı anlayışını savunan bir düşünce biçimi geliştirmiştir. Bu düşünce biçimi yaklaşımı itibarıyla politik değer yüküldür.

Sonuç

Tarihsel-toplumsal hayat gözlemlendiği zaman devrimsel değişimler görülmektedir. Bazı dönemler köklü değişimler görülürken -Fransız Devrimi, Rus Devrimi gibi- kimi zamanlar daha dar kapsamlı dönüşümler gözlenmektedir. Burada belirleyici olan, toplumsal değişimlerin sınırları ve kapsamıdır. Sınırı geniş olan değişimleri toplumsal devrim ve değişim kapsamı dar olanları ise politik devrim olarak tanımlayabiliriz. Bu kıstas bütünüyle toplumsal yapıda gerçekleşen değişim ve etki alanları ile ilgilidir.

Ayrıca benzer bir tartışma, devrimci öznenin kim olduğudur. Anti-demokratik anlayışlar, değişimin öznesi olarak elitleri gösterirken, demokratik düşünürler değişim öznesini halk olarak kabul etmektedir. Değişimci öznenin kim olduğu sorusu, değişimin politik veya toplumsal tanımlanmasına yardımcı olacak bir durumdur.

Pareto, elitist bir düşünürdür. Pareto’ya göre elitler, zekâsı ve yüksek ahlaki nitelikleriyle halk kitlelerinden ayrılmaktadır. Pareto bu yanıla elitlerin görevinin yönetmek olduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla Pareto, halk kitlelerinin görevinin yönetilmek olduğunu belirtmiştir. Pareto’ya kadar elit kuramcıları, eliti daha statik bir tabaka olarak tanımlarken Pareto, elitlerin sürekli dolaşım halinde olduğunu ve dolayısıyla elitlerin dinamik olduğunu vurgulamıştır. Bu durumu elitlerin dolaşımı kuramı ile kuramsallaştırmıştır. Bir elit doğar, eski elit düşüşe geçer ve yeni elit iktidara gelir. Sonuç olarak eski elit tarihin mezarlığına gider.

Pareto’nun yeni elitleri topluma değişim vaat etmekle birlikte aslında çok köklü değişime geçmemektedir. Dolayısıyla Pareto’nun elit değişimi, bir toplumsal devrim yerine politik devrimdir. Köklü toplumsal değişim değil sınırlı bir değişim göstermektedir. Bunun sebebinin, yeni elitin iktidar olgusunu elinden kaçırmamak olduğu savunulabilir. Böylece yeni elit, değişim vaadini sınırlı tutmakta, eski eliti devirmekte, topluma bunun için birtakım vaatler vermektedir ne var ki iktidara gelince bu değişikliklikle unutulmaktadır.

Politik çerçevede Pareto, döngüsel tarih anlayışını savunmaktadır. Böylece tarih, başlangıç noktasına doğru hareket etmektedir ve elit dolaşımı sonsuz olduğu için bu döngü kırılmamaktadır. Ayrıca toplumlar var olduğu sürece insanları hep bir elit yönetecektir. Buradan hareketle azınlık daima yönetici özne konumundadır. Halk yönetilen nesne pozisyonuna indirgenmektedir. Elitler arasında mücadele tarihin motorudur. Pareto, elitin ve o elitin içinden çıktığı ayrıcalıklı sınıfların bir savunucusu olmuştur. Aslında bu gerçeklik hemen hemen tüm elit teorisyenleri için geçerli bir durumdur. Çıkan sonuç şu ki, halkın bu haliyle bu haliyle kendi kendisini yönetemeyeceğini savunmuşlardır.

Kaynakça

- Abraham, F. ve Morgan, J. H. 1989. *Sociological Thought From Comte to Sorokin, Marx, Spencer, Pareto, Durkheim, Simmel, Weber, Mannheim*, Wyndham Hall Press
- Burke, P. 1993. *History and Social Theory*, New York: Cornell University Press
- Draper, H. 2011. *Karl Marx’s Theory of Revolution*, Aakar
- Engels, F. 2016. “Giriş”, *Fransa’da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850*, ed. Karl Marx, çev. Erkin Özalp, İstanbul: Yordam
- Femia, J. V. 2006. *Pareto and Political Theory*, Routledge

- Kautsky, K. 1946. *The Social Revolution*, trans. A. M. ve May Wood Simons, Charles H. Kerr & Company
- Marx, K. ve Engels, F. 2018. *Alman İdeolojisi*, çev. Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok, İstanbul: Kor
- Pareto, V. 2016. *Demokrasinin Dönüşümü*, çev. Kadir Zeki Tezer, İstanbul: Pinhan
- Pareto, V. 2018. *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü*, çev. Merve Zeynep Doğan, Ankara: Doğu Batı
- Skocpol, T. 2008. *States and Social Revolutions A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge University Press
- Tocqueville, A. D. 2011. *The Ancien Regime and the French Revolution*, trans. Arthur Goldhammer, Cambridge University Press

Araştırma Makalesi

Markets and Economic Institutions: Is New Economic Sociology a Serious Contender?

Piyasalar ve İktisadi Kurumlar: Yeni Ekonomik Sosyoloji Ciddi Bir Rakip Mi?

İhsan Ercan SADI¹

Abstract

This paper attempts to evaluate the contributions of mainstream economic sociology on its reconceptualization of markets and economic institutions. By doing so, it discusses whether new economic sociology can be a serious contender to conventional economic thinking. After critically reviewing a selected set of ideal-typical works from the field, ranging from embeddedness/network and field analyses to performativist accounts, it reaches the conclusion that the new economic sociology cannot pose a serious threat to the conventional way of doing economics-- largely due to the fact that both intellectual traditions share a great deal of common understanding of power relations in society. For the new economic sociology to elevate itself from a mere equivalent of imperfect competition in economics, it should rather benefit from a long tradition of scholarly work in political sociology; and institutionalist accounts within the very sub-field itself seem to be the main valid candidate to pursue such a course of action.

Keywords: Market Structure, Imperfect Competition, Status, Transaction Cost Approach, Social Constructivist View of Economic Institutions, Network Forms of Organization.

Jel Codes: B52, D85, L14, Z13.

Öz

Bu makalede, yerleşik ekonomik sosyolojik yaklaşımın piyasaları ve iktisadi kurumları yeniden kavramsallaştırmasına katkısını değerlendirmeyi ve “yeni ekonomik sosyoloji”nin geleneksel iktisadi düşünceye ciddi bir rakip olup olamayacağını tartışmayı amaçlıyoruz. Bu maksatla, “yeni ekonomik sosyoloji”nin toplumsal iç içe geçmişlik (embeddedness)/toplumsal ağlar (networks) ve Bourdieucu alan çözümlemelerinden (field analysis) performativist açıklamalara varana değin bir dizi ideal-tipik çalışmasını eleştirel bir şekilde inceleyip her iki entelektüel geleneğin de toplumdaki iktidar/güç ilişkilerini benzer bir şekilde kavrayıp olmasından dolayı, ekonomik sosyoloji alt-alanının mevcut haliyle geleneksel iktisadi düşünme biçimlerine ciddi bir tehdit oluşturmadığı sonucuna varıyoruz. “Yeni ekonomik sosyoloji”nin yerleşik iktisadi düşüncede zaten kabul görmüş olan “eksik rekabet” anlayışının salt bir eşdeğeri olma konumundan ayrışabilmesi için, toplumsal bilimlerde köklü bir geçmişi olan siyaset sosyolojisinin kuramsal yaklaşım ve kavramsal çerçevesinden faydalanması gerektiğini iddia ediyor; ve alt-alanının kendi içindeki kurumsal çalışmaların bu yönde atılacak adımlar için iyi bir başlangıç zemini sunabileceğini göstermeye çalışıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Piyasa Yapısı, Eksik Rekabet, Statü, İşlem Maliyeti Yaklaşımı, İktisadi Kurumlara Toplumsal İnşacı Yaklaşım, Toplumsal Ağ Biçimlerine Dayalı Örgütlenme.

Jel Kodları: B52, D85, L14, Z13.

¹ Independent Resercher. E-mail: iercansadi@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7738-4685>

1. Introduction

It can be argued that one of the core pillars of work in economic sociology has been built around the emphasis on the necessity to reconceptualize "markets" to offer a plausible alternative to neoclassical economics. According to this tradition, economists misrepresent market affairs in their conventional thinking, largely due to their failure to take into account various social relationships that are necessarily inherent in market processes, such as the roles of prestige, trust and status; various social forms of capital that give the upper hand to their possessors; power struggles firms engage with each other to receive the state's favor, to name a few. This endeavor has been accompanied with efforts to correct the conventional economic thinking on institutions. In this paper, I aim to investigate how the New Economic Sociology (NES) attempts to distinguish itself from mainstream economics, as well as whether it can overturn the conventional economic thinking. In order to do so, in the first section, I examine a selected set of exemplary works from mainstream economic sociology on the notion of market, ranging from the embeddedness approach to the field analysis. The argument of the first section is that although economic sociological contributions bring about partial novelties to the analysis of markets, they still largely end up sharing the main premises with the arguments posed by the framework of imperfect competition in the conventional economic thought with its neo-institutionalist modifications, and thus remain insufficient as a serious alternative. This is mainly due to the reason that both frameworks characterize power relations similarly in their accounts. In the second section, then, I will investigate the works from another strand in economic sociology that prioritize the explanatory superiority of power relations as the main constructive force in the analysis of economic institutions. It is the argument of this paper that such an institutionalist path can be a valid contender to the mainstream comprehension of markets, since it convincingly shows that economic institutions are not necessarily the most efficient outcomes to economic problems, contrary to how conventional economic thought grasps those. This paper will conclude by pointing out some of the pitfalls the institutionalist path contains, since it still suffers from its overwhelming focus on the interpersonal and situational dimensions of power, while largely dismissing the structural dimension.

2. The Notion of Markets in New Economic Sociology

With the institutionalization of neoclassical economics as the orthodoxy of the discipline,² the scope of the field was narrowed down "in terms of both space and time" (Özveren, 1998: 471): as for the temporal dimension, the long-term dynamic analysis was replaced with a short-term static one; and as for the spatial dimension, the holistic study of historical societal institutions devolved into a mere analysis of "the supreme optimality of the market" (Shaikh, 2016: 4). Equating the notion of "market" with that of "economy", neoclassical economics thus establishes the boundaries of the economic study

as an abstract realm of impersonal exchange of homogenous goods by means of voluntary transactions on an equal basis between large numbers of autonomous, fully-informed entities with profit-maximizing

² The term "neoclassical economics" was first coined by Thorstein B. Veblen. He criticized Alfred Marshall and his colleagues "for having not parted with two quint essential presuppositions of their forefathers, namely a strict adherence to a hedonistic conception of man as the economic agent, and an exclusive focus on equilibrium-centered frame of analysis" (Özveren, 1998: 471).

behavioral motivations and able to enter and leave freely (Harriss-White, 1995: 87).

In such a conceptualization, there exists no room for three vital phenomena of social reality, all of which are germane to institutions: time, uncertainty and power (Sadi, 2008: 731-40). Many criticisms to such an understanding of markets as *friction-less constructs* came initially from within the economics discipline itself; yet, instead of re-defining the market proper, such critical-minded economists often posed their corrections by easing the assumptions held by the mainstream.³

Being one of the pioneers of the embeddedness approach, which would later become the core of the NES analysis, Harrison White (1981), in contrast, developed an alternative conception of markets in his seminal paper, *Where do Markets Come From?*, by particularly asking how markets acquire their own structures. White starts his criticism by pointing out that conventional economic analysis is one of "pure theory of exchange", because it dismisses the fact that "markets are self-reproducing social structures among specific cliques of firms and other actors who evolve *roles* from observations of each other's behavior" (1981: 518; emphasis added). This re-definition is proposed to add two properties of crucial importance to the conception of markets. First, instead of analyzing firms as taking decisions independently as in the conventional economic analysis, in this reconceptualization, producers *watch each other*. Second, contrary to the mainstream understanding of firms as being identical to each other, White's definition suggests that there is a "market schedule", which is determined by the production decisions that are taken by self-reproducing cliques of firms that seek stability by establishing "role structures" (i.e., they strive to create or fill in a market niche so as to secure stable outcomes) in order to cope with uncertainty which emanates from competitive forces within the market. In this framework, the market structure is operationalized by White as $W(y)$; where revenue (W) is analyzed as a function of volume of production (y). Moreover, the nascent market situation can sustain itself only as long as cost structures match taste structures (i.e., with the appreciation of products by buyers), where each of these is ranked by quality. He further argues that markets gain their structures (e.g., paradox, grind, crowded, or explosive markets) by recourse to their corresponding market schedules. To sum up, White's contribution is to offer an alternative understanding of markets that are socially constructed by firms whose decisions not only create, but are also embedded in, sequentially ordered market schedules (White, 1981; see also Swedberg, 2005 and Knorr-Cetina 2004).

White's conception of markets as reproducible role structures is further elaborated by Joel Podolny (1993), who shifts the focus of analysis from *roles* to *status*-positions. In other words, Podolny's main concern is not to spell out a typology of different market structures as White does, but it is to investigate how a producer's status-position within *a* market affects its costs, revenues and prices. Defining status as "the perceived quality of [a] producer's products in relation to the perceived quality of that producer's competitors' products", Podolny also takes status as a *signal* of the underlying quality of a firm's output (1993: 830-1). The crucial point in this definition is that, since *perceptions* form the basis of status, the linkage between a signal and what it is supposed to manifest, namely quality, is often loose. The existence of such a loose linkage has two main implications. First, firms can have a control over their status -at least to

³ Due to space limitations, I cannot elaborate such corrections here. One can refer to Sadi, 2021 and Sadi, 2022 for a more detailed account.

some extent- independent of the changes in the quality of their products: by manipulating consumer's perceptions via other social and economic variables such as their network relations, advertisements, market shares etc. Second, and more importantly, high-status firms can bend the rules of competition, and secure stable outcomes by benefitting from hierarchies that establish the market order via varying status positions. That does not mean to suggest that high-status firms are not concerned with the quality of their goods. Rather, it suggests that, controlling for the quality of the good, those producers with higher statuses always enjoy a more competitive position in the market by internalizing advertising costs, transaction costs, financial costs, and to some extent even labor costs.

Three conclusions can be derived from Podolny's analysis of markets as a reproducible status-order. First, *status as a social construct* does have an impact on economic outcomes. Second, because production decisions are fundamentally shaped by status and identity concerns, firms can set and sustain mark-up prices above competitive market price levels—though, note that, not in order to drive their competitors out, but to secure their status-positions within the market proper.⁴ Last, and relatedly, in the absence of an exogenous shock, market hierarchies are stable and self-reinforcing even in the presence of high-status firms that enjoy profit rates significantly above average competitive levels.

Podolny recognizes the static nature of his account. He also acknowledges the fact that low-status firms can "attempt" to replace high-status firms, or change the status order entirely; while such an attempt would expose them to "vagaries and uncertainties that they would not otherwise have to face" (1993: 846). How, when and why they would take the decision to make this "attempt" is not clear in his account, though. Moreover, although he also points out the "complex role of innovation in status-based competition" as an important factor to bring out change, he does not analyze the conditions under which these innovations are systematically introduced (1993: 867-8). In other words, since price-cutting strategies are not the only available weapons to firms, and since -even in the presence of "bidding-wars"- prices can be manipulated via non-economic factors, there exists no systematic pressure on firms that are endogenously generated within market processes to introduce more efficient production techniques and applications. Innovations rather appear as exogenous factors whose conditions are left unexplained in Podolny's framework.⁵

⁴ In order to answer the question why high-status firms do not use their status-position to drive out lower-status firms of the market so as to monopolize the entire field, he suggests: "[t]o the extent that a higher-status producer attempts to expand into the position of a lower-status competitor, it changes its reputation and thus alters the cost-and-revenue profile that provided it with the initial advantage. As a result, just as status processes help reproduce

inequality by constraining those at the bottom of the status hierarchy, so status processes also place limits on the higher-status producer's expansion into the lower end of the market" (1993: 845).

⁵ Quite interestingly, Richter criticizes Podolny for not having attacked the conventional economic analysis as powerfully. He suggests that "[Podolny] supplements Burt's interpretation of competition as a struggle of actors for profitable positions within a market network by adding the advantages of 'status improvements' to Burt's 'information benefits' and 'control benefits'. [Instead, he could have argued that], if status and product quality are loosely linked and if producers' market status can be cultivated by other means than only costly quality improvements, then producers of a 'status-prone culture' may find it more profitable to invest in the promotion of their market status instead of in quality improvements of their products" (2008: 173). I think Richter's criticism is unwarranted. Podolny's analysis implies precisely what Richter thinks is missing in his account.

In an effort to develop an analysis which situates firms relationally to all other agents, Pierre Bourdieu (2005: 75), likewise, offers a metaphor of the *field*: "the weight (or energy) associated with an agent, which undergoes the effects of the field at the same time as it structures that field, depends on all the other points and the relations between all the points, that is to say, on the entire space". In this relational field structure, what determines the relative weight of each agent, or in other words, what gives power to each agent in order to keep the ongoing struggle for domination over the field is characterized by various forms of capitals they possess: financial capital, cultural capital, technological capital, juridical and organizational capital, commercial capital, social capital, symbolic capital, and etc. to name only a few (!).⁶ Capital, in this regard, is operative "both as weapons and as stakes in the struggle to gain ascendancy over those fields" (Emirbayer & Johnson, 2008: 11). Since any given firm would necessarily differ from all other firms in the field in terms of the volume and composition of the capital it possesses, this would imply that outcomes of economic processes are determined by how effectively each firm utilizes its own capital at a specific point in time. To overcome such indeterminacy, Bourdieu (2005: 79-81) suggests that three factors are prominent: the size of the firm (since it is usually associated with the amount of capital they possess); timing of the firm's entry into the field (first movers are usually the ones that set the terms); and lastly, the firm's established ties with the state (to win over the "competition for power over state power"). To complete his analysis, Bourdieu further elaborates on what bridges the structural positions of firms [*the field*] with the struggles for position-takings [*various forms of capital*], namely the role of agency, by offering a theory of what he calls *habitus*. I could not find a satisfactory definition of the notion of habitus, but Dobbin (2008: 58) suggests that "for Bourdieu, habitus is more than simply worldview in the classical sociological sense, but worldview is probably the closest approximation".⁷ In this way, according to Bourdieu, "social agent is a collective individual or a collective individuated by the fact of embodying objective structures" (2005: 84). In short, markets in Bourdieu's (2005: 81) account are defined as:

the totality of relations of exchange between competing agents, direct interactions that depend ... on an "indirect conflict," or, in other words,

⁶ Bourdieu's (2002: 281) account of various forms of capital resembles Weber's analysis, rather than that of Marx: "the capital, in the sense of the means of appropriating the product of accumulated labor in the objectified state which is held by a given agent, depends for its real efficacy on the form of the distribution of the means of appropriating the accumulated and objectively available resources; and the relationship of appropriation between an agent and the resources objectively available, and hence the profits they produce, is mediated by the relationship of (objective and/or subjective) competition between himself and the other possessors of capital competing for the same goods, in which scarcity – and through it social value – is generated". The crucial difference between Bourdieu's analysis and Marx's analysis is that, as exemplified with the above citation, according to Bourdieu what creates inequality is not the exploitation of the labor's surplus within the production process by the capitalist, but the domination over others by those agents with appropriate forms of capital within the field via monopolizing resources and utilizing exclusionary mechanisms to block their access. In other words, various forms of capital in Bourdieu's framework do not have their capitalists, but only their bearers.

⁷ Emirbayer and Johnson's cites Bourdieu's definition as follows: "the durably installed generative principle of regulated improvisations" – a definition which does not say much to me. Their own description of the notion is more intelligible: "a system of dispositions conditioned by social origins and subsequent trajectories [that] gives rise to a sense of the possible position-takings, that is, to the "space of possibles" open to that person in a given field of practice (2008: 27). If I am not misunderstanding, the reason to create the entire jargon is to avoid simply repeating what Marx (1978: 595) once brilliantly put in just one, extremely clear sentence: "Men make their own history, but they do not make it as they please; they do not make it under self-selected circumstances, but under circumstances existing already, given and transmitted from the past".

on the socially constructed structure of the relations of force to which the different agents engaged in the field contribute to varying degrees, through the modifications they manage to impose upon it, by drawing, particularly, on the state power they are able to control and guide.

Thus, Bourdieu's conception of markets as field struggles suggests that, in order to understand the notion of competition within a market, one should take into account not only how firms exert power both onto each other and on the structure of the market (which, in a "hermeneutic circular" manner, determines how firms wield power in turn), but also how personal and organizational habitus characteristics match the positions in the field of the agents that are endowed with it. Lastly, since hierarchies within the market as a field tend to reproduce themselves, Bourdieu contends that "changes within a field are often linked to changes in the relations with the *exterior to that field*" (2005: 80; emphasis added).

Conceptualizing *markets as politics* and putting more emphasis on how change is realized in the formation, stability, and transformation stages of markets, as well as discussing how markets are embedded in broader social structures in such a way to show that markets and states are intimately linked, Fligstein (1996) offers almost an identical analysis to that of Bourdieu, while perhaps making it more intelligible.⁸ To start with, similar to Bourdieu, Fligstein also sees market processes as both internal firm power struggles and the power struggle firms engage with each other. Second, he sees state-intervention as foundational to the formation of markets since states establish property rights, governance structures and conceptions of control to create and enforce rules of exchange. The main argument of Fligstein's paper is that "the social structures of markets and the internal organization of firms are best viewed as attempts to mitigate the effects of competition with other firms" within three phases of market development; namely formation [emergence], stability and transformation [crisis] stages (1996: 657-8). Again, similar to Bourdieu's distinction between leaders and challengers, Fligstein classifies firms within two broad categories as well: i) incumbent firms, that set the terms of conceptions of control; and ii) challenger firms, that submit their actions to the conceptions of control that are set by incumbent firms, and strive to find a market niche in order to secure gains. Basing upon these premises, he develops several testable hypotheses, but I will elaborate here the ones that are most related to the conception of markets. He argues for instance that market competition "exact its greatest toll" when a new market is first created, due to "market's lack of social structure or conception of control" (Fligstein, 1996: 665). As markets get mature and gain stability, on the other hand, competition loses its regulating power, since "in markets with stable conceptions of control, there is a great deal of agreement by market participants on the conception of control and the status hierarchies and strategies it implies" (1996: 667). In such stable markets, similar to White's, Podolny's and Bourdieu's claims, Fligstein also suggests that both incumbent firms and challenger firms watch the actions of incumbent firms since these are the ones which would reproduce status hierarchies by reinforcing governing conception of control. Lastly, when crisis hits, incumbent firms begin to lose the control over competition and fail. Interestingly, and as it is common to all other ideal-typical economic sociological work I examine here, Fligstein also argues that "transformation of existing markets results from *exogenous* forces: invasion, economic crisis, or political intervention by states" (1996: 669; emphasis added).

⁸ Interestingly, nowhere in this article he refers to any of Bourdieu's works.

Before moving on, the stark contrast between Schumpeter's understanding of market competition with that of the NES strand dealing with the reconceptualization of markets in general, and that of Fligstein in particular, needs to be emphasized. It is worth first to point out the similarities between the two approaches. As Foster (1986: 69) points out: "under conditions of oligopolistic rivalry, competition is, to use Schumpeter's term, "co-respective", each firm carefully taking into account the price, output, and investment strategies of its major oligopolistic (or monopolistic) competitors".⁹ In Schumpeter's own words (1994: 90), "old concerns and established industries, whether or not directly attacked, still live in the perennial gale. ... [there is also] in the case of industries that have sown their wild oats but are still gaining and not losing ground, such a thing as orderly advance". However, he does not forget to add that --this is the point where his analysis differs from the ideal-typical scholarly work of the NES--:

No firm which is merely ran on established lines, however conscientious the management of its routine business may be, remains in capitalist society a source of profit, and the day comes for each when it ceases to pay interest and even depreciation. ... We visualize new production functions as intruding into the system through the action of new firms founded for the purpose, while the existing or "old" firms for a time work on as before, and then react adaptively to the new state of things under the pressure of competition from downward shifting cost curves (Schumpeter, 1939: 92)

Contrary to Fligstein's argument that competition hits most powerfully in the emergence and crisis phases of market formation, then, Schumpeter's argument leads to the conclusion that technological innovations are originally abrupt when they are first introduced, but they slow down as they are absorbed by other economic agents. In other words, "entrepreneurial profits" sustaining monopoly profits decline as inventions are imitated, lose originality, and reach the zero-profit level; thus the cycle goes on to completion before another entrepreneurial creation is observed: "[entrepreneur's profit] is the premium put upon successful innovation in capitalist society and is temporary by nature-- it will vanish in the subsequent process of competition and adaptation" (Schumpeter, 1939: 103). Schumpeter's analysis then provides two fundamental implications for the study of market order and processes. First, contrary to the notion of stability which occupies the central place both in the neoclassical and NES analyses (Overdevest, 2011), the characteristic feature of disequilibria is "precisely that they recur with some regularity and that they can be absorbed only by means of a distinct and painful process. This is because only some firms carry out innovations and then act along new cost curves, while the others cannot and have merely to adapt themselves, in many cases by dying" (Schumpeter, 1939: 95). Second, as it is inherent in his dis-equilibrium analysis, firms in capitalist markets are always incentivized to introduce innovations; or, in other words, contrary to all ideal-typical works

⁹ Contrary to the claims posed by the NES scholars, the observation that *producers watch each other* was thus not a novel one at all. Many decades before the NES was born, as a matter of fact, a long line of scholars within the monopoly capital school of Marxism based their analysis precisely on that observation (see, Hilferding 1981; Lenin 1999; Baran & Sweezy 1966; Mandel 1975, among others). Yet, monopoly school Marxists were not lone heretics in this respect. Even such giant scholars, ranging from Alfred Marshall to Joseph A. Schumpeter, whose works can be deemed as hostile to Marxist way of thinking had already made this observation (see Marshall 2013; Michaelides & Milios 2005).

within new economic sociology examined here, change in Schumpeter's framework is *endogenous* to the market:

what dominates the picture of capitalistic life and is more than anything else responsible for our impression of a prevalence of decreasing cost, causing disequilibria, cutthroat competition and so on, is innovation, the intrusion into the system of new production functions which incessantly shift existing cost curves ... because the firms which, [are] rushing down along intervals [of decreasing costs], are upsetting existing industrial structure and heading toward monopoly, are in general precisely those which have set up new production functions and which are struggling to conquer their market (Schumpeter, 1939: 85).

If the networks and field analyses offer the reconceptualization of markets from the perspectives of the embeddedness approach and the relational method, performativist economic sociologists are the ones who focus most on the socially constructive effects of the relationship between economic agents and technological processes on economic outcomes.¹⁰ Defining markets as "calculative collective devices" (Callon and Muniesa, 2005: 1230), performativists try to show that markets consist of calculable goods, calculative agencies and calculated exchanges. Although they never analyze where innovations come from, the novelty performativists bring about is due to their dual claims that first, not only humans but objects, techniques and ideas are also embedded in networks of calculative relations (Fligstein & Dauter, 2007); and second, scientific discoveries and economic theories are of the active constituents of the market proper as well. As for the former, Callon and Muniesa (2005) take the transaction within a "microstructure" as a point of departure and argue that those calculative agencies who possess the best equipment would have the most calculative powers, and this is where "asymmetries" originate from. As for the latter, following Callon's assertion of the performativity of economics, MacKenzie and Millo (2003) argue that Black-Scholes-Merton model of option pricing theory showed enormous empirical success for some period of time in financial markets, particularly in Chicago Board Options Exchange, because the model itself provided a guide to traders themselves.

Alongside with others, Swedberg (2004), for instance, claims that Callon's notions of performativity and actor-network theory can provide new economic sociology the necessary equipment to go beyond the nowadays-highly-criticized embeddedness approach in the sub-discipline for its structuralism. I will not provide a separate criticism for the newly emerging and widely acclaimed performativist vein in new economic sociology. Rather, Portes' (2010: 228) fair warnings for the limits of predictive/self-fulfilling prophetic claims of performativism should suffice: "There has been nothing more "performed" than the complex set of derivatives and other instruments on which financial capitalism, investment banks at the forefront, has been based in recent years. Proliferating hedge funds employing mathematical models created their own reality, multiplying many times the value of the original loans. But when the underlying collateral for those loans plunged in value and the debtors defaulted en masse, reality came back with a vengeance. This was a situation that could not be simply manipulated at will".

¹⁰ Although all economic sociologists I examine here hold that the economic reality is socially constructed, the performativist account is the only one that is truly loyal to the *constructivist* tradition in sociology as developed by Berger and Luckmann (1967).

To conclude this section, let me summarize the main premises and findings of the new economic sociological literature on markets as follows. First, the NES takes concrete markets as its point of departure (Swedberg, 2005). Second, it argues that market agents are inter-dependently related to each other via such relational ties as resource dependence, embedded networks, cooptation, flow of information, status-order, trust and so on (Burt, 1995; Uzzi 1996, 1999; Lie, 1997; Beckert, 2009). Third, although cognition and action are contextualized by varying degrees of uncertainty, market rules, power relations, and norms and conventions, etc. (Akerlof 1970; Geertz, 1978; Abolafia, 2001; Biggart & Beamish, 2003);¹¹ especially in the performativist branch of the sub-field, via such "centers of calculation" as "collective hybrids" of humans and technology, actors' strategies (and sometimes even techniques and ideas like economic theories) can mold economic reality in such a way to have a transforming impact on the structure of markets around the actor-networks axis. In short, in the NES tradition, "the market is a social structure in at least three sense: it often consists of patterned exchange, it is influenced by extra-economic affiliations, and it serves as a basis for mutual orientation among economic agents" (Zuckerman, 2003: 562).

These premises lead to the following conclusions. Under conditions of prevailing uncertainty, firms both create and seek stability. This process is manifested in such tactics and strategies as filling market niches, occupying structural holes, reproducing role structures or status order, establishing trust relations via cooperative behavior, creating or appropriating various forms of capitals, trying to secure direct or indirect government cooptation, relying on product differentiation or diversification. As a result, the following predicted outcomes are obtained:

- i) firms are sequentially ordered within the market proper, and those within the upper echelons develop the capacity to influence market price and the ability to set mark-up prices significantly above average competitive market price levels, and instead of price-cutting strategies, they either manipulate the volume of their production, or start to adapt collusive pricing behavior;
- ii) with the increasing market stability, high-status firms employ governing conception of control as a part of their entry-preventing strategies;
- iii) optimally embedding themselves within social networks insofar as they benefit from trust relations, better access to information and joint problem-solving procedures, or by creating or acquiring various forms of capitals, firms persistently enjoy higher profit rates significantly above average competitive levels.

To sum up, with the NES contributions to the reconceptualization of markets, all three dimensions of social reality that are missing in the neoclassical account, namely time,

¹¹ Sociologists in general and economic sociologists in particular tend to over-emphasize the role of conventions in their analysis. In Biggart and Beamish's recent article alone (2003) I did count more than 35 different concepts to identify what can be conveniently called "regularities of action", where they use all of them interchangeably with 'conventions'. I am skeptical for what we gain by such an inflation of concepts: "habits, customs, routines, standard practices, established arrangements, social rules and regulations, routine conduct, manifest and latent rules of conduct, taken-for-granted assumptions and modes of conduct, genre, (rules of) practice, repertoire, and routine, professional standards, professional canon, industry standards, habituated routines, habitualized conventions, habitus, shared views, habituated normativity, largely tacit routinized views, behavior repertoires, organizational codes of conduct, protocols, conventionalized conduct, internalized and naturalized cultural rules, conventionalized behavior, action repertoires, communicative genre repertoires, rules of appropriateness, socially approved scripts, behavioral regularities..."

uncertainty and, to an extent power, can be argued to be brought back to the analysis. However, what they ended up suggesting differs in no significant way from the arguments put forward by the scholars of imperfect competition in the conventional economic analysis with its neo-institutionalist modifications.¹² This is especially due to their treatment of power relations. A more radical thus more appropriate, yet again insufficient, view of power relations can be found in another strand of economic sociology that specifically deals with economic institutions, which I will discuss next.

3. The Notion of Economic Institutions in New Economic Sociology

Acknowledging the fact that "power" is an extremely sophisticated social phenomenon, I will keep my discussion on how new economic sociologists treat power relations specifically be recourse to how they criticize the conventional economic thought on institutions. As such, there exists a literature which is mostly based upon the embeddedness/network relations as well as resource dependencies -and to some extent, cultural- approaches which understand and study *power relations as constructive of economic institutions*. This tradition's main argument is that, contrary to the conventional economic analysis, institutions should be understood *not* as the most efficient responses to economic problems, but rather as an outcome of historical processes on the course of which powerful actors can have an impact, at least to some extent. Population ecology, interlocks research and studies on corporate power can also be seen as extensions of this tradition. Relatedly, especially from neo-institutional perspectives, some of the new economic sociologists studied how state policies create constraints and incentives for firm behavior mainly by establishing the ground rules of economic exchange.

The literature on how conventional economics "discovered" the importance of institutions and thus their necessary inclusion in the analysis is vast, but a few notable examples should suffice for the purposes of this paper. To start with, the critiques from early on to the neoclassical limitations, that emanate from its *one-dimensional view of power*¹³ (which is either ignored or taken as exogenous), targeted at the mainstream enthusiasm to "search for a fixed point, a particular vector of prices and quantities for which all the system's equations are simultaneously satisfied" (Langlois, 1990: 8). The Nobel Laureate Ronald Coase, for instance, stressed that "there is a cost of using the price mechanism" (1937: 21), thus firms exist because they reduce what later-to-be-called *transaction costs* such as enforcement costs, contractual costs or search costs;¹⁴ and that "a private-enterprise system cannot function properly unless *property rights* are created in resources, and, when this is done, someone wishing to use a resource has to pay the owner to obtain it. Chaos disappears; and so does the government except that *a legal system to define property rights and to arbitrate disputes is, of course, necessary*" (Coase, 1959: 14; emphasis added).

¹² See Calnitsky (2014) for an excellent discussion on how mainstream economic sociology "often collapses into disequilibrium economics". In many respects, Marxist monopoly capital approach, as well as the great French historian Fernand Braudel's unique theoretical categorical polarization of market economy and capitalism, also suffer from the exact same pitfalls of conventional economic thinking, including both of its neoclassical and more heterodox variants. For a more detailed critical elaboration of those, see Sadi, 2022.

¹³ Here, I refer to three-dimensional view of power, specified by Steven Lukes (1974). For a good investigation on how this framework can be applied to different schools of economic thought, see Young (2002).

¹⁴ In other words, "when it is costless to transact, the efficient neoclassical competitive solution obtains. It does so because the competitive structure of efficient markets leads the parties to arrive costlessly at the solution that maximizes aggregate income regardless of the institutional arrangements ... *when it is costly to transact, institutions matter*" (North, 1990: 18-19; emphasis added).

In one of the classical papers in this tradition, Herbert Simon (1962) further contributes to Coase's analysis with an instructive parable: Hora and Tempus were two very talented watchmakers, and their phones never stopped ringing because new customers constantly called to buy their fine watches. However, Hora prospered and Tempus got poorer and poorer and finally lost his job. The reason was due to different designs each watchmaker employed to make watches, all of which were consisted of 1.000 parts: while Hora's watches were consisted of hierarchically structured sub-assemblies of ten elements each, Tempus' watches were made of 1.000 pieces connected to each other in a single set of interlocking parts to form the watch. Thus, Tempus had to re-start the process of assembling the whole watch every time his phone rang, while Hora only had to re-start the last sub-assembly he was working on. Although this parable is at a high level of generality, it carries one important implication in conventional economic wisdom: hierarchically structured complex systems with stable intermediate forms – or with one word, *institutions*- are efficient outcomes that emerge through evolutionary processes.

Along with these two important "efficiency-generating" constructs, namely *transaction costs economics* and *property rights approach*, one should also add the *relational and incomplete contract theory* to complete the trio that build up the core of the neo-institutional analysis in conventional economic thinking, which "focuses on informational asymmetries that can arise between the parties to a (usually longer-term) contract on one side and a third party on the other. An important objective of such contracts is to overcome the post-contractual opportunism" (Furubotn and Richter, 2005: 36). Thus, the neo-institutional variant of conventional economic thinking can be summarized as the *transaction cost analysis of property rights and contracts*. As Rutherford (2001: 187) puts it clearly:

In this literature, institutions and institutional change have been analyzed as ways of reducing transactions costs, reducing uncertainty, internalizing externalities, and producing collective benefits from coordinated or cooperative behavior. There has been a strong tendency in this work to argue that institutions tend toward providing "efficient" solutions to economic problems.

It is, thus, one of the criticisms against such an analysis of institutions that has united sociologists in general, and new economic sociologists in particular, around the universal contention that institutions should instead be understood as *socially constructed*, and thus, as *necessarily embodying power relations*. In other words, institutions are traditionally conceived in sociology not as the embodiment of a *state of equilibrium* as it is in the conventional economic analysis, but as an end result of an *interest struggle*. Contradictions, dysfunctions, and inequality are almost unexceptionally assumed to exist in the entire discipline.

One of the early responses in this regard, however, again came from an economist, Stephen Marglin (1974), in a seminal paper called *What do Bosses do?: The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production*. In this paper, Marglin argued that, contrary to the conventional economic wisdom, neither the capitalist division of labor that characterized the putting-out system nor the development of the factory system which was based on the principle of centralized organization was the result of evolutionary processes that favored more technically superior (i.e., "efficient") forms of organizations over less efficient ones. On the contrary, these organizational forms came into being because they served i) entrepreneurial

interests for capturing a larger share of profits by depriving the workers of control of product and process; and ii) capital's accumulation function by imposing a system of discipline and supervision at the factory level. In a similar vein, Perrow (1986) analyzed the causes of organizational hierarchies and concluded that rather than the issue of narrow efficiency, power relations are the main factor which determines the types of economic organizations. Thus, he claimed that such factors as appropriation of profit streams of other companies, market power and dominance, state intervention, and etc. shape firms' decisions on the types of organizational forms and size, because the aim for every firm in capitalism is to realize as much gross size of potential profits as possible, and not necessarily increase efficiency by decreasing transaction costs.

Putting the struggle for survival at the center of their analysis where it is not the institution that evolves into the most efficient form but the environment that optimizes the combination of organizations; organizational analysts and population ecologists, on the other hand, suggested that selection mechanisms and adaptive learning processes are two sources of organizational change, (i.e., organizational variety) and structural inertia (i.e., organizational isomorphism) (Hannan and Freeman, 1977; Meyer and Rowan; 1977). In other words, the NES scholars generally suggested that many institutional forms and arrangements survive not because they are the most efficient responses but they are usually seen as appropriate and legitimate (DiMaggio and Powell, 1991; Krier, 1999; Baron and Hannan, 1994).

Likewise, powerful actors such as top managers of large corporations at the core of the inter-corporate network voluntarily makes decisions on organizational forms which then serve as analogies and shared norms for less powerful ones (Davis, et al. 1994; Stearns and Mizruchi, 2005). Moreover, within this framework, organizational variety exists because there is more than "one best way" for organizational effectiveness. This point is most powerfully exemplified by Italian industrial districts, where focal firms that occupy a strategically central positions in a network benefit from both strong and weak ties they establish, small firms also benefit from the presence of large firms through contract work, transfer of knowledge, corporate spin-off, and so on (Lazerson and Lorenzoni, 1999). In an endeavor to emphasize the importance of the struggle for contradicting interests more forcefully, Granovetter (1992) also argued that the electric utility industry in the United States from 1880 to 1930 was organized as private investor owned utilities rather than two other possible alternatives (i.e., public ownership and private generation of electric power) again *not* due to the fact that the institutionalized solution was the most efficient one, but because of the winning coalitions of key actors. Moreover, it has also been shown that the CEO-Board relations and the content of interlocks in particular and interlocking directorates in general can facilitate or hinder collusion, cooptation, and strategic cooperation between firms. Thus, they can serve as an instrument of corporate control and monitoring in the case of bankers, or a vehicle of legitimacy to secure resources in the case of firms (Gulati and Westphal, 1999; Mizruchi 1996). Last but not the least, it has also been argued by many sociologists that "interlock networks among large corporations [are] indicative of the cohesion within the capitalist class, which [help] solidify business into an effective, and dominant, political actor" (Mizruchi, 1996: 284; see also Swedberg, 1997, and Dobbin, 2005, among others).

As for the state's constructiveness of economic institutions, Dobbin and Dowd (1997) contributed to the new economic sociological literature by reversing the arrow of causality from powerful societal actors to shape economic relations to the question of how polity shapes

economy. Scrutinizing the three periods of policy regimes [public capitalization, pro-cartel, and antitrust] between 1825 and 1922, they showed that Massachusetts railroad founding patterns fluctuated with public policies; increasing under pro-cartel and public capitalization policies due to the availability of resources and mitigated competition, while contracting after the passage of antitrust laws as firms under this policy regime get mainly incentivized by intensified competitive forces to drive out their rivals of the market. Similarly, Dobbin (2018) showed that similar patterns held for national variances as American market model, French dirigiste model and British entrepreneurial model, all creating industrial structures compatible with their own rail policies. In this respect, one can claim they would totally agree with the conceptualization of the state by a prominent neo-institutional economist, a Nobel Laureate, Douglass North (1991: 107), who suggested that "the evolution of capital markets was critically influenced by the policies of the state, since to the extent the state was bound by commitments that it would not confiscate assets or use its coercive power to increase uncertainty in exchange, it made possible the evolution of financial institutions and the creation of more efficient capital markets".

In short, all of the ideal-typical NES analyses I tried to elaborate above are based upon the idea that institutional forms are *historically contingent* outcomes of *path-dependent* processes. In other words, different organizational configurations are observed both inter- and intra-societal levels at various points in time (Fligstein and Freeland, 1995). Historically, limited but multiple options are available since early developments are deeply embedded in particular political environments. However, once established, a particular system becomes self-reinforcing by creating the incentive structures and associated behavioral regularity and hence the institutional resilience/development; while the road not taken becomes an increasingly elusive alternative (Pierson, 2004; Pierson, 2000). Lastly, even inefficient organizational forms can prevail as long as they are backed by powerful actors. In short, they appear to follow what Veblen suggested long ago: "(evolutionary) economics must be the theory of a process of cultural growth as determined by the economic interest, a theory of a *cumulative sequence of economic institutions stated in terms of the process itself*" (Veblen, 1898: 393; emphasis added).

Although I do think that the path dependence framework as it is utilized in the NES provides a powerful analysis of "multiple markets model" (Zelizer, 1988), it suffers from at least three main problems. First, I do totally agree with Zald (1987: 705) who finds it "extraordinary how sociologists tend to ignore issues of profit and efficiency in their thinking about capitalism. To deny profit maximization and hyper-rationality is one thing; to deny, as some of my colleagues seem to, that a search for profits and efficient modes of production drive much of organization choice is another". In this regard, I would also side with Landes (1986: 606-7), whose criticism resonates more with me, than the arguments of the NES scholars: "[n]o, what made the factory successful in Britain was not the wish but the muscle: the machines and the engines. We do not have factories until these were available, because nothing less would have overcome the cost advantage of dispersed manufacture". Second, in the NES tradition, as it is most obviously missing in Dobbin's works, what brings about the changes in the policy regimes is generally not problematized at all, let alone being specified. Same can be said for differing patterns in shared norms that are 'voluntarily' chosen by powerful actors to serve as model to others. In other words, although the NES scholars are successful in analyzing institutional stability and impurity, they lack a convincing analysis of how endogenous institutional change occurs— an analysis of the background of "once established" is equally demanding. Third, by taking

explicitly either state-centric or society-centric positions, the NES scholars that I examined here cannot utilize the explanatory power of analyzing state-capital relations.

Conclusion

In this paper, the issue of whether the criticisms put forward by economic sociology to mainstream economics around the notions of markets can pose a serious threat to how the conventional economic analysis deals with those was problematized. In this respect, a wide range of some of the most cited works within economic sociology as ideal-typical examples of the arguments advanced in the sub-field were examined. It was argued that although the new economic sociology's understanding of markets has served to correct some of the deficiencies in conventional economic analysis via underlying the importance of social relationships in shaping of the markets, its criticisms and contributions are severely limited since both traditions largely dismiss the dimension of power emanating from the structural dynamics of capital accumulation processes in modern societies. Another strand in economic sociology whose ideal-typical works investigated in this paper, namely the economic sociological analysis of economic institutions, closes this gap to an extent by putting emphasis on the constructive impact of social relations as well as that of a degree of power relations on economic outcomes. Thus, it can be contended that the latter path is a more valid candidate direction to take for the economic sociology if it wants to raise as a serious contender to conventional economic thinking. Yet, this path is also limited in its narrow focus on power, since it merely focuses on interpersonal and situational dimensions. For instance, although the latter strand in the NES tradition successfully shows how the changes in policy regimes have an impact on economic outcomes, it is still mostly silent on the structural dimension that bring about these policy changes through the interplay of power relations. To understand how the capitalist states can successfully fulfill its functions and introduce policy regimes, the analysis needs to be complemented with a perspective on state-capital relations that transcend individual actors. Such an endeavor would require us to turn our gaze into such issues as relative state autonomy combined with state capacity/cohesiveness and state embeddedness in [industrial] society within the constraints of the *structural dependence of the state on capital*, emanating from the *dictates of the market*.¹⁵ Such a political sociological framework is also powerful to bring the class-analytical structural dimension back into the analysis, which is the missing part in the new economic sociology. To conclude, political sociological analysis of state-capital relations within a class-analytical perspective that relies upon political economic premises can not only enrich the scope of both economic sociology and conventional economic thought, but also help us better comprehend the social and economic reality around us.

References

Abolafia, M. (2001) *Making markets: Opportunism and restraint on Wall Street*, Harvard University Press.

¹⁵ The long political sociological tradition whose roots can be traced back to the founding fathers of social scientific theory is vast on such issues, yet due to space limitations, I cannot provide a separate discussion on how these are dealt with in the literature. For a selected set of readings from the contemporary scholarly works, one can refer to Poulantzas, 1969; Block, 1977; Przeworski, 1985; Offe, 1974 and 1984; Jessop, 1990; Evans, 1995; Wood, 1981 and 2002, among others.

- Akerlof, G. A. (1970) "The market for 'lemons': Quality uncertainty and the market mechanism", *The quarterly journal of economics*, 84(3): 488-500.
- Baran, P. & P. Sweezy (1966) *Monopoly Capitalism: An Essay on the American Economic and Social Order*, New York: Modern Reader.
- Baron, J. and Hannan, M. T. (1994) "The Impact of Economics on Contemporary Sociology," *Journal of Economic Literature*, 32: 1111-46.
- Beckert, J. (2009) "The social order of markets", *Theory and Society*, 38(3): 245-269.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1967) *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor.
- Biggart, N. W., & Beamish, T. D. (2003) "The economic sociology of conventions: Habit, custom, practice, and routine in market order", *Annual Review of Sociology*, 29: 443-464.
- Block, F. (1977) "The Ruling Class Does Not Rule", *Socialist Revolution*, 33: 6-28.
- Bourdieu, P. (2005). "Principles of an economic anthropology", in Smelser, N. J., & Swedberg, R. *The handbook of economic sociology*. Princeton: Princeton University Press, 75-89.
- Bourdieu, P. (2002). "The Forms of Capital". In Nicole Woolsey Biggart (ed.) *Readings in Economic Sociology*, Blackwell: Massachusetts, 280-291.
- Burt, R. S. (1995) *Structural holes: The social structure of competition*, Harvard University Press.
- Callon, M., & Muniesa, F. (2005) "Peripheral Vision Economic Markets as Calculative Collective Devices", *Organization studies*, 26(8): 1229-1250.
- Calnitsky, D. (2014). "Economic sociology as disequilibrium economics: a contribution to the critique of the new economic sociology", *The Sociological Review*, 62(3): 565-592.
- Coase, R. H. (1959) "The Federal Communications Commission", *The Journal of Law and Economics*, 2: 1-40.
- Coase, R. H. (1937) "The nature of the firm", *Economica*, 4(16): 386-405.
- Davis, G. F., Diekmann, K. A., & Tinsley, C. H. (1994) "The decline and fall of the conglomerate firm in the 1980s: The deinstitutionalization of an organizational form", *American Sociological Review*, 59(4): 547-570.
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (Eds.) (1991) *The new institutionalism in organizational analysis*, Chicago: University of Chicago Press.
- Dobbin, F. (2018) "Why the economy reflects the polity: early rail policy in Britain, France, and the United States", in Granovetter, M. and Swedberg . (eds.) *The sociology of economic life* Routledge, 397-418.
- Dobbin, F. (2008) "The poverty of organizational theory: Comment on: Bourdieu and organizational analysis". *Theory and Society*, 37(1): 53-63.

- Dobbin, F. (2005) "Comparative and historical approaches to economic sociology", in Smelser, N. J., & Swedberg, R. *The handbook of economic sociology*. Princeton: Princeton University Press, 226-48.
- Dobbin, F., & Dowd, T. J. (1997) "How policy shapes competition: Early railroad foundings in Massachusetts", *Administrative Science Quarterly*, 42(3): 501-529.
- Emirbayer, M., & Johnson, V. (2008) "Bourdieu and organizational analysis", *Theory and Society*, 37(1): 1-44.
- Evans, P. (1995) *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton: Princeton University Press.
- Fligstein, N. (1996). "Markets as politics: a political-cultural approach to market institutions", *American sociological review*, 61(4): 656-673.
- Fligstein, N. and Dauter, L. (2007) "The Sociology of Markets," *Annual Review of Sociology*, 33: 105-128.
- Fligstein, N., & Feeland, R. (1995) "Theoretical and comparative perspectives on corporate organization", *Annual review of sociology*, 21: 21-43.
- Foster, J. B. (1986) *The Theory of Monopoly Capitalism: An Elaboration of Marxian Political Economy*, New York: Monthly Review.
- Furubotn, E. G. & Richter, R. (2005) *Institutions and Economic Theory: The Contributions of the New Institutional Economics*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Geertz, C. (1978) "The bazaar economy: Information and search in peasant marketing", *The American Economic Review*, 68(2): 28-32.
- Granovetter, M. (1992) "Economic institutions as social constructions: a framework for analysis", *Acta sociologica*, 35(1): 3-11.
- Gulati, R., & Westphal, J. D. (1999) "Cooperative or controlling? The effects of CEO-board relations and the content of interlocks on the formation of joint ventures", *Administrative Science Quarterly*, 44(3): 473-506.
- Hannan, M. T., & Freeman, J. (1977) "The population ecology of organizations", *American journal of sociology*, 82(5): 929-964.
- Harriss-White, B., (1995) "Maps and Landscapes of Grain Markets in South Asia", in Harriss, J., Hunter, J., Lewis, C., M., (eds), *The New Institutional Economics and Third World Development*, London: Routledge.
- Hilferding, R. (1981) *Finance Capital: A Study Of The Latest Phase Of Capitalist Development*, New York: Routledge.
- Jessop, B. (1990) *State Theory: putting capitalist states in their place*, Penn State Press.
- Knorr-Cetina, K. (2004) "Capturing markets? A review essay on Harrison White on producer markets", *Socio-Economic Review*, 2(1): 137-147.

- Krier, D. (1999). "Assessing the new synthesis of economics and sociology: Promising themes for contemporary analysts of economic life", *American Journal of Economics and Sociology*, 58(4): 669-696.
- Landes, D. (1986) "What Do Bosses Really Do?", *The Journal of Economic History*, 46(3): 585:623.
- Langlois, R., N. (ed.) (1990) *Economics as a process: Essays in the New Institutional Economics*, New York: Cambridge University.
- Lazerson, M. H., & Lorenzoni, G. (1999) "The firms that feed industrial districts: a return to the Italian source", *Industrial and corporate change*, 8(2): 235-266.
- Lenin, V.I. (1999) *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*, Chippendale: Resistance.
- Lie, J. (1997) "Sociology of markets", *Annual Review of Sociology*, 23: 341-360.
- Lukes, S. (1974) *Power : a radical view*, New York: Macmillan.
- MacKenzie, D and Millo Y (2003) "Constructing a market, performing theory: The historical sociology of a financial derivatives exchange", *American Journal of Sociology*, 109: 107-145.
- Mandel, E. (1975) *Late Capitalism*, NLB.
- Marglin, S. A. (1974) "What do bosses do? The origins and functions of hierarchy in capitalist production", *Review of radical political economics*, 6(2): 60-112.
- Marshall, A. (2013) *Principles of Economics*, New York: Palgrave.
- Marx, K. (1978) "The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte", in Tucker, R. C., *The Marx-Engels Reader*, New York: Norton & Company, 594-617.
- Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977) "Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony", *American journal of sociology*, 83(2): 340-363.
- Michaelides, P. and Milios, J. (2005) "Did Hilferding Influence Schumpeter?", *History of Economics Review*, 41: 98-125.
- Mizruchi, M. S. (1996) "What do interlocks do? An analysis, critique, and assessment of research on interlocking directorates", *Annual review of sociology*, 22: 271-298.
- North, D. C. (1991) "Institutions", *The journal of economic perspectives*, 5(1): 97-112.
- North, D. C. (1990) *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge university press.
- Offe, C. (1984) "The Crisis of Crisis Management: elements of a political Crisis Theory", in Claus Offe, *Contradictions of the Welfare State*, London: Hutchinson, 35-61
- Offe, C. (1974) "Structural Problems of the Capitalist State: Class rule and the political system. On the selectiveness of political institutions", in Von Beyme (ed). *German Political Studies*, Sage, 31-54.

- Overdevest, C. (2011) "Towards a more pragmatic sociology of markets" *Theory and society*, 40(5): 533-552.
- Özveren, E., (1998) "An Institutional Alternative to Neoclassical Economics?", *Review*, 21(4): 469-530.
- Perrow, C. (1986) "Economic theories of organization", *Theory and society*, 15(1): 11-45.
- Pierson, P (2004) *Politics in Time: History, Institutions, and Social Analysis*, Princeton: Princeton University Press.
- Pierson, P (2000) "Not Just What, but When: Timing and Sequence in Political Processes" *Studies in American Political Development*, 14: 72-92.
- Podolny, J. M. (1993) "A status-based model of market competition" *American journal of sociology*, 98(4): 829-872.
- Portes, A. (2010) *Economic sociology: A systematic inquiry*, Princeton University Press.
- Poulantzas, N. (1969) "The Problem of the Capitalist State:", *New Left Review*, 58: 67-78.
- Przeworski, A. (1985) *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press.
- Richter, R. (2008) "On the Social Structure of Markets: A Review and Assessment in the Perspective of the New Institutional Economics" in Ebner, A., & Beck, N. (eds.) *The institutions of the market: organizations, social systems, and governance*. Oxford: Oxford University Press, 157-79.
- Rutherford, M. (2001) "Institutional economics: then and now", *Journal of Economic Perspectives*, 15(3): 173-194.
- Sadi, İ. E. (2022; forthcoming) "Kapitalist Rekabetin Anlamı: Kapitalizm Farklı Aşamalardan mı Geçiyor?", *Praksis*, 58.
- Sadi, İ. E. (2021) "Drawing The Boundaries of Economic Sociology: A Critical Assessment", *Fiscaoeconomia*, 5(3), 936-956.
- Sadi, İ. E., (2008) "Kurumsal İktisat", in Başkaya F. and Ördek, A. (eds.), *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Özgür Üniversite, 730-40.
- Schumpeter, J. A. (1994) *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Routledge.
- Schumpeter, J. A. (1939) *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, New York: McGraw-Hill.
- Shaikh, A. (2016) *Capitalism: Competition, conflict, crises*, Oxford University.
- Simon, H. A. (1962) "The architecture of complexity", *Proceedings of the American Philosophical Society*, 106(6):467-482.
- Stearns, L. B., & Mizruchi, M. S. (2005). "Banking and financial markets in Smelser, N. J., & Swedberg, R. *The handbook of economic sociology*. Princeton: Princeton University Press, 284-306.

- Swedberg, R. (2005) "Markets in society", in Smelser, N. J., & Swedberg, R. The handbook of economic sociology. Princeton: Princeton University Press, 233-53.
- Swedberg, R. (2004) "What has been accomplished in new economic sociology and where is it heading?", *European Journal of Sociology*, 45(03): 317-330.
- Swedberg, R. (1997) "New economic sociology: What has been accomplished, what is ahead?", *Acta Sociologica*, 40(2): 161-182.
- Uzzi, B. (1996) "The sources and consequences of embeddedness for the economic performance of organizations: The network effect", *American sociological review*, 61(4): 674-698.
- Uzzi, B. (1999) "Embeddedness in the making of financial capital: How social relations and networks benefit firms seeking financing", *American sociological review*, 64(4): 481-505.
- Veblen, T. (1898) "Why is economics not an evolutionary science?" *The quarterly journal of economics*, 12(4): 373-397.
- White, H. C. (1981) "Where Do Markets Come From?", *American Journal of Sociology*, 87(3): 517-547.
- Wood, E. M. (2002) *The origin of capitalism: A longer view*, Verso.
- Wood, E.M. (1981) "The Separation of the Economic and the Political in Capitalism," *New Left Review*, 127: 66-95.
- Young, D. (2002) "The meaning and role of power in economic theories", in Hodgson, G. (ed.) *A Modern Reader in Institutional and Evolutionary Economics*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Zald, M. N. (1987) "The new institutional economics", *American Journal of Sociology*, 93(3): 701-708.
- Zelizer, V. A. (1988) "Beyond the polemics on the market: establishing a theoretical and empirical agenda", *Sociological forum* 3(4): 614-634.
- Zuckerman, E. W. (2003) "On Networks and Markets by Rauch and Casella, eds.", *Journal of Economic Literature*, 41(2): 545-565.

Araştırma Makalesi

19.Yüzyılda Osmanlı ve Japon İmparatorluğu'nun Modernleşme Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi

A Comparative Analysis of The Modernization Policies of The Ottoman and Japanese Empires in The 19th Century

Enes DEDE¹

Öz

“Modern” tanımı Batı uygarlığı tarafından üretilmiş ve kavram olarak Batı merkezli bir kavram olarak süreç içerisinde Batının kimliğinin tanımlanmasında kullanılır duruma gelmiştir. Modernleşme kavramının tanımlanmasını ise siyasal elitlerinin ülkelerinde gerçekleşmesine çabaladıkları değişiklikler için izledikleri politikalar şeklinde yapabilmekteyiz. Modernite genellikle Batı / Avrupa tarihinin bir parçası ve kronolojik süreçte karşılaşılan bir evre olarak kabul edilse de, Batılı olmayan deneyimlerin modernleşme konusunda çabaları da önemli bir tartışma konusudur. Batı dışında gerçekleşmesi sebebiyle istisnai olarak niteleyebileceğimiz Japon ve Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmelerine odaklanan çalışmada iki imparatorlukta modernleşme düşüncesinin oluşum serüveni, imparatorlukların modernleşme sürecinde uygulamış oldukları politikaların birbirlerine benzer ve farklı yönlerin ne olduğu ile iki modernleşme örneğinin başarılı veya başarısız yönleri karşılaştırmalı olarak analiz edilerek yorumlanacaktır. Özellikle iki devletin iç dinamikleri modernleşme sürecini yakından etkilemiştir. Örneğin Osmanlı'nın çok etnikli yapısı milliyetçilik akımının etkisiyle modernleşme sürecinde bazı sorunlara neden olmuş, Japonya'nın tek etnikli yapısı modernleşme sürecine olumlu yansımıştır. Diğer yandan Japonya'nın sanayileşmeyle birlikte ekonomik kalkınmasını sağlaması modernleşmenin daha kolay bir şekilde gerçekleşmesine katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Japonya, Modernleşme, Meiji, Osmanlı İmparatorluğu, Anayasallaşma, Sanayileşme.

Jel Kodları: Z00.

Abstract

“Modern” as a concept produced by Western civilization and with a West-oriented feature has turned into the West's identity in time. Modernization can be defined as the policy for the transformation of the country that is followed by political elites. Although modernity can be defined as a part of Western / European history and a specific era in the chronology, modernization experiences of non-Western cases are also interesting topics. Whilst this study focuses on experiences of Japan and the Ottoman Empire which stand in an exceptional situation due to their non-Western modernization in related literature, it compares and analyses the progress of the idea of modernization, similarities, and differences of the policies and success and failure of the cases. Specifically, the domestic structure of both countries affected the modernization process directly. For instance, the multi-ethnic structure of the Ottoman Empire experienced substantial obstacles due to the rising nationalisms which Japan did not face off. Moreover, the level of economical development contributed to an easier process in Japan.

Keywords: Japan, Modernization, Meiji, Ottoman Empire, Constitutionalization, Industrialization.

Jel Codes: Z00.

¹ Y.Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyasi Tarih Bölümü

Giriş

Batı'da Rönesans ile başlayan ve Sanayi Devrimi'ne kadar uzanan süreç 19. yüzyıla gelindiğinde Doğu ile Batı arasındaki güç dengesinin Batı lehine kesinleştiğini göstermekteydi. Japonya Tokugawa Döneminden (1603-1807) başlayarak 1853 yılında Amerikalı Amiral Perry'nin ülkeye gelmesine kadar dış dünyaya kendini kapatmıştı. Perry ticaret antlaşması yapmak amacıyla Japonya'yı ziyaret etmiş ve ziyaretle birlikte Japonya Amerika dahil birçok ülke ile ikili ticaret antlaşmaları yapmış, imzalanan anlaşmalarla birlikte ülke Batılı güçlerin yarı sömürgesi haline dönüşmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu ise II. Viyana Savaşı'nın ardından kaybettiği savaşlarla gerileme dönemine girmiştir. 19.yüzyıla gelindiğinde Doğunun bu iki aktörü Batının kendilerine yönelik amaçlarını durdurmak ve yeniden Batı'ya karşı üstün duruma gelebilmek amacıyla modernleşme çalışmalarına girişmişlerdir. Modernleşme çalışmaları Japonya'da İmparator Meiji döneminde Osmanlı'da ise Tanzimat Dönemi'nde başlamıştır.

Japon modernleşmesi hakkında zengin bir literatürün varlığından bahsedilebilir. Bu kapsamda Japon modernleşmesinin başarılı olarak ifade edilmesinin nedenleri, başarının etkenleri ve Japon modernleşmesinin kendine has özellikleri üzerinde durulmuş, Japon modernleşmesinin dinamikleri ele alınmıştır (bkz: Esenbel, 2012). Japonya'da gerçekleşen ekonomik kalkınmanın tarihsel gelişimi ile birlikte Japonya'nın bilgi toplumuna dönüşmesini ele alan çalışmalar da mevcuttur (bkz: Kınal, 2016). Ayrıca 19.yy'da Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Japonya'da uygulanan iktisat politikalarının benzer yönlerine odaklanan çalışmalara da dikkat çekilebilir (bkz: Kabaş, 2017). Bu çalışmada ise Batı-dışında gerçekleştirilen iki farklı modernleşme çabaları çok boyutlu bir yaklaşımla karşılaştırmalı analiz yöntemiyle ele alınacaktır. Karşılaştırmalı analiz yönteminden yola çıkarak makalede Batı'nın sömürgesine dönüşme tehdidi ile karşı karşıya kalan Batı-dışı iki imparatorluğun modernleşme düşüncesi üzerine fikirleri ile modernleşme çalışmalarının birbirine benzeyen ve ayrılan yönleri üzerinde durularak girişimlerinin ne ölçüde başarılı veya başarısız oldukları sorusuna cevap bulunmaya çalışılacaktır. Çalışmanın sonunda modernleşmenin tek bir alandaki etkileri yerine durum analizi yapılarak genel bir perspektifle analitik yorumlama yapılacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde imparatorlukların modernleşme çabalarının öncesindeki durum anlatılarak genel bir perspektif sunulacaktır. Ardından imparatorluklar için tarihsel açıdan yeni bir olgu olan yazılı anayasa çalışmaları anlatılarak anayasallaşmanın toplum ile imparatorluklar arasındaki ilişkide nasıl değişimlere yol açtığı ortaya konacaktır. Daha sonra imparatorlukların sanayi alanındaki çalışmaları incelenerek bu alana verdikleri önem dönüşüm sürecinde karşılaştıkları engeller ve bunların karşısında ürettikleri politikaların benzer ve farklı yönleri vurgulanacaktır. Sanayi analizinin ardından Japon İmparatorluğu için "Zengin Devlet, Güçlü Ordu" sloganı ile vurgulanan, Osmanlı İmparatorluğu'na bakıldığında modernleşme çalışmalarının çıkış noktası olarak görülen askeri alanda modernleşme süreçleri ortaya konularak bu dönüşümlerin imparatorlukların coğrafyalarındaki uluslararası siyasete etkileri hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra eğitim alanındaki modernleşme analiz edilerek iki imparatorluğun eğitime bakış açılarının benzer ve farklı yönleri ile toplum yapılarının eğitim politikalarındaki etkileri ele alınacaktır. Son bölümde ise iki imparatorluğun toplum yapıları çerçevesinde yerel yönetimlerde nasıl değişimlere gittikleri anlatılarak imparatorlukların yerel yönetimlerdeki değişim sürecinde toplumsal yapılarının sürece olan etkileri incelenerek merkezileşmede ne ölçüde başarılı oldukları ortaya konacaktır.

Modernleşmeye Giden Yol

İki ülkenin modernleşme çabalarının ortak noktası Batıya dönük bakışlarıdır. Her iki ülkede de Batı'nın kendi güvenliklerine karşı bir tehdit oluşturduğu düşüncesi hâkimdi. Osmanlı İmparatorluğu 18.yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Orta Avrupa'da sahip olduğu hâkim gücü kaybetmiş, coğrafi olarak doğuya çekilmeye başlamıştı. Japonya Batı kültürünü 1543 yılında

Portekizliler ile gelmesiyle başlayan İspanyollar ile devam eden ticaret ilişkileri ile öğrenmişti (Akkemik, 2019:43). 17. Yüzyıla gelindiğinde ülkedeki Batılı misyoner faaliyetlerinin etkisi ile Bakufu² ülkede misyonerliği ve Portekizlilerin ülkeye giriş-çıkış yapmalarını yasaklamıştır. 17.yüzyılın ortalarından itibaren Japonya ülkeyi dışa kapama kararı almış, sadece Hollandalılar Dejjan Limanı üzerinden ticaret yapma imkânı bulmuştur (Akkemik, 2019:61-63).

Osmanlı İmparatorluğu 19.yüzyılın başından itibaren girmiş olduğu savaşlarda ağır kayıplar yaşamış ve yaşadığı kayıpların etkisiyle başta askeri alan olmak üzere modernleşme çabasına girişmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu'nda Lale Devri döneminde modernleşme çabaları içinde bulunulmuş ancak bunlar, kısa zaman içerisinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Japon İmparatorluğu'nda modernleşme düşüncesinin fikri Çin ile Batılı ülkeler arasında yaşanan Afyon Savaşları'na³ kadar uzanmaktadır. Japon İmparatorluğu Afyon Savaşları'na kadar olan süreçte içe kapanmasının etkisi ile Avrupa ile ilişkisini kısıtlı tutmuştur. Sadece Hollandalılar ile ticari ilişkiler bu süreçte devam etmiştir. Afyon Savaşları'nın Batılı ülkeler tarafından kazanılması ile birlikte Japon İmparatorluğu'nda Batı tehdit unsuru olarak görülmeye başlandı (Akkemik, 2019:83) Japon İmparatorluğu'nda modernleşmenin çıkış noktası 1853 yılında Japonya'ya gelen Amerika ile başlayan ve diğer Batılı ülkelerle de imzalanan Eşitsizlik Antlaşmalarından⁴ kurtulma çabasıydı.

Osmanlı İmparatorluğu II.Mahmud döneminde uzun bir süre askeri güç olarak hizmet veren ancak askeri alanda yapılacak olan reformlara karşı çıkan Yeniçeri Ocağı'nı topa tutarak lağvetmiştir (Mardin, 1991:13). Bu durum Osmanlı yöneticilerinin modernleşme çabalarına askeri alanda başladığını göstermektedir. İmparatorluğun bu doğrultuda üzerinde durduğu diğer önemli konu Fransız İhtilali'nin yarattığı etki ile Osmanlı içerisinde yaşayan etnik unsurları bir arada tutma çabası ile ülkede merkezîyetçi yapı kurma hedefiydi.

Görüldüğü gibi iki imparatorluk da Batılı ülkelere karşı duymuş oldukları korku ve onların emperyal amaçlarına karşı ayakta durabilmek amacıyla modernleşme çabası içine girmişlerdir. Osmanlı'da bu çabaların en kapsamlısı Tanzimat, Japon İmparatorluğu'nda Meiji dönemlerinde görülmüştür.

İki İmparatorlukta Anayasacılık Hareketleri ve Modernleşme

Habermascı anlamıyla hukuksallaştırma ifadesi modern toplumlarda yazılı hukukun genişleyerek ağırlık kazandığını ifade eder. Toplumların içerisinde modernleşme ile birlikte değişimler meydana gelirken, yaşanan değişimler ile birlikte yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur (Yüksel, 2002:185). Bu bakımdan Japonya tarihinde Meiji döneminin önemli bir hukuksallaştırma sürecine karşılık geldiği söylenebilir. Sürecin başlangıcı Meiji döneminin başında Japonya dışına gönderilen Iwakura Heyeti'nin raporlarına uzanmaktadır. Iwakura Heyeti temelde Batılı ülkelerle olan ve Batılı ülkelere Japonya'da ticari ayrıcalıklar tanıyan eşitsizlik antlaşmalarını gözden geçirilmesi için görevlendirilmiş, bu görevinin dışında gittikleri ülkelerde birçok alan hakkında raporlar yazmıştır. Gözlemlerde buldukları alanlara ülkelerin anayasaları da dâhildir. İmparatorlukta 1888 yılında yazılı anayasa çalışmalarına başlanmış aynı yıl taslak tamamlanmış,1889 yılında anayasa kabul edilmiştir. Japon anayasanın içeriğine bakıldığında Alman Anayasası'nın etkileri görülmektedir (Sumikawa, 1999). Bunun temelde iki sebebi bulunmaktadır: Bunlardan ilki Almanya'dan yükseköğretimde ders vermesi amacıyla getirilen hukuk profesörlerinden eğitim gören gençlerin anayasanın hazırlanma sürecinde görev alması, ikinci olarak Iwakura Heyeti'nin raporlarında Prusya Anayasası'nın

² Japonya'da Tokugawa döneminde hükümeti oluşturan askeri örgütlenmedir.

³ Afyon Savaşı 1839-1842 yılları arasında İngiltere ve Çin arasında yaşanan savaştır. İngiltere tarafından kazanılan savaştan ardından Batılı ülkeler Çin'de ticari ayrıcalıklar kazanmaya başlamıştır.

⁴ Eşitsizlik Antlaşmaları 19. yüzyılda Japonya'nın batılı ülkelerle yapmış olduğu ticari antlaşmalara verilen isimdir. Bu antlaşmalar Japonya'da batılıların ciddi ticari ayrıcalıklara sahip olmasına imkan tanımıştır.

Japonya için uygun olduğunun belirtilmesidir. Anayasa metninde ulusal birlik ve imparatorluğun egemenliği gibi kavramlar yer almış (Akkemik, 2019:164), kabul edilen anayasanın imparator tarafından halka bahşedildiği vurgulanmıştır. Anayasaya göre İmparator yasama, yürütme ve yargı güçlerini kendi elinde tutmakta ve egemenliği ülkenin başı sıfatıyla kendi elinde toplamaktaydı. Parlatentonun çıkarmış olduğu yasalar imparator tarafından neden gösterilmeksizin iptal edilebiliyordu ve imparator kendi adına ferman çıkarma yetkisine de sahipti. Anayasada parlamento iki kamaralı olarak belirlenmişti; ilk kamara oy verebilen erkekler tarafından seçilen vekillerden, ikinci kamara ise imparator tarafından belirlenen soylulardan oluşmaktaydı (Subay, 2017:31-32). Vatandaşlara bu anayasa içerisinde bazı temel haklar tanınıyordu ve bu şekilde imparatora ve onun modernleşme çabalarına halkın desteğinin artırılması amaçlanıyordu.⁵

Osmanlı Devleti'nde ise yazılı anayasa 1876'da kabul edilmiş olsa da, anayasaya giden süreç II.Mahmud dönemindeki Sened-i İttifak ile başlar. Ayanlar ile padişah arasındaki ilişkileri düzenlemeye yönelik olsa da padişahın otoritesini yeniden sağlamayı amaçlayan metinde padişahın keyfi davranışlardan kaçınacağına yönelik maddeler bulunmaktaydı. Hem padişah hem de ayanların kendi haklarından vazgeçmemesinden dolayı imzalanamayan bu metin yine de anayasaya giden süreçte başlangıç olmuştur (Pamir, 2004:75-76). 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Tanzimat Fermanı ise imparatorluk içerisinde herkese can, mal ve ırz güvenliği sağlamak ve millet ayırmaksızın her erkeğe askerlik hizmetini zorunlu kılmaktaydı. Bunun dışında vergi konusunda iltizamın yerine daha adil bir vergi sistemine geçileceğine yönelik maddeler bulunmaktaydı (Kırlı, 2019:80-84). Ferman imparatorluğun içindeki değişik kesimler için farklı anlamlar taşımaktaydı. İmparatorluğun içindeki Müslüman unsurlar fermana olumsuz yaklaştılar. Onlara göre bu ferman imparatorluğun içindeki gayrimüslim unsurlara verilen bir ayrıcalıktı. Fermanın ilan edildiği dönemde imparatorlukta olan C.Hamlin durumla ilgili gözlemlerinde eski kafalı Müslüman halktan bazılarının gayrimüslimler ile aynı seviyede görülmeği istemediklerini ve fermana lanet okuduklarını ifade etmiştir. Bu noktada belirtilmesi gereken bir konu ise fermana karşı bazı unsurların halkı kışkırtmasıdır. Özellikle ulema ve ayan sınıfı, Müslüman halkın fermana karşı olumsuz görüş bildirmesi için çalışmalarda bulunmuşlardır (İnalçık ve Seyitdanoglu, 2006:109-110). 1856 yılında Tanzimat Fermanı'nın devamı niteliğinde olan İslahat Fermanı ilan edildi. Osmanlı vatandaşlığı kavramına vurgu yapan fermanın içeriğine Müslüman nüfusun tepkisi olumsuz şekilde olmuştur (Mardin, 1991:16).

İlan edilen bu iki ferman temelde Fransız İhtilali ile birlikte yayılan milliyetçilik akımının etkisini azaltmaya yönelik atılmış adımlardır. Osmanlı Devleti'nde anayasa Japonya'dan on üç yıl önce, 1876 tarihinde ilan edilmiştir. Dönemin etkili devlet adamı Mithat Paşa başkanlığındaki heyet tarafından hazırlanan anayasada padişah, mutlak egemen olarak anayasanın üstünde nitelendirilmekte ve yasaları veto etme, meclisi fesih etme, bakanları belirleme ve görevden alma, neden belirtmeksizin istediği şahsı sürgüne gönderme gibi ileride sorun yaratabilecek hakları bulunmaktadır.⁶ Meclis iki kamaradan oluşan bir yapıya sahipti. Meclis-i Mebusan halk tarafından seçilen 130 mebus tarafından oluşmaktaydı. Burada Müslüman mebuslar dışında gayrimüslim mebuslar da bulunmaktaydı. Meclis-i Ayan ise 26 mebusan oluşmakta ve padişah tarafından seçilmekteydi. Vatandaşlara yönelik ise temel hak ve özgürlükler anayasa içerisinde bulunmaktaydı (Yamaç, 2014:59-60).

İki imparatorlukta yaşanan anayasallaşma Japonya'da yurt dışından alınan raporlar ve danışmanlar çerçevesinde deneyimlenirken, Osmanlı'da aşamalı olarak 1808-1876 yılları arasında gerçekleşmiştir. Anayasaları incelediğimizde Alman ekolünün etkileri görülmekte ve

⁵ Reformlar için gerekli kaynakların bulunması yönündeki çalışmalar sonucunda özellikle köylü sınıftan kaynaklı isyanlar meydana gelmiştir.

⁶ Anayasanın ilanından kısa bir süre sonra padişah II. Abdülhamid Mithat Paşa'yı sürgüne göndermiş, 93 Harbi'nin başlamasıyla da meclisi fesih etmiştir.

meclis yapıları egemenlik haklarının monarklara verilmiş olması konusunda birbirine benzemektedir. İki imparatorluğun anayasalarına bakıldığında toplumlarına temel hakların sağlanacağına belirtilmesi yolu ile toplumlarının devlete olan bağlılığının artırılması amaçlanmıştır.

Sanayi Alanında Modernleşme

Sanayileşme modernleşmenin önemli unsurlarından birisini oluşturmaktadır. Modernleşmenin çıkış noktası olan Batı'daki endüstriyel kalkınma modernleşmeye çalışan toplumlarda hızlı sanayileşmenin önemini fark edilmesine yol açmaktaydı. Japonya'ya bu açıdan bakıldığında Meiji öncesi dönemde Batılı ülkeler ile yapmış olduğu eşitsiz niteliklere sahip olan antlaşma çerçevesinde bu ülkelerin yarı-sömürgesi haline geldiği görülmektedir. Meiji döneminin başlamasıyla birlikte yöneticiler bu antlaşmaları iptal etmenin yolunu aramaya başlamakla beraber aynı zamanda kalkınmanın sağlanmasının, sanayi üretiminin artırılmasının yolunu bulmaya girişmişlerdir (Sakudo, 1989:41). Meiji yöneticileri sanayi alanındaki adımlarını Sanayi Bakanlığı aracılığı ile atmaktadır. Bir bakanlığın oluşturulup sanayi alanındaki adımların kurumsal bir örgütlenme ile atılması Meiji yöneticilerinin sanayileşmeye verdiği önemi göstermektedir. Kurulan bu bakanlık sanayi politikalarının yanısıra demiryolu yapımı, çelik, madencilik, iletişim ve tersane gibi alanlarda da sorumluluk üstlenmekteydi. Örnek vermek gerekirse 1872 yılında ülkedeki demiryolu uzunluğu 17 mil iken 1897 yılına gelindiğinde bu rakam 2.950 mile ulaşacaktı (Kuyucuklu, 2015:245). Meiji döneminin ilk yıllarında sanayileşme devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Özellikle Japonya'nın yurt dışından ithal ettiği tekstil ve giyim alanında ikame yapılması amacıyla ipek-pamuk sanayisi üzerine fabrikalar açılmıştır.

1880'li yıllardan itibaren devlet eliyle açılan bu fabrikalar küçük bedeller karşılığında özel sektöre devredilmeye başlanmıştı. Meiji hükümeti ile iyi ilişkiler içerisinde olan aile şirketleri bu ilişkiler sayesinde kurulan fabrikaları devir aldılar ve sanayide güçlü üreticiler haline gelmeye başladılar. Sanayi alanında başlayan bu faaliyetler devam eden süreçte diğer alanlara da yansdı ve bu şirketler birleşerek holdingler haline dönüştü. Bu birleşme hareketleri Japonya'da ekonomik grup veya hizip anlamına gelen *Zaibatsu* sözcüğüyle ifade edilmiştir (Akkemik, 2019:278). *Zaibatsu* kelimesi Japoncada ekonomik grup veya hizip anlamına gelmektedir. Bu tür ekonomik yapılanmalar Edo döneminde ortaya çıksalar da Meiji döneminden itibaren ekonomide güçlü bir şekilde görülmüştür. *Zaibatsu* tarzı yapılanmaya bakıldığında bir aile tarafından yönetilen merkez şirketin yanında çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren yan şirketler bulunmaktadır.

Japonya'nın sanayi atılımının başarılı olmasının arkasında çeşitli faktörler mevcuttur. Bunlardan biri Meiji döneminin hemen başında Japonya dışına gönderilen Iwakura Heyetinin vermiş olduğu rapordur. Yurt dışına antlaşmaları gözden geçirmek amacıyla gönderilen bu heyet gittikleri ülkelerdeki birçok alanda yapılmakta olan çalışmalarını gözlemlemiştir. Meiji yöneticileri de bu raporlar doğrultusunda sanayileşme faaliyetlerini sürdürmüştür. Diğer bir unsur ise yurt dışından getirilen yabancı uzman ve teknoloji transferidir. Getirilen uzmanlar özellikle demiryolu yapımlarında, teknolojiler ise fabrikaların modernleştirilmesinde kullanılmıştır. Eklenebilecek son faktör ise sanayi sektörü ile eğitim politikalarının birbiri ile uyumlu halde ilerlemesidir. Eğitim alanında yaşanan gelişmeler çerçevesinde yurt dışına eğitime gönderilen gençler zaman içerisinde sanayi alanında çalışmalara başlamıştır.

Osmanlı Devleti'ne bakıldığında dönemin ana metni olan Tanzimat Fermanı'nda sanayileşme konusunun ele alınmadığı görülür. Buna rağmen Osmanlı yöneticileri sanayileşmenin önemini farkındaydılar. 1840 ile 1860 yıllarını kapsayan süreçte sanayileşme çabaları özel sektörün varlığının kısıtlı olması sebebiyle devlet eliyle gerçekleştirilmiştir (Önsoy, 1984:6). Bu dönemde devlet İstanbul ve çevresinde sanayi parkı olarak nitelendirilebileceğimiz alanlar oluşturmuştur. Buradan devlet eliyle üretim yapılması amaçlanmış ve bu maksatla yurtdışından

donanım ve uzmanlar getirilmiştir. Proje devlet tarafından çok önemsense de dış borçların fazlalığından dolayı zaman içerisinde gerekli kaynaklardan mahrum kalmıştır.

1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı devlet yöneticileri sanayi alanındaki politikalarını özel sektöre yönelik olarak geliştirmişlerdir. İlk olarak 1863 yılında ülkedeki ürünleri yabancılara göstermek, üreticilerin sorunlarını belirlemek ve başarılı olan üreticilere ödül vermek amacıyla ilk defa uluslararası bir sergi açılmıştır. Ertesi yıl küçük durumda olan Osmanlı sanayicilerini birleştirerek büyük şirketler haline dönüşmesini amaçlayan İslah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuştur. Ancak komisyon dönemin içindeki mevcut ekonomik ve siyasi istikrarsızlık sebebi ile sadece dokuz yıl süre ile görev yapabilmiş ve amaçlanan hedeflere ulaşamamış, görevde bulunduğu sürede sadece altı esnaf grubu şirkete dönüşebilmiştir (Erdem, 2016:27). Bu iki çalışmanın dışında sanayi sektörüne eleman yetiştirmek amacıyla Sanayi Mektepleri açılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabaları Japonya ile kıyaslandığında başarısız olarak nitelendirilebilir. Bakıldığında ortaya atılan fikirlerin doğru olduğu ancak dönemin siyasi ve ekonomik şartlarının bu amaçlara ulaşmayı imkânsız hale getirdiği anlaşılmaktadır. İlk olarak Batılı ülkelere verilen kapitülasyonlar yerli üreticinin rekabet gücünü Batılı üreticilere karşı zayıflatmıştır. İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun çalışmalarının dokuz yıl sürmesi ve bu süreçte sadece altı esnaf grubunu şirketleştirebilmesi Japonya'daki holdingleşme örneğinin Osmanlı'da uygulanamadığını göstermektedir. Değnilmesi gereken bir nokta da sanayide çalışacak işçi konusunda vilayetlerdeki nüfus yoğunluğunun imalat dengesini sağlayacak nitelikte olmamasıdır. Son olarak sanayi sektöründeki kalifiyeli eleman sayısının Sanayi Mektepleri'nin açılmasına rağmen sınırlı kalması Osmanlı'da istenilen başarının elde edilememesinin nedenlerindedir.

Eğitim Alanında Modernleşme

Geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş sürecini ifade eden Modernleşme Kuramı'nda okuma oranlarının artırılması modernleşmenin toplumsal boyutu içerisinde yer alır. Modernleşme süreci içinde olan toplumlar okuma yazma oranlarını arttırmayı ve toplumu eğitmeyi önemli bir hedef olarak belirlerler. Bu noktadan hareketle iki imparatorlukta yöneticiler eğitimin geliştirilmesini ve okuma yazma oranlarının artırılmasını önemli bir hedef olarak görmüşlerdir. Japonya'da Meiji döneminde uygulanan eğitim politikaları 1872 yılında kurulan Eğitim Bakanlığı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Aynı yıl *Gakusei* olarak ifade edilen yeni eğitim reformu ilan edilmiştir. Fransız etkisinin görüldüğü bu reformda eğitim ilk, orta ve yükseköğretim olmak üzere üç aşamaya ayrılmıştır. Daha önceleri eğitim sadece soylulara ve erkeklere mahsus iken Meiji dönemi ile birlikte eğitim hakkı tüm vatandaşlara tanınmıştır (Sumikawa, 1999). 1880'lerde Japonya, eğitim alanında Prusya'da uygulanan sistemini benimsemeye yönelmiştir. Eğitim yolu ile ulus yaratma amacı bu sistemde ana unsurdur. 1890'larda ise bizzat İmparator tarafından eğitime yönelik bildiri yayımlanmıştır. Bildiriye bakıldığında Konfüçyüs düşüncesinin ağırlığının olduğu görülmektedir. Meiji hükümeti bu reformla çağa uygun şekilde Batı ülkelerindeki teknik bilgileri ve sanat anlayışını bilen kişileri yetiştirmeyi hedeflemekteydi. İmparatora bağlılığı da okullarda geleneksel değerleri ve devlet için eğitim anlayışını içeren metinleri okutarak gerçekleştirmekteydi (Esenbel, 2012:175). Yapılan eğitim reformlarının sonucunda 1915 yılına gelindiğinde ilkokul çağındaki çocukların neredeyse tamamı okullarda eğitim görmeye başlamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nu incelediğimizde Batılı tarzda okulların açılışını 18.yüzyıl'ın ikinci yarısına kadar uzandığını görürüz. 18.yüzyıl'da girmiş olduğu savaşımlardan mağlup ayrılan Osmanlı Devleti ilk olarak Batılı tarzda askeri eğitim kurumları açmıştır. Genel anlamda bir eğitim reformunun yaşanması ise Tanzimat ile başlar. Bunun nedeni Tanzimat öncesi dönemde III.Selim ve II.Mahmud'un toplumsal alanda eğitim veren ulema sınıfının tepkisini çekmek istememelerinin yarattığı sınırlılıklardır. Tanzimat döneminin yöneticileri ise eğitimi

modernleştirerek bilgili bir toplum ve devlet için eğitimli kadrolar oluşturmayı hedeflemektedir (Cemaloğlu, 2005:156). Bu dönem içerisinde eğitim alanında ilk düzenleme Tanzimat Fermanı'nın içinde görülmektedir. Ferman ile birlikte Osmanlı Devleti içerisinde hangi milletten olursa olsun herkese eğitim hakkı vaat edilmiştir. Devam eden süreçte askeri okulların dışında sıbyan mektepleri, rüştiyeler, idadiler açılmaya başlanmıştır. Ferman ile 1869 Eğitim Nizamnamesi'ne kadar olan süreçte eğitim reformları sistemsiz bir şekilde gerçekleşir. Askeri okullar, meslek okulları ve sivil okullar bir plan dâhilinde açılmamış, farklı merkezlere bağlı olarak eğitim ve öğretim vermişlerdir. Bu üç tip devlet okulunun dışında azınlık ve yabancı okulları ile medreseler de imparatorluk dâhilinde faaliyet içindedir (Sakaoğlu, 1991:77). 1869'da Maarif Nizamnamesi ile birlikte eğitimde kapsamlı düzenlemelere gidilmiştir. Nizamname beş bölümden oluşmakta ve ilköğretimden yükseköğretime kadar eğitimin tüm kademeleri yapılacak eğitim özelliklerinden, kız ve erkeklerin nasıl öğretim göreceğine, eğitimciler ve hizmetlilerin ücretlerine kadar eğitim alanındaki tüm konularda hükümler içermektedir (Çayır ve Türk, 2017:64).

Nizamname imparatorlukta eğitim sorununa kalıcı bir çözüm bulmak için yeterli olmasa da içeriğinde devlet okullarında aşamalandırma yapılmasına, öğrenimle ilgili yöntemlerin düzene sokulmasına, öğretmenler için kıstasların belirlenmesine, eğitimi tüm vilayetlere yaymak isteğine ve eğitim için bütçe planlaması yapılmasına yer veriş ile eğitime yönelik modernleşmenin sistematik bir biçimde gerçekleştirilmek istendiğinin kanıtı sayılabilir (Sakaoğlu, 1991:94).

Nizamnamenin bir diğer önemli vasfı da ulema sınıfının eğitim verdiği medreselerle ilgili hükümlerinin bulunmamasıdır. Bu durum Tanzimat yöneticilerinin eğitimi laik bir şekilde devam ettirmek istemesinin bir göstergesi sayılabilir. Ayrıca devlet imparatorluk içerisindeki gayrimüslim nüfusun eğitimlerini aldıkları azınlık ve yabancı okullarını denetim altına almaya çalışsa da başarılı olamamıştır (Uygun, 2003:111).

İki ülkeye bakıldığında kendi toplumlarının eğitim seviyelerini yükseltmeye yönelik politikaların izlendiği anlaşılmaktadır. Japon eğitim politikaları çerçevesinde eğitim gören gençler özellikle sanayinin gelişmesinde katkıda bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde ise bu dönemle birlikte Batılı tarzda eğitim veren kurumların oluşturulması imparatorlukta ulus-devlete dönüşümü sağlayan gençlerin yetiştirilmesinin temelini oluşturmuştur.

Askeri Alanda Modernleşme

Meiji dönemi öncesinde ordunun en etkili gücü klasik kılıç kullanan samuraylardır. İmparatorluğun Ortaçağ Avrupası gibi feodal yapısı samuray sınıfının birçok bölgede egemen yönetici konumuna gelmesine sebep oluyordu (Kadioğlu, 2018:88). Bakufu döneminden itibaren ordunun modernleşmesi düşüncesi gelişmiş, Meiji döneminde de bu konuda girişimler yapılmaya başlanmıştır. Meiji döneminin ilk on yılı içerisinde samurayların toplum içindeki statüleri ve sahip oldukları gelirler elinden alınmaya başlanmıştır. Bu durum karşısında samuraylar arasında başlayan huzursuzluklara karşı Japon hükümeti samurayları ticaret imalat ve tarım gibi alanlarda çalışmaya teşvik etmiştir. Ayrıca bazı eski samuraylar bürokrasi içerisinde görev almaya başlamıştır. Bu teşviklere karşılık huzursuzları devam eden bazı samuray grupları Hagi ve Satsuma İsyanları'nı başlatmıştır (Hunter, 2002:364-365). Meiji dönemi Japon askerlik sisteminde Fransız askerlik sistemi örnek alınarak belli bir asker sınıfının varlığından ziyade tüm vatandaşların katılımının sağlandığı sisteme geçiş sağlanmıştır. Bu sistem uyarınca 20 yaş üstündeki erkekler üç yıllığına askere alınmaktadır. İlk modern ordu da 11.600 subay ve askerden oluşmuştur (Eisei, 2000:99). Bu ordunun içerisinde genellikle yoksul köylü ailelerin çocukları bulunmaktadır. Yeni askerlik sisteminin işgücünde kullanılan çocukların zorunlu olarak askere alması karşısında ise karşı köylü isyanları patlak vermiştir (Akkemik, 2019:146). Öte yandan oluşturulan modernize kara ordusunun yanında Japonya'da donanma yaratımına da önem verilmiştir. Tokugawa döneminden kalma imalathanelerden

yararlanılarak Japonya'nın kendi modern donanmasını üretebileceği bir ortam yaratılmıştır. Modern kara ve deniz kuvvetlerinin oluşturulmasıyla birlikte Japonya 1894-1895'te Çin'e ve 1904-1905'te Rusya'ya karşı giriştiği savaşıardan galip gelmiş, Uzakdoğu'da önemli askeri güçlerden birine dönüşmüştür. İstatistiksel olarak Japonya iki savaşın yaşandığı on yıllık periyotta kara ve deniz kuvvetlerinin kapasitesini iki katına çıkarmış ve 150 bin kişilik kara ordusuna ve Uzakdoğu'nun en büyük donanmasına sahip olmuştur (Hunter, 2002:366-367).

Osmanlı Devleti'nde askeri alandaki dönüşüm Tanzimat dönemi öncesinde başlamaktadır. III.Selim orduyu almış oldukları yenilgilerin ardından modernize etmek istemiş ancak yenicherilerin muhalefeti ile yaşanan isyan sonucunda tahttan inmek zorunda kalmıştır. III.Selim'den sonra tahta çıkan II.Mahmud daha önceki deneyimleri gözlemleyerek Yenicherileri tamamen ortadan kaldırmış ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adında Fransız sistemi örneğinde bir ordu teşkil edilmiştir. Tanzimat Fermanı içerisinde askerlikle ilgili Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmadan zorunlu askerlik sistemi getirilmiştir. Devam eden süreçte bu durumun ordu içerisinde bölünmelere sebep olacağı düşüncesi ile gayrimüslimlere getirilen bir vergi ile askerden muaf olmak fırsatı sunulmuştur. Ayrıca İstanbul ahalisi ve bazı göçebe gruplar da askerlikten muaf konumunda olmuşlardır (Zürcher, 2015:93). İmparatorluk içerisinde yeni askerlik sistemine yoğun direnişler yaşanmış ordu planlandığı gibi Osmanlı kimliği üzerinden tüm etnik unsurlardan değil Anadolu'daki Türklerden meydana gelmiştir (Kırlı, 2019:81). Bu dönem içerisinde Osmanlı ordusu Ruslar ile Kırım Savaşı'nda karşılaşmış ve savaşta zaferle çıkmıştır. Fakat bu zaferin kazanılmasında asıl belirleyici, Fransız ve İngiliz kuvvetlerin Osmanlı ordusunun yanında yer alması olmuştur.

İki devlet de geri kalmış askeri sınıflarını lağvederek yeni bir ordu sistemine geçmiş, bu süreç Japonya'da samuray gruplarının bazılarının yeni sistemde görev almasıyla daha yumuşak, Osmanlı'da ise yenicheri sınıfının tamamının ortadan kalkmasıyla kanlı şekilde gerçekleşmiştir. Yeni askeri sistemleri Fransız sistemi örnek alınarak yapılmış ve her ikisinde de bazı muafiyetler öngörülmüştür. Amaçlananın aksine iki ülke de asker alımında eşitlik ilkesini uygulayamamış, Japonya'da ordunun çekirdeğini köylü ailelerin çocukları Osmanlı'da ise Anadolu'daki Türk unsurlar oluşmuştur.

İki ülkenin askeri yönden yapılan modernleşme çabaları süreç içerisinde farklı sonuçlar vermiştir. Japonya'da yapılan modernleşme sonucunda Japonya askeri açıdan 1904-1905 Japon-Rus Savaşı kazanacak güce ulaşarak bölgesinin önemli bir gücü haline dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'na bakıldığına ise askeri alanda modernleşme süreci -İngiltere ve Fransa destekli Kırım Savaşı dahil edilmez ise- 93 Harbi ve Yunan İsyanı gibi askeri güç gerektiren durumlarda başarısızlığı önleyememiştir.

Yerel Yönetimler Alanında Yapılan Değişimler

Meiji dönemi yöneticileri göreve başladıkları dönemden itibaren ulusal otoriteyi güçlendirip, merkezileşmeyi sağlamayı amaçlamışlardır. Bakufu'nun tamamen yıkılmasına rağmen birçok bölgede *daimyolar* (yerel lordlar) egemenliklerini sürdürmekteydi. Böyle bir ortamda yöneticiler diplomasi aracılığıyla daimyolardan egemenlik haklarını imparatora devretmelerini istedi. Diplomasinin sonunda Bakufu yönetiminin devrilmesinde etkili olan dört büyük *daimyo* hanı gönüllü olarak egemenliklerini imparatora devretti, bunun karşılığında ise bölgelerindeki vergi gelirlerinin % 10'u daimyo hanının alması ile birlikte bu hanlar imparatorluğun bölgedeki valisi konumuna geldi. Ayrıca bu hanlar mevcut durumda otoriteye ve askeri güce sahip konumdaydılar ve sahip oldukları güç imparatorluğu tehdit edecek seviyeye ulaşmaktaydı (Akkemik, 2019:140). Böyle bir ortamda merkezi hükümet yerel yönetimlere yönelik reform girişimine başladı. İmparatorluk ülkeyi *ken* adı verilen 72 vilayete ve *fu* adı verilen üç şehir bölgesine ayırdı. Yerel yönetimlerdeki daimyolar da mali sıkışıklık ve büyük oranlardan borçlanmış olmaları nedeniyle merkezi imparatorluğun valisi olmayı kabul ettiler (Subay, 2017:27).

Osmanlı Devleti'nde II.Mahmud dönemiyle başlayan Tanzimat döneminde de devam eden özellikle yerel valilerin (Mehmed Ali Paşa, Tatablalı Ali Paşa) merkezi tehdit etmesi devam eden süreçte imparatorluğu bir merkezileşme çabasına itmiştir. II.Mahmud döneminde Senedi İttifak ile merkez ile yerel beyler arasında bir düzenleme yapılması amaçlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nda ise yerel ile ilgili vergiler konusunda düzenlemelere gitmiştir. Ferman çerçevesinde iltizamın yerine daha adil bir vergi sistemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak vergilerin toplanması için görevlendirilen muhassılların masraflarından dolayı fermanın üç yıl sonra iltizam sistemine geri dönmüştür. Muhasıllıkların başarısızlığının ardından yerelde yeni bir idari birim olarak kazalar oluşturulmuştur. Kazanın başında yerel halkın seçtiği Kaza müdürü olarak adlandırılan kişiler bulunuyor ve merkez kazalara kaymakamlar atanmaktaydı (Erdoğan, 2014:10).

Devam eden süreçte 1849, 1852, 1858 yıllarında yerel yönetimler ile ilgi çeşitli talimatnameler yayınlanmıştır. Bu alandaki ilgili çalışmalardan biri de 1864 tarihli Tuna Nizamnamesi'dir. Tuna Nizamnamesi vilayet sisteminin pilot olarak Tuna bölgesinde uygulanmasını öngörmüş; bu projenin başarılı bir şekilde uygulanmasının ardından 1871 yılında Tuna Nizamnamesinin eksik noktaları tamamlanarak Vilayet Nizamnamesi düzenlenmiştir. Nizamnameye göre yerel idare vilayet-liva-kaza-nahiye-köy olmak üzere beş birime bölünmüştür. Dikey hiyerarşi ile her birinin başındaki isim bir üstündekine sorumlu tutularak merkezileşme sağlanmaya çalışılmıştır (Kartal, 2013:15).

Ayrıca öngörülen idari yapılanma ile birlikte her idari birimde meclisler oluşturulmuştur. Bu meclislerde Müslüman ve gayrimüslim nüfus bir arada temsil edilmiş, bu yolla yerel sorunlara dair çözüm arayışında toplumun geniş kesimlerinin fikrinin alınması amaçlanmıştır. Ancak uygulamada meclisler sadece danışma meclisi fonksiyonuna sahip olmuştur. Yine de I. Meşrutiyet ile birlikte açılacak olan Meclis-i Mebusan'ın temelini oluşturacaklardır.

Her iki ülkeye bakıldığında yerel otoritelerin egemenliklerinin sınırlandırılması, merkezin otoritesinin ise pekiştirilmesi amacı göze batmaktadır. Bu doğrultuda Japonya merkezileşmeyi başarırken Osmanlı Devleti Tanzimat sürecinde Lübnan ve Mısır Sorunu gibi yerel sorunlarla başa çıkmak zorunda kalmıştır.

Sonuç

Bu çalışma Osmanlı ve Japon İmparatorluklarının Batı tehdidine karşı durabilmek amacıyla yaptıkları modernleşme çabalarının benzer ve farklı yönlerinin tespitini amaçlamıştır. Bu bağlamda çalışmada iki imparatorluğun modernleşme doğrultusundaki uygulamaları, toplumsal yapılarının uygulamalara etkisi ve uygulamaların karşılaştırmalı olarak analizi aracılığıyla başarı ve başarısızlıkları nedenleri üzerinde durulmuştur.

Her iki ülke de askeri alandaki modernleşmenin önemini farkında olmuştur. Japon İmparatorluğu'nun temel sloganında ordunun modernleşmesinin önemi vurgulamakta, Osmanlı İmparatorluğu da içinde bulunduğu durumun temel sebebini askeri alandaki geri kalmışlığa bağlamaktaydı. İki imparatorluk askeri anlamda teknik hem de ordunun içyapısına yönelik değişimlere gitmiştir. Japonya modern ve kara ve deniz kuvvetleri kurarken, Osmanlı İmparatorluğu askeri alandaki modernleşme çalışmalarında yabancı uzmanlardan yararlanmıştır. Japonya askeri modernleşmesini tamamlamadan diğer ülkelerle savaşa girmekten kaçınırken Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir durum yaşanmamıştır. İdari açıdan bakıldığında her iki ulus temelde merkezileşmeye yönelik adımlar atmışlardır. Bu noktada Japonya'da görülen merkezleşmenin Osmanlı'ya göre daha başarılı olduğu söylenebilir. Japonya Tokugawa döneminde kalma daimyoları vali olarak görevlendirmeyi başarırken Osmanlı İmparatorluğu'na bakıldığında Mehmet Ali Paşa örneğinde görüldüğü gibi yerel yönetimlerine karşı merkezleşme mücadelesinde başarısızlıklar yaşamıştır. İki ülkenin temel farklılığının görüldüğü alan ise sanayileşmedir. Japonya sanayileşme atılımını başarı bir şekilde uygulamış ve dünyanın en önemli sanayi ülkelerinden biri haline gelmiştir. Osmanlı

İmparatorluğu da sanayileşme planlamaları yapmasına rağmen yapmış olduğu ikili antlaşmaların da etkisi ile uygulamada istediği sonuçlara ulaşamamış ve Batılı ülkelerin yarı sömürge haline dönüşmüştür. İki ülkenin eğitim alanındaki modernleşmeleri de Batılı tarzda eğitimi örnek almış ancak iki ülkede de geleneksel eğitim kurumları varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Eğitimdeki gelişmeler sonucunda Japon toplumunda özgürlükçü düşüncelerin yer almaya başladığı gözlemlenirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı eğitim ile medrese eğitimi arasında bir çatışma ortaya çıkmıştır.

İki ülke de girişilen modernleşme çabalarında ülkelerin kendi iç dinamiklerinin etkisi gözlenmiş ve dolayısıyla sonuçların farklılaşmasında bunların etkisi gündeme gelmiştir. Japonya'nın tek uluslu yapısı ve ulusun imparatora olan bağlılığı modernleşmede kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur. On dokuzuncu yüzyıldaki milliyetçilik akımları Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde ayrılıkçı hareketlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Gerçekleşen ayrılıkçı hareketler modernleşme üzerinde birer engel haline dönüşmüştür. İkinci olarak iki imparatorluğun incelenen dönemlerinde Japonya İmparatorluğu ekonomik açıdan kalkınmanın sağlanması modernleşmesinin başarıya ulaşmasında önemli bir faktör olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu sanayileşmesini tamamlayamamasının etkisiyle ekonomik kalkınma noktasında Japonya'nın gerisinde kalmıştır. Son olarak Japon İmparatorluğu 1904-1905 Japon-Rus Savaşı'na kadar başka uluslarla siyasi kriz veya savaş içerisinde olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na bakıldığında ise hem Mehmet Ali Paşa gibi iç sorunlarla hem de Kırım Savaşı örneğinde olduğu gibi dış sorunlarla mücadele etmek zorunda kalınmış, bu da modernleşme için gerekli adımları atılmasında güçlükler yaratmıştır.

Kaynakça

- Akkemik, A. (2019). *Japonya'nın İktisadi ve Sosyal Tarihi Cilt 1:Savaş Öncesi Dönem (~ - 1945)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cemaloğlu, N. (2005). Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876), *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 153-165.
- Çayır, M ve Türk, İ.C., (2017). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri. *Avrasya ve Sosyal Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(11),62-75.
- Eisei, K. (2000). Nation-State, Empire and the Army. *Senri Ethnological Studies*, 51,95-109.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetler. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 17-44.
- Erdoğan, T. (2014). *Osmanlı Devleti'nde Eyalet'ten Vilayet'e Geçiş 1864-1871 Vilayet Nizamnameleri*. Doktora Tezi. Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Esenbel, S. (2012). *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Hunter, J.E. (2002). *Modern Japonya'nın Doğuşu: 1853'ten Günümüze*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- İnalçık, H. Ve Seyitdanoğlu M. (2006). *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kabaş, T. (2017). 19. yy. Osmanlı Ve Japon İktisat Düşüncesinin Karşılaştırılması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 71-86.
- Kadıoğlu, A.M. (2018). *Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlı Japon Askeri Modernleşmesi*. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi.
- Kartal, N. (2013). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Mülki İdare. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 4(1), 1-24.
- Kırlı, C. (2019). Tanzimat: Düzen ve Kaos. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 311, 80-84.

- Kıncal, A. (2016). Japon Kalkınması: Tarihsel Süreç Ve Politikalar. *DERİN Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma ve İnovasyon Dergisi*, 6, 76-86.
- Kuyucuklu, N. (2015). Japon Kalkınması Mucize Mi?. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 241-248.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi-Makaleler 4*. İstanbul:İletişim Yayınları.
- Önsoy, R. (1984). Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876. *H.Ü Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 5-12.
- Pamir, A. (2004). Osmanlı Egemenlik Anlayışında Sened-i İttifak'ın Yeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53(2), 61-82.
- Sakaoğlu N. (1991). *Osmanlı Eğitim Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sakudo, Y. (1989). In Search of the Origins of the Modern Japanese Economy: History of the Civilization of Great Merchant Families and Zaibatsu. *Senri Ethnological Studies*, 26, 31-49.
- Sumikawa, S. (1999). *The Meiji Restoration: Roots of Modern Japan*. Work Paper. 1-18.
- Subay, S. (2017). *XIX. Yüzyılda Japonya ve Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Çabalarının Karşılaştırmalı Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi.
- Uygun, S. (2003). Türkiye'de Dünden Bugüne Özel Okullara Bir Bakış (Gelişim ve Etkileri). *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 36(1), 107-120.
- Yamaç, M. (2014). İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasi). *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 54-68.
- Yüksel, M. (2002). Modernleşme Bağlamında Hukuk ve Etik İlişkisine Sosyolojik Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(1), 177-195.
- Zürcher, E.J. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.